
У номері

Соціологія та профспілковий рух

Дмитрук Н.А., Саєлкіна О.В.

Забезпечення гендерної рівності у трудовій сфері (за результатами соціологічного дослідження) 5

Коваленко О.В.

Інтегративний підхід щодо розгляду причин проблеми логічної коректності у соціології..... 21

Філь Г.В.

Поняття «бідність» та «бідні». Внутрішня диференціація групи бідних 28

Чудовська-Кандиба І.А.

Функціональність рекламного дискурсу в площині соціальної політики 33

Право України: теорія і практика

Пивоварська К.Б.

Система соціальних послуг в Україні 38

Економіка.

Проблеми економічного становлення

Кочкіна Н.Ю., Ставицький А.В.

Оцінка ефективності реклами: методи визначення рівня поінформованості споживачів 42

Кривенко М.П.

Оцінка конкурентного стану ринку кондитерських виробів 49

Невінчаний І.С.

Економічний зміст поняття «інтелектуальний капітал» 54

Новак М.В.

Системи якості на підприємствах готельного господарства: розробка документації 59

Полтавська О.В.

Теоретичні основи функціонування економічного механізму функціонування підприємств готельного господарства 64

Попова В.В.

Проблеми вибору показника при оцінці економічного розвитку національної макросистеми 70

Халковська А.М.

Формування сучасної концепції розвитку маркетингу 76

Ціпуринда В.С.

Методологічні підходи до формування інноваційних моделей управління підприємством..... 79

Політика, історія, культура

Байлема Т.М.

Особливості хлібно-продовольчого забезпечення як форма соціальної підтримки населення Поділля за доби Директорії (1918–1920 рр.: на матеріалах періодики)..... 84

Бондарчук Я.О.

Роль документів профспілок у вивченні історії незалежної України, їх класифікація та аналіз 91

Гедз В.А.

Газети «Українське слово» та «Нове українське слово» як джерело вивчення подій Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.): історіографія проблеми..... 98

Гуз А.М.

Реалізація Національної програми правової освіти населення місцевими органами виконавчої влади України у 2001–2005 рр. 105

Гуцало Л.В.

Національно-адміністративне районування на Півдні України (20–30-і роки ХХ ст.)..... 109

Добровольська Г. О.

Роль профспілок у процесі становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні..... 113

Князевич Д.О.

Створення перших молодіжних політичних партій після проголошення незалежності в Україні 120

<i>Коляда І.А.</i> Суспільно-політична діяльність української інтелігенції напри- кінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст.: причини активізації, особливості, наслідки..... 124	<i>Слободян Н.В.</i> Формування багатополюсного світу: російське бачення..... 148
<i>Крикніцький О.П.</i> Основні тенденції у радянських поглядах на війну в міжвоєнний період..... 133	<i>Слюсаренко П.М.</i> Формування родів військ сухопутних сил армії Української Народної Республіки у 1920 р. 152
<i>Мельничук О.А.</i> Зародження та становлення соціаль- ного страхування в українських землях на початку XX ст. 137	<i>Хададова М.В.</i> Польський національно-визволь- ний рух 20–60-х років XIX ст. у публікаціях журналу «Каторга и ссылка» (1921–1935)..... 159
<i>Перець В.М.</i> Мінойська аристократія 141	<i>Шевчук А.В.</i> Селянські господарства Волинської губернії другої половини XIX ст.: проблеми розвитку..... 164

Соціологія та профспілковий рух

Дмитрук Н.А.,

ст. викл. кафедри соціології та соціального управління АПСВ ФПУ

Сапелкіна О.В.,

канд. філос. наук, доцент кафедри соціології та соціального управління АПСВ ФПУ

Забезпечення гендерної рівності у трудовій сфері (за результатами соціологічного дослідження)

В статье анализируется проблема гендерного паритета в трудовой сфере Украины, реализация гендерной политики, роль коллективных договоров и профсоюзных организаций в достижении гендерного равенства в трудовой сфере.

The given article touches upon the problem of gender parity in the labour sector, as well as realization of the labour policy in Ukraine. The authors of the article study the role of collective agreements and trade unions in achieving gender equality in the mentioned above sector.

Ключові слова: гендерна рівність, колективний договір, профспілкові організації, горизонтальна сегрегація.

Досягнення гендерної рівності між чоловіками та жінками є не тільки невід'ємним завданням сучасності, а й однією з найважливіших передумов забезпечення стабільного, демократичного суспільства. Україна намагається підтверджувати, що поділяє гендерні принципи і напрями діяльності, які спрямовані на досягнення рівності прав і можливостей чоловіків та жінок.

Самміт «Тисячоліття» У вересні 2000 р. на якому визначені основні загальнолюдські цінності, серед них і рівність чоловіків та жінок. Україна ратифікувала «Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» (1980), підписала Декларацію «Тисячоліття» (2000) і нарешті у 2005 р. був прийнятий Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [1; 2; 3]. Таким чином, Україна розпочала формування політики рівних прав і можливостей чоловіків та жінок. Але сьогодні важливим є питання про те, як реалізуються положення Декларації та статті закону, як забезпечуються задекларовані у законі рівні права і можливості жінок та чоловіків у реальному житті. Відповідь на це питання і є основною метою цієї статті, яка базується на результатах соціологічного дослідження «Забезпечення гендерної рівності в трудовій сфері», яке було здійснено авторами статті у лютому 2007 р. (у дослідженні взяли участь 1584 працюючі жінки з різних міст та селищ України, представниці різних галузей народного господарства. Тип вибірки – багатоступенева імовірна, похибка вибірки – 3,75% з урахуванням дизайн-ефекту багатоступеневої вибірки).

У рамках зазначеної мети автори статті висувають три завдання. Перша проблема, яку ми спробуємо з'ясувати, чи є колективні договори, які сьогодні розповсюджені на більшості підприємств як державної, так і приватної форми власності, справжніми захисниками прав працюючих жінок, чи сприяють вони встановленню тендерної рівності?

Дуже важливою складовою забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків є задоволення жінки своєю трудовою діяльністю. Аналіз даних вказує на те, що переважна більшість жінок у цілому задоволена своєю роботою (81,67%), умовами праці (72,5%), своєю посадою (79,6%) та змістом праці (76,4%).

За результатами дослідження на сучасних підприємствах, незалежно від статі працівників, здебільшого існує можливість підвищити кваліфікацію без відриву від виробництва (72,9%) та з відривом від виробництва (68,1%), кар'єрного просування з підвищенням заробітної плати (57,3%) та без підвищення заробітної плати (53,4%), отримання вищої освіти або другої вищої освіти за рахунок підприємства (55,9%), отримання більш високої посади (50,8%) та посади керівника підприємства (38%).

Незважаючи на нібито позитивну ситуацію, викладену вище, тенденції щодо гендерної нерівності у світі праці не на користь жіночої статі явно прогресують: так, жінки мають у 7 разів меншу за чоловіків можливість отримання посади керівника підприємства, у 6 разів меншу за чоловіків можливість отримати більш високу зарплату, у 5 разів меншу за чоловіків можливість кар'єрного просування з підвищенням заробітної плати, втричі меншу за чоловіків можливість підвищити кваліфікацію з відривом від виробництва, вдвічі меншу за чоловіків можливість отримання вищої освіти або другої вищої освіти за рахунок підприємства, в один раз меншу за чоловіків можливість підвищення кваліфікації без відриву від виробництва (Табл. 1). Однак, щодо неприємних ситуацій, пов'язаних з виробничими ситуаціями, жінки порівняно з чоловіками мають у 4 рази більшу можливість за чоловіків бути залученими до виконання трудомікої, ретельної, але низько оплачуваної роботи, втричі більшу, порівняно з чоловіками можливість бути скороченими у зв'язку з реорганізацією підприємства, вдвічі більшу порівняно з чоловіками можливість бути звільненими у зв'язку з переходом підприємства до нових технологій (Табл. 1).

Таблиця 1

Відповіді респондентів-жінок на запитання «Кому на Вашому підприємстві надається перевага у разі можливості...?», %

Робоча ситуація	Варіанти відповіді на запитання, %			
	«жінкам»	«чоловікам»	«і жінки, і чоловіки мають рівні можливості»	«важко відповісти»
Підвищення кваліфікації без відриву від виробництва	7,5	10,2	72,9	9,5
Підвищення кваліфікації з відривом від виробництва	4,4	12,5	68,1	14,9
Отримання вищої освіти або другої вищої освіти за рахунок підприємства	3,6	7,4	55,9	33
Кар'єрне просування без підвищення заробітної плати	8,6	8,2	53,4	29,8
Кар'єрне просування з підвищення заробітної плати	3,4	19,2	57,3	20,1
Отримання більш високої посади	4,6	29	50,8	15,6
Отримання посади керівника підприємства	4,8	35,1	38	22
Необхідності виконання трудомікої, ретельної, але низько оплачуваної роботи	25,2	5,6	42,5	26,7
Скорочення штатів у зв'язку з реорганізацією підприємства	15	4,5	59,1	21,3
Звільнення у зв'язку з переходом до	12,2	5,6	52,2	30

нових технологій

У колективних договорах як документах, що виконують контрольні та регламентні функції по узгодженню проблем, пов'язаних з соціально-трудовими відносинами, зважаючи на існуючі гендерні диспропорції, повинні бути чіткіше прописані положення щодо рівних прав чоловіків і жінок. За результатами дослідження, структуру та положення колективних договорів на підприємствах переважно розробляє керівний склад профспілки (60,1%). У другу чергу до роботи над створенням колективного договору залучаються керівники організацій (38,4%) та активні члени профспілки (30,9%). У 20,1% випадків взяти участь у роботі над створенням колективного договору можуть всі бажаючі працівники підприємства (Рис. 1).

Рис. 1. Учасники розробки колективних договорів на підприємстві, %

На підприємствах, де працює більше жінок, ніж чоловіків, керівники профспілкових осередків більшою мірою залучені до розробки колективних договорів (62,1%), ніж на підприємствах, де серед працівників існує баланс між чоловіками та жінками (57,8%) та на підприємствах, де переважну більшість працівників становлять чоловіки (55,6%). Однак, на підприємствах, де працює більше жінок, ніж чоловіків (18,5%), а також на підприємствах з рівною кількістю чоловіків та жінок (16,4%), механізм залучення всіх бажаючих працівників до розробки колективного договору функціонує повільніше, порівняно з підприємствами, де чоловіків-працівників більше як жінок (26,7%) (Рис. 2).

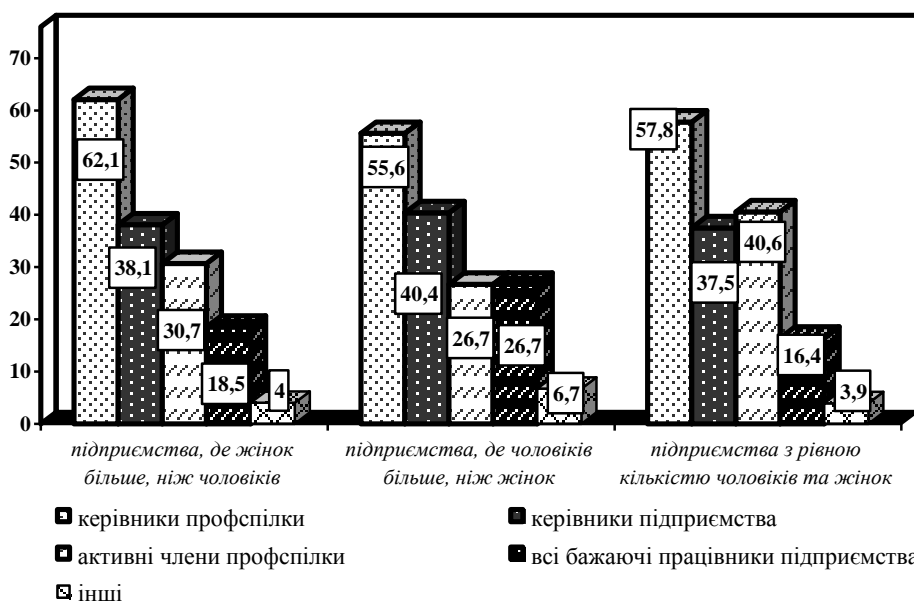

Рис. 2. Ступінь участі різних категорій працівників у розробці колективних договорів, залежно від гендерного профілю підприємства, %

Така ситуація може вказувати на більшу зацікавленість працівників чоловічої статі процедурами створення колективного договору, або змістом його положень, порівняно з працівниками жіночої статі, а також дає підставу стверджувати, що на підприємствах, де працює жінок більше ніж чоловіків, та на підприємствах з рівною кількістю працюючих чоловіків та жінок, процедури роботи над колективними договорами є менш прозорими, порівняно з підприємствами, де переважають працівники чоловічої статі.

Якщо серед керівників вищої ланки підприємства переважають чоловіки, то керівники підприємства та всі бажаючі працівники частіше залучаються до роботи над створенням колективного договору, порівняно з підприємствами, на яких серед керівників вищої ланки переважають жінки. На підприємствах, де серед керівників вищої ланки підприємства переважають жінки, керівники профспілкових осередків та активні члени профспілок частіше є членами робочих груп, які працюють над створенням колективних договорів (Рис. 3).

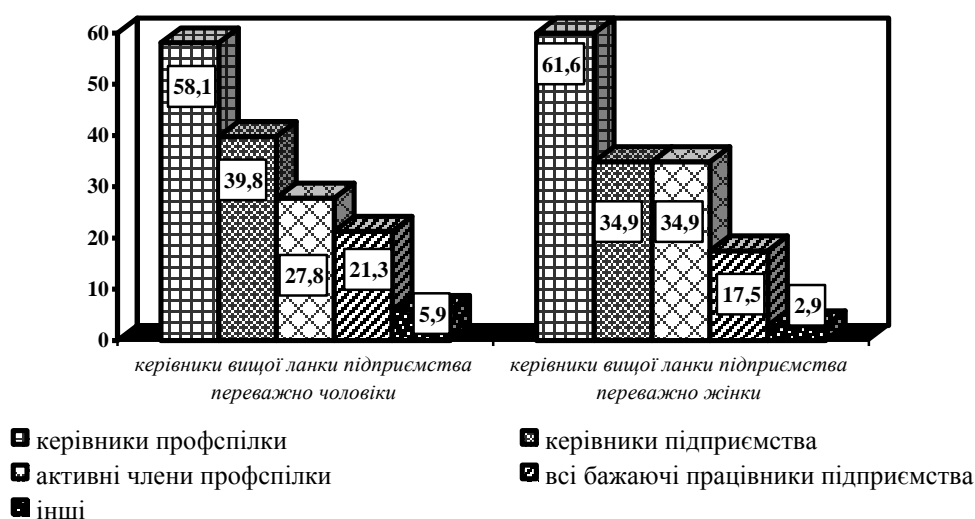

Рис. 3. Ступінь участі різних категорій працівників у розробці колективних договорів, залежно від гендерного профілю вищої ланки підприємства, %

У 61,6% колективних договорів, за інформацією, отриманою від респондентів-жінок, у колективних договорах зафіксовано положення про рівні трудові права жінок та чоловіків. 16,1% респондентів-жінок вагається з відповіддю на запитання «Чи зафіксовані у Колективному Договорі на Вашому підприємстві положення про рівні трудові права жінок та чоловіків?» Якщо на підприємствах, де працюють жінки, серед керівників вищої ланки підприємства переважають чоловіки, то вони частіше не знають про наявність у колективному договорі положень щодо унормування рівних трудових прав жінок та чоловіків (18,8%); і навпаки, якщо на підприємствах серед керівників вищої ланки підприємства переважають жінки, то працівники жіночої статі більшою мірою поінформовані (65,9%) про наявність у колективному договорі підприємства відповідних положень (Рис. 4).

Впевненість у наявності в колективних договорах положень про рівні трудові права чоловіків та жінок більшою мірою характерна для жінок, що працюють на підприємствах акціонерної (за участю держави) (66,2%), колективної (64,7%) та державної або муніципальної (61,1%) форм власності. 36,4% жінок, які працюють на підприємствах приватної (з участю іноземного капіталу) та 30,5% жінок, що працюють на підприємствах акціонерної (без участі держави) формах власності, заперечили існування в колективних договорах підприємств, на яких вони працюють, положень про рівні трудові права чоловіків та жінок.

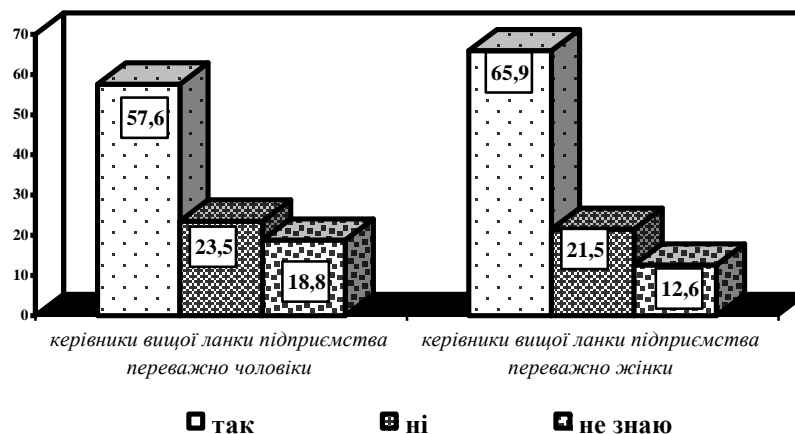

Рис. 4. Відповіді респондентів-жінок на запитання «Чи зафіксовані у Колдоговорі на Вашому підприємстві положення про рівні трудові права чоловіків та жінок?», залежно від гендерного профілю вищої ланки підприємства, %

Жінки-респонденти з Івано-Франківської (48,7%), Хмельницької (37,5%), Київської (36,5%), Черкаської (27,8%), Кіровоградської (27,8%), Запорізької (27,3%) областей частіше за жінок-респондентів з інших областей України заперечили наявність у колективних договорах підприємств положень про рівні трудові права жінок та чоловіків.

61,6% жінок впевнені, що у колективному договорі їхнього підприємства зафіксовані положення про рівні права чоловіків і жінок на підвищення кваліфікації та перекваліфікацію. На підприємствах, де працівників жіночої статі більше за працівників чоловічої статі, питання пов'язані з підвищенням кваліфікації чи перекваліфікації, частіше зафіксовані у колдоговорах (62,3%), ніж у колдоговорах підприємств, де серед працівників переважають чоловіки (59,7%) та існує співвідношення між працівниками чоловічої та жіночої статей (55,8%) (Рис. 5).

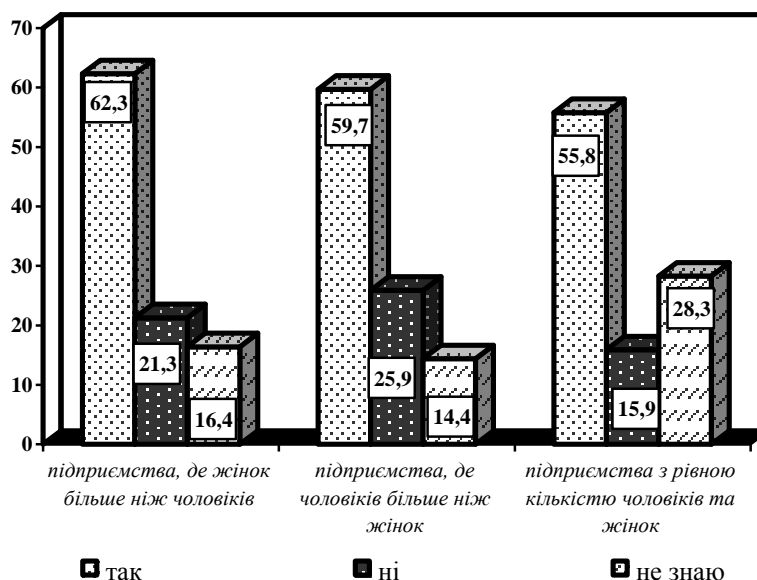

Рис. 5. Відповіді респондентів-жінок на запитання «Чи зафіксовані у Колдоговорі на Вашому підприємстві положення про рівні права чоловіків та жінок на підвищення кваліфікації та перекваліфікацію?», залежно від гендерного профілю підприємства, %

Якщо серед керівників вищої ланки підприємства переважають жінки, то респонденти-жінки частіше ствердно відповідають на питання щодо наявності у колективному договорі, що діє на їхньому підприємстві положень про рівні права чоловіків та жінок, на підвищення кваліфікації та перекваліфікацію (66,4%), порівняно з жінками-респондентами, які працюють на підприємствах, де керівники вищої ланки переважно чоловіки (57,3%) (Рис. 6).

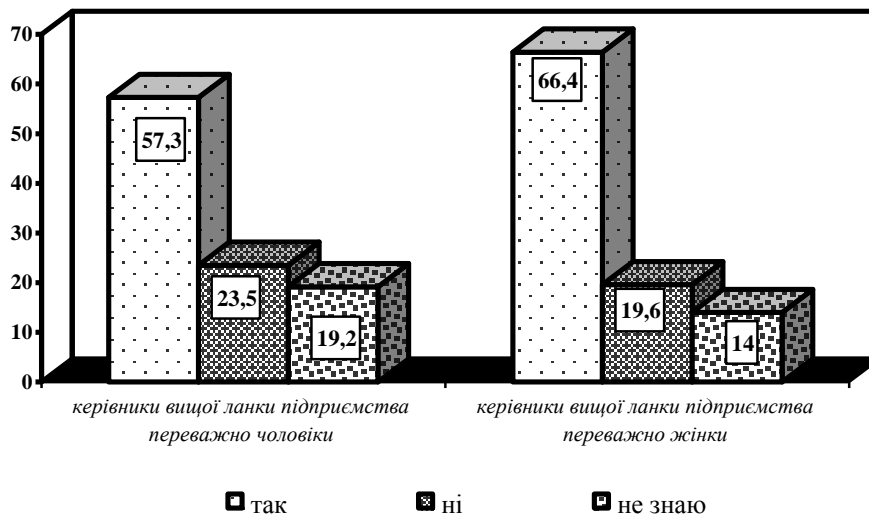

Рис. 1.6. Відповіді респондентів-жінок на запитання «Чи зафіксовані у Колдоговорі на вашому підприємстві положення про рівні права чоловіків та жінок на підвищення кваліфікації та перекваліфікацію?», залежно від гендерного профілю вищої ланки підприємства, %.

На питання анкети «Чи зафіксовані у Колдоговорі на Вашому підприємстві положення про рівні права чоловіків та жінок щодо кар'єрного зростання?» майже половина опитаних жінок (48,5%) відповіла позитивно. На дотримання такої норми впливає специфіка гендерного профілю вищої керівної ланки: якщо серед керівників вищої ланки підприємства переважають жінки, то жінки частіше ствердно відповідають на питання щодо наявності в колективному договорі, що діє на їхньому підприємстві, положень про рівні права чоловіків та жінок щодо кар'єрного зростання (55,3%), порівняно з жінками-респондентами, які працюють на підприємствах, де керівники вищої ланки переважно чоловічої статі (43,6%). Найбільшу стурбованість щодо відсутності у колективному договорі положення про рівні права чоловіків та жінок щодо кар'єрного зростання виказують жінки, які працюють на підприємствах акціонерної (без участі держави) та приватної (за участю іноземного капіталу) формах власності.

За результатами дослідження 56,8% жінок впевнені, що у колдоговорі їхнього підприємства зафіксовані положення про рівні права чоловіків і жінок у разі звільнення та призупинення трудових відносин. Якщо серед керівників вищої ланки підприємства переважають жінки, у колективному договорі положення про рівні права чоловіків і жінок у разі звільнення і зупинення трудових відносин присутні частіше (62,2%) порівняно з підприємствами, де серед керівників вищої ланки підприємства переважають чоловіки (53,5%). Також зменшується кількість жінок-респондентів, які не знають про наявність або відсутність положень з такою нормою у колективному договорі їхнього підприємства, коли вищі керівні посади обіймають переважно жінки (16,1%), порівняно з підприємствами, якими керують переважно чоловіки (22,6%) (Рис. 7).

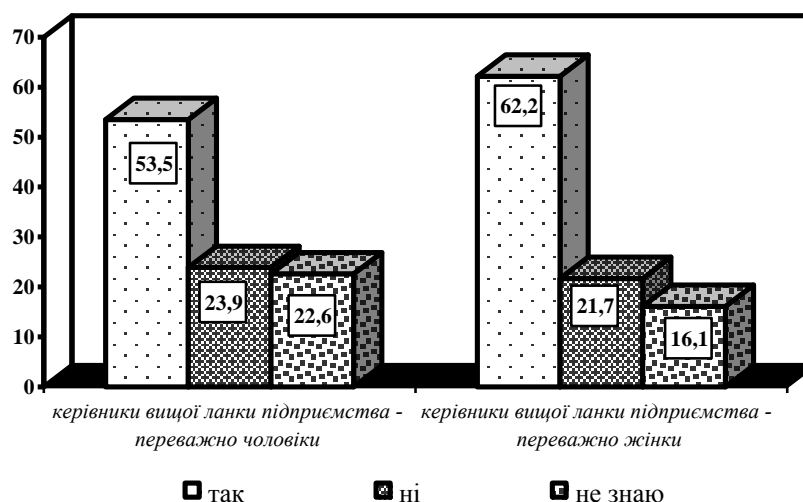

Рис. 7. Відповіді респондентів-жінок на запитання «Чи зафіксовані у Колдоговорі на Вашому підприємстві положення про рівні права чоловіків та жінок у разі звільнення та зупинення трудових відносин?», залежно від гендерного профілю вищої ланки підприємства, %

За результатами дослідження найменшою мірою поінформовані про зміст положень колективного договору щодо дотримання рівних прав чоловіків та жінок респонденти-жінки у віці від 30 до 45 років та жінки більш молодшого віку – від 18 до 29 років (Рис. 8).

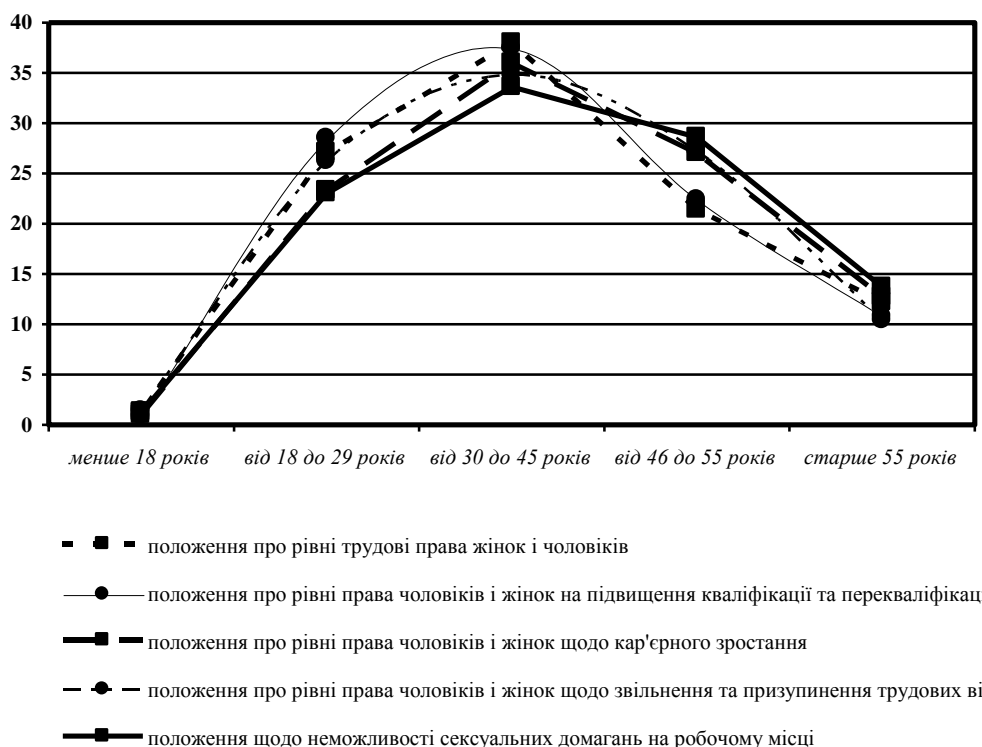

Рис. 8. Ступінь поінформованості респондентів-жінок про зміст положень колективного договору щодо дотримання рівних прав чоловіків та жінок залежно від віку респондентів, % (градація шкали «не знаю»)

Найбільшу впевненість про відсутність відповідних положень щодо дотримання рівних прав чоловіків у колективному договорі їхнього підприємства виказують жінки, які працюють на

підприємствах газової, хімічної та легкої промисловості, в енергетичній галузі та в атомній енергетиці.

Друга проблема, на аналізі якої ми зупинимося, стосується сексуальних домагань на робочому місці, від яких насамперед страждають жінки.

Тільки 17,3% респондентів-жінок ствердно відповіли на питання щодо наявності у колективному договорі, що діє на їхньому підприємстві, положень про неможливість сексуальних домагань на робочому місці. 28% не знають про існування або має місце відсутність положень такого змісту у колективних договорах їхніх підприємств, а значна частина жінок впевнена у відсутності положень про неможливість сексуальних домагань на робочому місці (Рис. 9).

Насильство над жінками – це здійснена на підставі статевих ознак дія, що спричиняє або може зашкодити фізичному, психічному та статевому здоров'ю жінки. Насильство над жінками, у тому числі й сексуальні домагання, є одним з ключових соціальних механізмів, за яким жінки опиняються залежними.

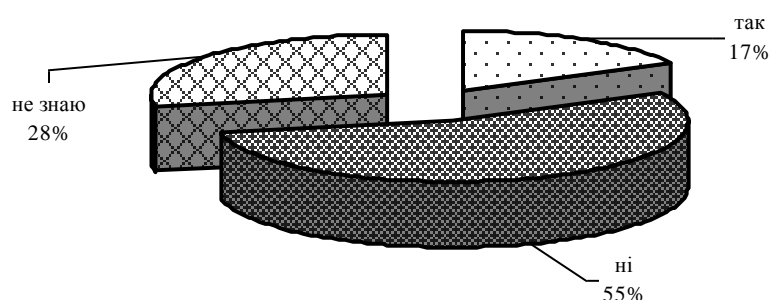

Рис. 9. Відповіді респондентів-жінок на запитання «Чи зафіксовані у Колективному договорі на Вашому підприємстві положення про неможливість сексуальних домагань на робочому місці?», залежно від гендерного профілю вищої ланки підприємства, %

Переважає більшість опитаних жінок відзначила, що не стикалась зі спробами сексуальних домагань чи насильства на робочому місці, але 5,9% жінок ствердно відповіли на запитання «Чи стикалися Ви особисто або Ваші колеги зі спробами домагань чи насильства на робочому місці чи у відрядженні?» Більшість з них стикнулася з плітками сексуального характеру (26,4%), показом порнографічних матеріалів (17,4%), небажаних пропозицій сексуального характеру (20,1%). Сексуальних домагань з боку керівників на робочому місці і відрядженні зазнали 12,5% жінок; приниження і пониження посади зазнали 7,6% респондентів-жінок. За результатами дослідження, 10,4% жінок зазнали сексуальних домагань в інших формах.

Переважає кількість жінок відчуває себе повністю захищеною на робочому місці; але, 12,8% жінок мають проблеми зі своєю захищеністю на робочому місці і 14,9% вагаються з відповіддю на запитання «Ви особисто відчуваєте себе захищеною на своєму робочому місці?». При цьому 69,9% жінок відповіли, що у їх відчутті захищеності на робочому місці є заслуга профспілкової організації підприємства.

Аналіз отриманих даних засвідчив, що сексуального насильства зазнають жінки різного віку, при цьому наймолодші, віком до 18 років, частіше піддаються насильству (50%) (Рис. 10).

За результатами дослідження частіше зазнають сексуального насильства неодружені та розлучені жінки. Відсутність чи наявність однієї чи більше дитини не є перепорою для того, хто здійснює сексуальне насильство.

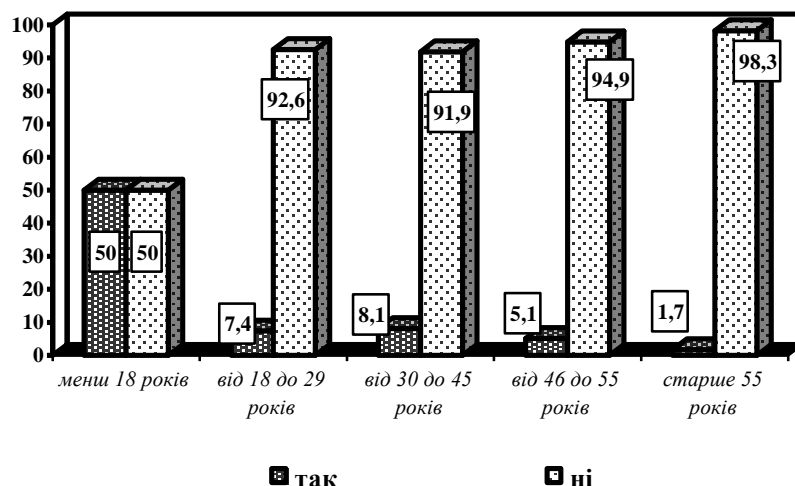

Рис. 10. Відповіді респондентів-жінок на запитання «Чи стикалися Ви особисто або Ваші колеги зі спробами домагань чи насильства на робочому місці чи у відрядженні?» залежно від віку, %

Відповіді респондентів-жінок дають можливість виявити той факт, що менш освічені жінки майже втричі частіше зазнають сексуального насильства (Рис. 11). Це вказує на те, що жінки з низьким рівнем освіти мало знайомі зі своїми правами і не завжди здатні захистити себе. Саме з цією категорією жінок треба більше працювати профспілковим організаціям з приводу роз'яснення прав жінок і методів захисту у разі здійснення спроб насильства на робочому місці.

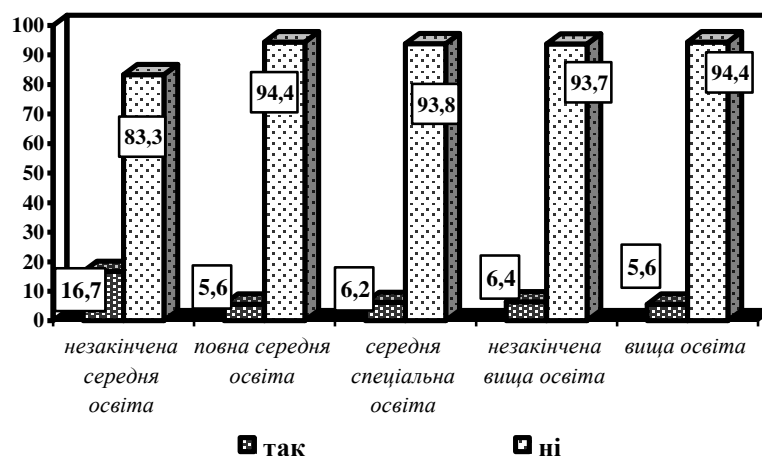

Рис. 11. Відповіді респондентів-жінок на запитання «Чи стикалися Ви особисто або Ваші колеги зі спробами домагань чи насильства на робочому місці чи у відрядженні?» залежно від рівня освіти, %

В Україні, як і у всьому світі, існує горизонтальна сегрегація, тобто розподіл галузей економіки на «жіночі» та «чоловічі». Проаналізуємо, в яких галузях спроби домагань чи насильства на робочому місці є найчастішими. Цікаво, що жінки, які працюють у таких «чоловічих» галузях як вугільна, хімічна промисловість, металургія, енергетика, автотранспорт, збройні сили, лісова й оборонна промисловість, суднобудування не відзначають спроб домагань чи насильства щодо себе та своїх колег по роботі. В інших «чоловічих» галузях картина дещо інша: найбільш «небезпечні» для жінок такі галузі як будівництво, де 20% жінок зазнають сексуальних домагань і насильства, автосільгоспмаш (18,2%), газова промисловість (15,4%), і,

насамперед геологія, де за даними проведеного дослідження 100% жінок знають, що таке сексуальне насильство у різних формах його прояву.

У Табл. 2 наведені дані про досвід жінок щодо спроб сексуальних домагань чи насильства на робочому місці, чи у відрядженні залежно від галузі господарства (до Таблиці не внесено галузі, в яких менше 2% жінок зазнали домагань чи насильства).

Таблиця 2

Відповіді респондентів-жінок на запитання «Чи стикалися Ви особисто або Ваші колеги зі спробами домагань чи насильства на робочому місці чи у відрядженні?» залежно від галузі господарства, %

Галузь господарства	Відповіді на запитання, %	
	“так”	“ні”
Легка промисловість	5,7	94,3
Транспорт	5,9	94,1
Будівництво	20	80
Сільське господарство	20,1	97,9
Торгівля	5,6	94,4
Житлово-комунальне господарство	11,1	88,9
Споживча кооперація	8,1	91,9
Зв'язок	2,7	97,3
Промінвестбанк	16,7	83,3
Охорона здоров'я	4,4	95,6
Освіта і наука	3,3	96,7
Культура	6,9	93,1
Держустанови	7,1	92,9
Автосільгосмаш	18,2	81,8
Атомна енергетика	6,3	93,7
Машметалообробка	6,5	93,5
Газова промисловість	15,4	84,6
Радіоелектроніка	5	95
Геологія	100	-

За результатами дослідження, жінки найчастіше зазнають домагань та насильства на підприємствах приватної форми власності (30,6%) (Рис. 12).

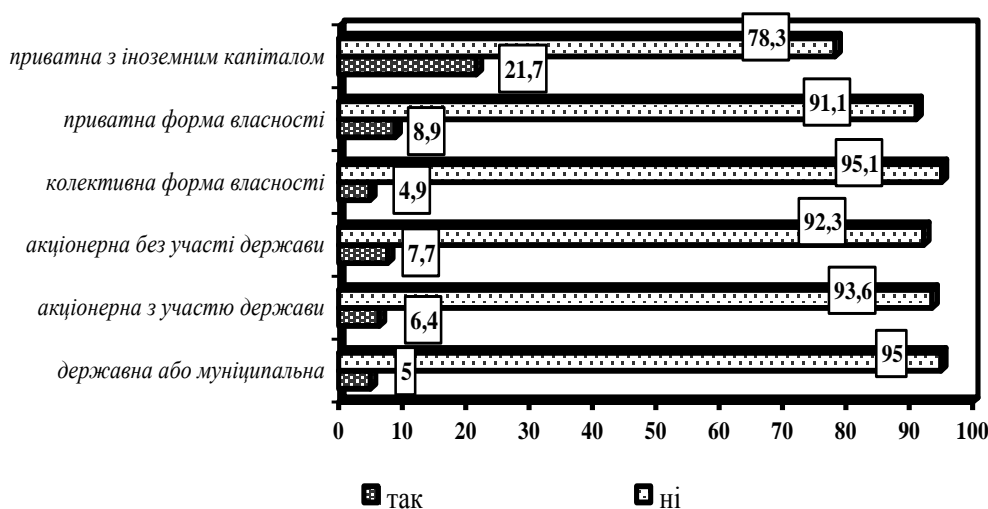

Рис. 12. Відповіді респондентів-жінок на запитання «*Чи стикалися Ви особисто або Ваші колеги зі спробами домагань чи насильства на робочому місці, чи у відрядженні?*» залежно від форми власності підприємства, %

Якщо звернути увагу на професійно-посадовий статус жінок, які зазнали домагань та насильства, то найбільша частка їх серед фермерів-орендарів (100%), також страждають від домагань та насильства на робочому місці робітниця сільського господарства (30%), некваліфіковані робітниця (10%), жінки-підприємці (9,1%) (Табл. 3).

Таблиця 3

Відповіді респондентів-жінок на запитання «*Чи стикалися Ви особисто або Ваші колеги зі спробами домагань чи насильства на робочому місці чи у відрядженні?*» залежно від професійно-посадового статусу жінок, %

Професійно-посадовий статус	Відповіді на запитання, %	
	“так”	“ні”
Керівник підприємства	5	95
Керівник підрозділу	5	95
Підприємець	9,1	90,9
Спеціаліст технічного або гуманітарного профілю	6,3	93,7
Службовець	6,6	93,4
Кваліфікований робітник	4,8	95,2
Некваліфікований працівник	10	90
Робітник сільського господарства	30	70
Фермер-орендар	100	–
Інше	3,6	96,4

При цьому слід зазначити, що частіше стикаються з насильством жінки, які працюють за короткостроковим контрактом чи без контракту взагалі; саме ці категорії жінок є менш захищеними від насильства на робочому місці. Не менш значним є той факт, що на підприємствах, де чоловіки є керівниками вищої ланки, насильство щодо жінок здійснюється вдвічі частіше.

Серед жінок, які зазнали сексуальних домагань з боку керівника в обмін на збереження місця роботи, майже половина (45,5%) становлять жінки старше 55 років. Сексуальних домагань з боку керівника в обмін на кар’єрне просування або збільшення зарплатні зазнали 28,6% молодих жінок, а також 42,9% жінок у віці від 30 до 40 років (Табл. 4).

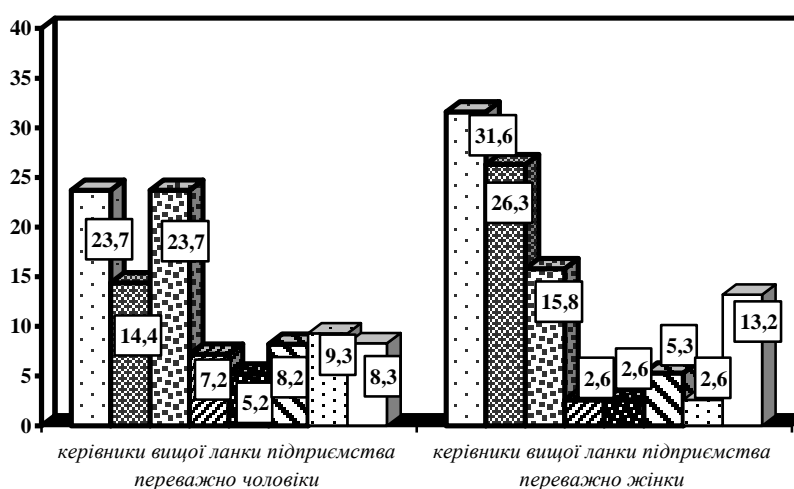
Таблиця 4

Форми домагань чи насильства, якого зазнали жінки на робочому місці чи у відрядженні, залежно від віку жінок, %

Форма домагань чи насильства	Вік жінок-респондентів, %				
	Менше 18 років	Від 18 до 29 років	Від 30 до 45 років	Від 46 до 55 років	Старше 55 років
Плітки сексуального характеру	25,0	31,3	23,6	28,9	26,1
Показ порнографічних матеріалів	–	6,3	20,0	13,3	30,4
Небажані пропозиції сексуального характеру	25,0	37,5	21,8	20,0	4,3
Небажані сексуальні дії	–	0,0	7,3	8,9	–
Сексуальні домагання з боку керівника в обмін на кар’єрне просування або збільшення зарплатні	–	12,5	5,5	2,2	4,3

Сексуальні домагання з боку керівника в обмін на збереження місця праці	–	–	3,6	8,9	21,7
Прийняття на робочому місці чи пониження по службі у результаті відхилення сексуальних домагань	50,0	6,2	9,1	4,5	4,5
Інше	–	6,2	9,1	13,3	8,7

Аналіз даних висвітлив ще одну закономірність: на підприємствах, де керівниками є жінки, найбільш поширеними формами сексуального насильстванад жінками є плітки сексуального характеру (31,9%) та показ порнографічних матеріалів (26,3%), а на тих підприємствах, де керівну посаду обіймає чоловік, найбільш поширеними формами насильства над жінками є небажані пропозиції сексуального характеру (Рис. 13).

- плітки сексуального характеру
- показ порнографічних матеріалів
- пропозиції сексуального характеру
- небажані сексуальні дії
- сексуальні домагання з боку керівника в обмін на кар'єрне просування або збільшення заробітної п.
- сексуальні домагання керівника в обмін на збереження місця роботи
- прийняття на робочому місці чи пониження по службі у результаті відхилення сексуальних домагань
- інше

Рис. 13. *Форми домагань чи насильства, якого зазнали жінки на робочому місці чи у відрядженні, залежно від гендерного профілю вищої ланки підприємства, %*

Слід підкреслити, що всі жінки, які зазнали сексуального насильства у формі таких сексуальних дій як небажані сексуальні дії, сексуальні домагання з боку керівника в обмін на збереження місця роботи, сексуальні домагання з боку керівника в обмін на кар'єрне просування або збільшення зарплатні, є членами профспілок.

Відповіді на запитання «Чи відчують себе жінки захищеними на своєму робочому місці?» розподілилися наступним чином: 39,2% жінок відчують себе абсолютно захищеними; 33,2% –

більш захищеними, ніж не захищеними, 9,2% більш незахищеними, як захищеними, 3,6% жінок не відчують себе абсолютно захищеними під час виконання ними робочих завдань.

Необхідно відзначити, що серед тих жінок, які задоволені ставленням до них керівників, частка тих, хто відчуває себе незахищеними на робочому місці, тією чи іншою мірою, становить лише 6,7%, а серед жінок, які не задоволені ставленням до них керівників і почувають себе незахищеними – 36,7%: це вказує на досить великий вплив суб'єктивних чинників на самопочуття жінок під час виконання ними робочих завдань, і у той самий час, слабкий вплив профспілкових осередків щодо контролю над такого роду ситуаціями (Табл. 5).

Таблиця 5

Відчуття захищеності респондентів-жінок на робочому місці залежно від задоволення ставленням до неї керівника, %

Відчуття захищеності на робочому місці	«Чи задоволені Ви ставленням до Вас керівника?», %		
	«так»	«ні»	«важко відповісти»
Так, відчуваю себе абсолютно захищеною	46,6	15,5	19,4
Відчуваю себе більш захищеною, ніж незахищеною	34,3	28,2	33,2
Важко відповісти	12,4	19,6	25,4
Відчуваю себе більш незахищеною, ніж захищеною	4,9	24,1	16,1
Ні, відчуваю себе абсолютно незахищеною	1,8	12,6	5,9

Рівень кваліфікації жінок практично не впливає на відчуття захищеності на своєму робочому місці: незахищеними відчувають себе жінки, рівень кваліфікації яких є нижчим за той, який потрібен для виконання їхньої роботи (32,1%), так само як і жінки, рівень кваліфікації яких відповідає необхідним вимогам чи є вищим за необхідний (32%).

Третє важливе питання, яке ми досліджували у ході соціологічного опитування, стосується ролі профспілкових організацій у вирішенні проблем гендерної нерівності на підприємствах України.

Майже половина опитаних жінок (45,4%) вважає захист рівних прав чоловіків і жінок на підприємстві обов'язком профспілок, а 39% жінок вважає таку діяльність доцільною, але не пріоритетною. Лише 8,1% жінок-респондентів не вважає захист рівних прав чоловіків і жінок справою, на яку повинні звертати увагу профспілки (Рис. 14).

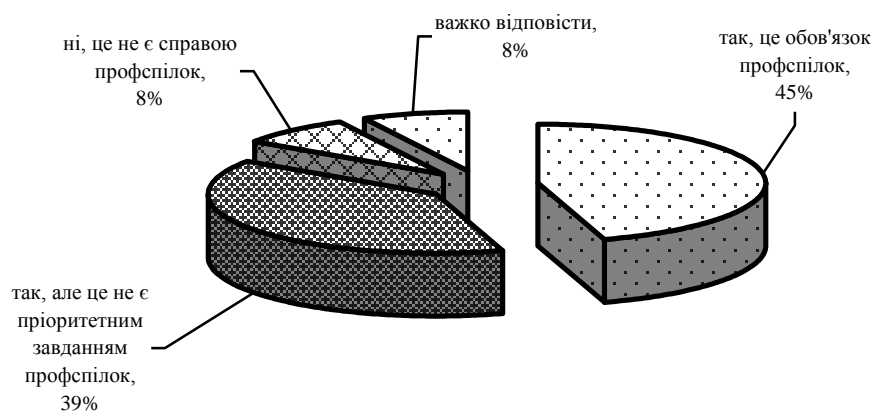

Рис. 14. Відповіді респондентів-жінок на запитання «Як Ви вважаєте, чи повинні профспілки займатися проблемою порушення рівних прав чоловіків і жінок на підприємстві?», %

Точок зору про те, що захист рівних прав чоловіків і жінок на підприємстві є обов'язковим завданням профспілок, дотримується переважно 45,4% жінок, які є членами профспілки, 33,2% жінок у віці від 46 до 55 років, 60,2% жінок з вищою освітою, 52,2% жінок, які відчують себе захищеними на своєму робочому місці та 50,3% жінок, які вважають, що це є заслугою профспілок, а також жінки, що позитивно ставляться до жінок, які працюють заради кар'єри (35,8% ставляться більш позитивно, ніж негативно і 35,1% ставиться дуже позитивно), жінки-спеціалісти технічного чи гуманітарного профілю (25,2%) та жінки-службовці (25,2%), тобто жінки, які мають активну соціальну позицію.

Наявність у колективному договорі підприємства, де працюють жінки-респонденти положень, яким декларуються рівні права жінок та чоловіків у разі звільнення й зупинення трудових відносин (62,3%), положень про рівні трудові права жінок і чоловіків (71,2%), положень про рівні права чоловіків і жінок на підвищення кваліфікації та перекваліфікацію (70,4%) впливає на їх розуміння необхідності залучення профспілок до розгляду і вирішення проблемних питань, пов'язаних з дотриманням рівних прав чоловіків і жінок.

Найчастіше жінки звертаються до профспілок у разі звільнення, скорочення штатів, чи неналежних умов праці.

Таблиця 6

Відповіді респондентів-жінок на запитання «Чи зверталися Ви чи Ваші колеги за допомогою до профспілкових організацій Вашого підприємства у разі порушення рівних прав чоловіків і жінок щодо...?», %

Причина звернення до профспілкових організацій підприємства у разі порушення рівних прав чоловіків і жінок	Відповіді на запитання, %	
	“так”	“ні”
Умови праці	26,2	73,8
Рівна заробітна плата за виконання однакової роботи	15,9	84,1
Підвищення кваліфікації	11,6	88,4
Отримання освіти	9,9	90,1
Кар'єрне просування	8,6	91,4
Отримання керівної посади	7	93
Скорочення штатів	28,4	71,6
Звільнення	28,7	71,3

За допомогою до профспілкових організацій з питань порушення рівних прав чоловіків та жінок щодо кар'єрного просування звертаються частіше жінки з вищою освітою; з приводу отримання керівної посади – жінки у віці від 30 до 45 років; з приводу отримання освіти – жінки від 46 до 55 років; стосовно розв'язання питань, пов'язаних з умовами праці – жінки, які мають двох дітей та жінки у віці від 46 до 55 років; з приводу скорочення штатів – жінки, які мають двох дітей, жінки у віці від 46 до 55 років, жінки, які працюють на підприємстві, де працює більше жінок, ніж чоловіків, і жінки з підприємств де керівниками вищої ланки є переважно чоловіки; з питань звільнення – жінки, що працюють на підприємствах, якими керують переважно чоловіки; з приводу рівної оплати праці – жінки від 30 до 45 років, з вищою освітою, жінки, які працюють за довгостроковим чи безстроковим контрактом.

Найчастіше профспілкові організації, у разі звернення до них жінок з приводу порушення рівних прав чоловіків і жінок, надають консультативну (51,6%) та юридичну (26,3%) допомогу; а матеріальну (15,3%) допомогу надають майже вдвічі частіше за організаційну (6,9%) (Табл. 7). У 11,8% випадків проблеми, пов'язані з порушенням рівних прав чоловіків і жінок, були вирішені повністю; однак, 9,2% респондентів-жінок зізналися, що у разі їхнього звернення до профспілкових організацій вони не отримали від них жодної допомоги.

За результатами дослідження організаційну допомогу (50%) від профспілкових організацій отримують жінки та їх колеги по роботі у разі порушення рівних прав чоловіків і жінок щодо умов праці, матеріальну (20,9%) – у разі необхідності отримання освіти, юридичну (21,5%) та організаційну (21,5%) – у разі проблем, пов'язаних з кар'єрним просуванням.

Таблиця 7

Відповіді респондентів-жінок на запитання «Якщо Ви чи Ваші колеги зверталися за допомогою до профспілок з приводу порушення рівних прав чоловіків і жінок, то яку Ви допомогу отримали?», %

Форма допомоги	%
Консультативна	51,6 (1)
Юридична	26,3 (2)
Матеріальна	15,3 (3)
Організаційна	6,9 (5)
Інша	14,6 (4)

При зверненні жінок за допомогою до профспілкових організацій, як правило, вирішуються проблеми, пов'язані з можливістю звільнення (60%) та скорочення штатів (56%), отриманням рівної зарплати за виконання однакової з чоловіками роботи (32,3%), можливості підвищення власної кваліфікації (23,9%) та отримання керівної посади (18,8%).

Профспілкові організації намагаються активізувати свою діяльність щодо захисту рівних прав жінок і чоловіків щодо встановлення тендерного паритету. Але відсутність у колективних договорах, зафіксованих норм гендерної рівності, не дозволяють їм виконувати гендерні завдання у повному обсязі.

З проведених нами досліджень доходимо висновків:

- Сучасні жінки реально відчують на собі гендерну нерівність у царині соціально трудових відносин. За результатами дослідження, на тих підприємствах, де порушуються гендерні права жінок і чоловіків, жінки мають у 7 разів меншу за чоловіків можливість отримання посади керівника підприємства, у 6 разів меншу за чоловіків можливість отримати більш високу зарплату, у 5 разів меншу за чоловіків можливість кар'єрного просування з підвищенням заробітної плати, втричі меншу за чоловіків можливість підвищити кваліфікацію з відривом від виробництва, вдвічі меншу за чоловіків можливість отримання вищої освіти або другої вищої освіти за рахунок підприємства, і в один раз меншу за чоловіків можливість підвищення кваліфікації без відриву від виробництва; а коли йдеться про ризик зазнати невдачі щодо власної кар'єри, посади, надійного місця роботи жінки стають першими «жертвами»: вони порівняно з чоловіками мають у 4 рази більшу можливість за чоловіків бути залученими до виконання трудомікої, дрібязкової, але низько оплачуваної роботи, втричі більшу порівняно з чоловіками можливість бути скороченими у зв'язку з реорганізацією підприємства, вдвічі більшу порівняно з чоловіками можливість бути звільненими у зв'язку з переходом підприємства до нових технологій.
- Найчастіше у колективних договорах прописані загальні положення про рівні трудові права жінок і чоловіків (61,6%), а також рівні права жінок та чоловіків на підвищення кваліфікації і перекваліфікацію (61,2%). Положення про рівні права жінок і чоловіків щодо кар'єрного росту (48,5%) та рівні права у разі звільнення і призупинення трудових відносин (56,8%), за нашими даними, присутні у половині колективних договорів.
- Вектор змістовного наповнення колективних договорів щодо наявності або відсутності положень про рівні права чоловіків і жінок більшою мірою залежить від гендерного профілю підприємства та гендерного профілю вищої керівної ланки, а також форми власності підприємства. «Жіночі» профілі підприємства та їх вищих керівників ланок

опосередковує наявність у колективних договорах положень щодо рівних прав чоловіків і жінок.

- Більше четвертої частини працюючих жінок не мають інформації про зміст колективних договорів щодо рівних прав чоловіків і жінок; найменшою мірою поінформовані про зміст колективного договору щодо дотримання рівних прав чоловіків та жінок (жінки у віці від 30 до 45 років та жінки більш молодшого віку – від 18 до 29 років).
- 17,3% респондентів-жінок ствердно відповіли на питання щодо наявності у колективному договорі, що діє на їхньому підприємстві, положень про неможливість сексуальних домагань на робочому місці
- 5,9% жінок ствердно відповіли на запитання «*Чи стикалися Ви особисто або Ваші колеги із спробами домагань чи насильства на робочому місці чи у відрядженні?*».
- Частіше стикаються з насильством жінки, які працюють за короткостроковим контрактом чи без контракту взагалі; саме ці категорії є менш захищеними від насильства на робочому місці. Не менш значним є той факт, що на підприємствах, де чоловіки є керівниками вищої ланки, насильство щодо жінок здійснюється вдвічі частіше.
- Найбільш «небезпечні» для жінок такі «чоловічі» галузі як будівництво, де 20% жінок зазнають сексуальних домагань і насильства, автосільгоспмаш (18,2%), газова промисловість (15,4%), і насамперед геологія, де за даними проведеного дослідження 100% жінок знають, що таке сексуальне насильство в різних формах його прояву.
- 45,4% опитаних жінок вважає захист рівних прав чоловіків і жінок на підприємстві обов'язком профспілок, а 39% жінок вважає таку діяльність доцільною, але не пріоритетною.
- Найчастіше профспілкові організації у разі звернення до них жінок з приводу порушення рівних прав чоловіків і жінок надають консультативну, юридичну, матеріальну та інші форми допомоги.
- При зверненні жінок за допомогою до профспілкових організацій, як правило, повністю вирішуються проблеми, пов'язані з можливістю звільнення та скорочення штатів, частково – стосовно отримання рівної зарплати за виконання однакової роботи з чоловіками та можливості підвищення власної кваліфікації, рідше розв'язуються проблеми, пов'язані з отриманням жінкою керівної посади.

Література

1. Пекінська декларація. Прийнята на четвертій Всеукраїнській конференції зі становища жінок 15 вересня 1995 р. // Нормативно-методичні основи тендерних перетворень. – К.: Школа рівних можливостей, 2004. – С. 23 – 26.
2. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй. Матеріали Генеральної Асамблеї ООН (вересень 2000 р.) // Нормативно-методичні основи тендерних перетворень. – К.: Школа рівних можливостей, 2004. – С. 65 – 75.
3. Декларація та Програма дій. Резолюція. Прийняті на 5-й Європейській конференції міністерств з питань рівності між жінками і чоловіками // Нормативно-методичні основи тендерних перетворень. – К.: Школа рівних можливостей, 2004. – С. 167 – 173.

Коваленко О.В.,

викл. кафедри соціології Запорізького національного університету

Інтегративний підхід щодо розгляду причин проблеми логічної коректності у соціології

В статті обосновуються переваги інтеграційного підходу до розгляду причин проблеми логічної коректності в соціології. Разнопланові причини: логічна грамотність соціологів, мультипарадигмальність, полілінгвістичність аналізуються в їх зв'язі і взаємодії. Коротко представлені зміст і результати рефлексивного дослідження, яке проводилось в контексті апробації даного підходу.

The present article grounds the advantages of an integration approach to considering the main causes leading to the problem of a logical correctness in sociology. Some versatile causes, such as sociologists' logic literacy, multi-paradigms, poly-linguistic systems are analyzed in their connection and mutual influence. The author of the article presents briefly the content and the results of the reflexive research carried out in the context of approving the mentioned above approach.

Ключові слова: інтегративний підхід, проблема логічної коректності у соціології, логічні норми та логічні цінності, логічна грамотність соціологів як причина, мультипарадигмальність та багатомовність соціологічного знання як причини, рефлексивне дослідження, визначення соціологічних понять, логічне знання та логічний засіб.

Питання епістемології стають доволі актуальними для сучасної української та російської соціології, адже сучасне соціологічне знання складно охарактеризувати як таке, що презентує несуперечливу, чітку, однозначну, послідовну інформацію про суспільство (об'єкт вивчення соціології) [2;5;8;31;32;34]. Це не може влаштовувати ані самих соціологів (науковців, викладачів, соціологів на підприємствах), ані студентів, для яких соціологічне знання є засобом формування їх професійних властивостей. У соціології ця проблемна ситуація, як предмет наукового розгляду, фігурує під назвами: «проблема логічності», «логічної коректності», оскільки зазначені характеристики: несуперечливість, однозначність тощо забезпечуються, насамперед, наукою логікою, яка тут виступає як засіб. Відзначимо, що розгляд подібних питань відносять до предметного поля соціологічної епістемології як розділу метасоціології, що на сучасному етапі розвитку соціології є внутрішньодисциплінарним.

Важливим аспектом розгляду будь-якої проблеми є виявлення її причин, які можна умовно поділити на дві групи: 1) «логічні»; 2) «позалогічні» (ті, що не пов'язані із використанням логічного знання). Чинники першої групи науковці пов'язують з невикористанням логічного знання як засобу забезпечення коректності міркувань. Так, А. Бороноев і П. Смирнов труднощі з визначенням основних соціологічних понять пов'язують з незнанням «...деяких елементарних вимог до правил визначення, що існують у формальній логіці» [2, с. 3].

Аналіз останніх наукових праць, присвячених цій тематиці, формує соціологічну уяву (в аспекті методологічної рефлексії) на предмет інших впливових чинників. Так, зв'язок між властивостями понятійного апарату та критеріями науковості відзначає Ж.Тощенко [32,с. 3]. Крім цього, на думку автора, мультипарадигмальність соціології (різноманіття теорій) породжує різні трактування понятійного апарату [32, с. 3]. Іншим впливовим чинником науковець відзначає зв'язок між предметом соціології та її понятійним апаратом [32, с. 11]. Тобто, на останній можуть негативно впливати непорозуміння з визначенням предмету соціології. В одній із фахових розвідок І.Попової можна знайти виділення дещо інших чинників, серед яких незмінним є мультипарадигмальність. Так, авторка вказує на неузгодженість між вимогами до науковості і тим станом у соціології, який називається мультипарадигмальністю [24, с. 140]. Крім того,

зазначається молодість науки (соціології), порівняно із природничонауковим знанням і як наслідок – нерозвинутість понятійного апарату, а також наявність у соціології багатьох слів із повсякденної мови [24, с. 137]. М.Мнацаканян відзначає, що багатоваріантність і багатоаспектність соціологічного знання, які виявляються в різноманітті парадигм, теорій і галузевих соціологій, не могли не породжувати розходжень у трактуванні понятійного апарату [16, с. 73]. У статті П.Павльонка, впливовими чинниками «кризи понятійного апарату» соціології зазначаються такі: по-перше, відсутність єдиної соціологічної теорії [21, с. 19], по-друге, «засміченість» понятійного апарату соціології «часом не аргументованою зарубіжною, нині переважно англійською фразеологією» [21, с. 23]. Також автор підкреслює зв'язок між понятійно-категоріальним апаратом соціології і розумінням її об'єкта та предмета [21, с. 23]. І наголошує на тому, що при використанні понять родинних наукових дисциплін, соціологи повинні додавати їм своєрідність, визначену специфіку відповідно до змісту свого об'єкта і предмета вивчення [21, с. 20]. Ще однією причиною зазначають невизначеність у соціології поняття «соціальне». Так, на думку К.Ольховнікова і Г.Орлова, відповідь на «питання № 1», яким вони вважають визначення сутності «соціального», і є ключем до коректної розбудови категоріального і понятійного апарату [20, с. 3].

Резюмуючи викладене, зазначимо, що на сучасному етапі розгляду проблеми логічної коректності з огляду на її причини існує досить багато гіпотез, які вимагають фактичної перевірки. Крім того, залишається нерозглянутим зв'язок та взаємовплив сукупності впливових чинників, тобто одночасний розгляд як логічних, так і позалогічних чинників. Виходячи з цього, метою цієї статті є обґрунтування інтегративного підходу щодо розгляду причин проблеми логічної коректності, у контексті апробації якого здійснено конкретне рефлексивне дослідження.

В основі застосування інтегративного підходу покладено існування зв'язку та взаємообумовленості між чинниками проблеми обох груп. Так, відсутність єдиного погляду щодо формулювання епістемологічних засад (*невизначеність критеріїв науковості* як одна з причин) може суттєво впливати на *логічну грамотність соціологів* (інша причина, що виділяють соціологи). Адже частина соціологів, ґрунтуючись на критеріях науковості постмодерну, відмовляється від обов'язкового слідування логічним правилам та законам. Наслідком цього є логічні помилки у висловлюваннях, які, становлять певну частину соціологічного знання.

У свою чергу, множинність методологічних традицій (*невизначеність критеріїв науковості* як причина) і такі причини як *невизначеність предмета соціології* (різниця у предметних категоріях, що використовують соціологи у визначеннях предмета соціології як науки), *відсутність єдиної соціологічної теорії, множинність змістів поняття «соціальне»* можна розглядати у контексті більш загальної причини, якою виступає *мультипарадигмальність*. Підставою для цього твердження є той факт, що термін «парадигма» у соціології має кілька різних значень. І тому мультипарадигмальність може розумітися як множинність теорій (що спричиняє різне «бачення» суті соціальних явищ), множинність систем висхідних принципів (у тому числі й епістемологічних) і, нарешті, множинність фундаментальних образів предмета науки. Тут слід наголосити, що мультипарадигмальність, навіть, за умов повної логічної грамотності соціологів, не дозволяє ефективно вирішувати проблему забезпечення логічних цінностей і норм у соціології. Такого висновку можна дійти, ґрунтуючись на результатах дослідження з цього приводу, яке здійснили А.Бороноев та П. Смирнов [2].

Зв'язок таких причин як мультипарадигмальність та *мова соціології* (включаючи лексичні: синонімія, омонімія та фразеологічні особливості: іншомовна фразеологія) відзначають деякі вчені [21, с. 23], [24, с. 137]. Вплив пояснюють тим, що у різних парадигмах (виникнення яких є історичною подією) склалася традиція використовувати специфічні терміни для позначення одних і тих самих соціальних явищ тощо.

Щодо *молодості соціології як науки* (порівняно з іншими науками), якою пояснюють проблему, то стосовно нашого питання, з одного боку, це входить у супереч традиції забезпечувати

логічні цінності і норми, що була закладена авторитетними соціологами ще на початку створення різних національних шкіл: Е.Дюркгеймом (французька), К.Марксом, М.Вебером (германська), В.Парето (італійська), Дж.Ст.Мілем (англійська), Т.Парсонсом (американська), Б.Кістяківським (українська) та ін. Але, з іншого боку, втілює надію на те, що, з часом можна подолати перепони й успішно вирішувати проблему, звичайно ж при умові роботи у цьому напрямі з боку соціологів.

У контексті виділених зв'язків між чинниками проблеми ми ставимо питання про необхідність інтегративного підходу щодо їх розгляду. Зазначимо, що ми використовуємо термін «інтегративний» у смислі об'єднання на основі взаємодоповнення, адже причини, що одночасно впливають на процес забезпечення логічних цінностей і норм у соціології є доволі різномірними. Наголосимо, що інтегративний підхід властивий, насамперед, соціологічному баченню, соціологічній інтерпретації. Адже соціолог звик інтерпретувати людський світ, людську поведінку в інтегративному вимірі чинників, що його, її визначають. Саме інтегративний підхід конструє категорію «людина соціальна» на відміну від категорії «людина економічна», що включає лише обмежену кількість факторів, які стають важливими у просторі економічного процесу [1, с. 14–15]. Щодо термінологічної ясності слід враховувати те, що в кожному конкретному випадку (в конкретних теоріях, підходах, парадигмах соціології) цей термін набуває специфічного значення, наприклад, «інтегративні парадигми» [23, с. 289], «інтегральна соціологія П.Сорокіна» [11, с. 381].

У застосуванні інтегративного підходу щодо розгляду причин, на нашу думку, слід враховувати ті особливості існуючих підходів, що перешкоджають або унеможливають отримання конкретної інформації. Переважно метасоціологи використовують філософський, гіпотетико-дедуктивний метод. Говорячи простою мовою, до причин проблеми спускаються нібито «зверху». Як особливість існуючих підходів, що суттєво впливає на характер отриманої інформації щодо причин проблеми, виступає *спосіб* її отримання. Разом з тим, для соціологів, з огляду на те, що соціологія є емпірично орієнтованою наукою, більш природнім є усе пробувати «на зуб», на відміну від філософів, у тому числі й у метасоціології (проводячи рефлексивні дослідження). Крім того, технології розв'язання проблем будуються на основі ґрунтовних емпіричних досліджень. Тому обов'язкове включення конкретних рефлексивних досліджень цієї предметної сфери метасоціології виступає одним з суттєвих характеристик інтегративного підходу, що ми пропонуємо.

Підкреслимо, що здійснення конкретного рефлексивного аналізу спрямоване на отримання *конкретних даних* щодо тих перешкод, що стоять на заваді соціологам, коли вони намагаються забезпечити бажані характеристики соціологічного знання. Конкретність передбачає сходження від загального до часткового й одиничного. Іншими словами, слід звести клас процесів, метою яких є забезпечення логічних норм і цінностей у соціології, до конкретного процесу, що містить у собі суттєві ознаки класу. Щодо суттєвих ознак процесу забезпечення логічних норм і цінностей, то ми їх визначимо через розкриття змісту ключових понять. Предикат «логічний», що характеризує норми й цінності, є похідним від терміну «логіка», що позначає науку про закони правильного мислення. Під логічними нормами (імперативами) ми розуміємо логічні закони, що сформульовані у формальній логіці (йдеться про чотири основних закони мислення: тотожності, суперечності, виключного третього, достатньої підстави) [12; с. 96-102]. Ці закони засновані на прагненні забезпечити такі цінності як несуперечливість, однозначність, чіткість, послідовність та обґрунтованість знання. В логіці цим властивостям надається статус цінностей. Дотримання логічних законів, у свою чергу, засноване на виконанні логічних операцій за певними правилами. Наприклад, відсутність визначення предмету думки унеможливує дотримання законів логіки, адже закон тотожності стверджує тотожність думки самій собі протягом міркування. Але за відсутністю визначення думки неможливо забезпечити цю вимогу. Таким чином, логічна операція визначення виступає тим конкретним процесом, через який реалізується забезпечення законів логіки, які захищають цінності, зокрема у соціології.

Про рефлексивність конкретного дослідження можна вести мову за умов включення даної логічної операції до структури соціологічних практик. Йдеться про те, що операція визначення повинна бути зафіксована у тій частині соціологічного знання, яка містить інформацію про процес наукового дослідження. Тільки за цих умов йдеться про соціологічну рефлексію.

Загальновідомо, що кожний дослідний проект має у своєму складі вимогу теоретичної інтерпретації основних понять. Ця операція визначається як логічна і одна із її функцій полягає в уточненні змісту понять, що використовують у дослідженні для того, щоб досягти однозначності своїх висловлювань. Короткий огляд літератури (на прикладі деяких російських та українських підручників) з цього питання підтверджує включення операції визначення до структури наукової практики соціолога [3, с. 70,74], [14, с. 435], [24, с. 153], [28, с. 180], [29, с. 282, 285], [30, с. 718–719].

Зазначимо, що описання основних етапів і висновків рефлексивного дослідження, що здійснив автор, подається скорочено. Це обумовлено межами статті. Метою дослідження було виявлення конкретних перешкод, що стоять на заваді здійснення теоретичної інтерпретації (операції визначення) відповідно до її призначення: забезпечувати логічні норми й цінності у конкретному соціологічному дослідженні. Загалом дослідження включало три основних етапи. Завданням першого етапу був аналітичний огляд інформації, що надають соціологічні видання з приводу виконання теоретичної інтерпретації. Для проведення першого етапу рефлексивного дослідження були відібрані підручники та початкові посібники, що містять інформацію про програму КСД [3, с. 14; с. 24; с. 28; с. 29, 30]. Узагальнено інформацію можна представити у вигляді таких відомостей або тверджень про те, що таке теоретична інтерпретація і як її здійснювати соціологу:

- Функція даної операції полягає у розкритті змісту поняття (істотні властивості дійсності та зв'язки і відносини між ними).
- У процесі розкриття змісту враховують різні теоретичні трактовки понять з різних джерел та порівнюють їх.
- Стверджується можливість порушень при здійсненні інтерпретації.
- Затверджується зв'язок виконання цього завдання і забезпечення наукових цінностей у соціології.
- Згадується про правила соціологічного дослідження.
- Йдеться про вимогу однозначності.
- Згадуються логічні засоби.
- Введення нових понять та позначень здійснюється на основі правил.

Ми дійшли висновку, що ця інформація породжує більше питань, ніж надає відповідей, наприклад, як досягти однозначності, які логічні засоби потрібні і де можна з ними ознайомитися, питання конкретних правил тощо. Відповіді на дані у джерелах відсутні. Тут наголосимо, що розробка дослідної програми, особливо у її методологічній частині, є копітка робота. Так, на етапі інтерпретації понять соціолог витрачає час на збирання інформації щодо точок зору на зміст, але, вважаємо, він не повинен самостійно відшукувати або створювати технології їх інтерпретацій. Розробка технологій, методів, технік є окрема галузь наукової діяльності, і соціологія не виняток. На це вказує перелік паспортів соціологічних спеціальностей, однією з яких є методологія та методи соціологічних досліджень [15, с. 243–246]. Вважаємо, що програму кандидатського іспиту з цієї спеціальності можна взяти за основу аналізу в аспекті методів, що входять до структури сучасного соціологічного знання на даний період часу.

На основі огляду цієї програми виявляється, що Тема № 5 «Аналіз основних понять дослідження» [25;27] містить посилання на існування *нормативних вимог* до процедур інтерпретації основних понять соціологічного дослідження. Але про засоби та способи, за допомогою яких забезпечуються ці норми, а також якими вони є по суті (математичні, логічні та ін.) інформація відсутня. Також з'ясовано, що у сучасній соціології виділяють дві великі групи

соціологічних методів: методи збирання соціологічної інформації [25, с. 28] та математичні методи аналізу даних у соціологічних дослідженнях [25, с. 33]. Інформації щодо логічних засобів у соціології ця програма не містить. Ми також здійснили огляд навчальної літератури щодо інформації про методи у соціології. Лише у трьох підручниках (з 12 оглянутих) ми знайшли згадування про логіку, логічні засоби у соціології [30, с. 719], [3, с. 70], [18; с. 15]. Огляд навчальної літератури підтвердив істинність змісту програми КІ, що відбиває реальний стан соціології на предмет тих методів, які входять до її сучасної структури.

Загалом, ретельне вивчення програми і обраних підручників дозволяє дійти таких висновків: у системі сучасного соціологічного знання відсутні логічні засоби, що створює несприятливу ситуацію у соціології з приводу забезпечення логічної коректності її знання. Йдеться про те, що соціологу пропонується самотужки відшукувати у логіці необхідне йому логічне знання і перетворювати його на логічний засіб.

Виявлену ситуацію зазвичай не у соціології прийнято вважати впливовим чинником проблеми логічної коректності, натомість, на нашу думку, що їй слід надати статусу причини. Як обґрунтування нашої позиції проведемо порівняння між математичними та логічними засобами у соціології. Так, коли йдеться про числення і про міркування, то чомусь соціологам пропонується різні способи для забезпечення їх коректності. Щодо числення, то ніхто не вимагає від соціолога бути спеціалістом у цій дисципліні, і тому коректність числення забезпечує група спеціалістів, що розробляє математичні методи у соціології, описує коли і як їх застосовувати. А ось коли йдеться про мислення, то вважається, що кожний соціолог сам повинен досягнути логічне знання, розібратися щодо шляхів та методів забезпечення коректності своїх міркувань з приводу вирішення конкретних завдань його наукової практики. Вважаємо, що такий підхід можна розглядати як малоефективний у питанні забезпечення логічних норм та цінностей у соціології і результати дослідження першого розділу це підтверджують. Крім того, виникають питання з приводу його правомірності.

Головним завданням другого етапу дослідження було виявлення особливостей логічного знання, що можуть виступати негативними чинниками коректного виконання теоретичної інтерпретації. На цьому етапі дослідження ми ставили перед собою такі завдання:

- прослідкувати, як і яку інформацію щодо визначення може соціолог отримати у логічному знанні;
- здійснити оцінку отриманої інформації з огляду її здатності виконувати функцію логічного засобу забезпечення логічної коректності у соціології;
- оцінити шлях отримання даної інформації з огляду на його працемісткість;
- сформулювати відповідь на питання щодо правомірності вимог від кожного соціолога виступати у ролі методиста.

При відборі логічної літератури було враховано, по-перше, те, що у соціології не зазначено жодних обмежень (навіть рекомендацій) відносно того, яким логічним виданням слід користуватися. І, по-друге те, що найбільш усталені точки зору надаються в підручниках. Було опрацьовано вісім логічних видань, що мають інформацію про логічну операцію визначення [6, с. 9, 10, с. 12; 19, с. 26, 27]. Відібрана інформація була структурована для подальшого здійснення порівняльного аналізу й оцінки щодо функції кожного інформаційного блоку у виконанні операції визначення.

Загалом ми дійшли таких висновків: по-перше, той сегмент логічного знання, в якому надається інформація про операцію визначення не представлено у вигляді конкретного логічного засобу для спеціалістів конкретних наук, зокрема соціологів; по-друге, логічне знання має свої внутрішні проблеми і неузгодження, які можуть виступати підставами для непорозумінь між соціологами, що користуються різними логічними виданнями; по-третє, перетворення логічного знання на форму логічного засобу (для виконання конкретного наукового завдання) є досить працемістка і водночас спеціалізована діяльність. Йдеться про те, що цю діяльність повинні

здійснювати не рядові соціологи, а методисти та методологи, спеціалісти у галузі застосування логіки у соціології.

Наступний етап рефлексивного дослідження був зумовлений кількома обставинами. По-перше, з огляду літератури відомо, що соціологи особливості соціологічного знання (мультипарадигмальність, багатомовність) визначають як впливові чинники проблеми. І тому слід дослідити їх вплив у конкретному процесі забезпечення логічних норм і цінностей у соціології. По-друге, на основі даних, отриманих на попередньому етапі, було з'ясовано, що логічного знання недостатньо для здійснення операції визначення, оскільки знання про суттєві ознаки явищ та спеціальну термінологію накопичує конкретна дисципліна. На цьому етапі ми ставили за мету розглянути соціологічне знання на предмет того, в якому вигляді у ньому представлена інформація для здійснення конкретного визначення (скільки парадигм, універсумів, сукупностей термінів) у контексті призначення цієї операції забезпечити логічну коректність. Основні кроки цього етапу рефлексивного дослідження включили відбір джерел інформації (було відібрано 11 соціологічних видань [3; 4; 7; 17; 18; 22; 28; 29; 30; 33; 35]).

- Тексти соціологічних видань піддавалися аналізу на предмет відбору визначень соціальних процесів (реальні, номінальні); прийомів, що схожі з визначеннями.
- Відбір найбільш рейтингових визначень для подальшого критичного аналізу.
- Була розроблена спеціальна технологія структуризації визначень, яка б дозволила виявити парадигмальні пристрасті (мультипарадигмальність як причина); лінгвістичні простори (полілінгвістичність соціології як чинник проблеми).
- Здійснювався критичний аналіз особливостей соціологічного знання щодо їх конкретного впливу на забезпечення логічних цінностей і норм у соціології. Підсумовуючи цей етап рефлексивного дослідження, зазначимо, що гіпотеза про негативний вплив особливостей соціологічного знання (мультипарадигмальність, багатомовність, логічні помилки й їх некритичне відтворення) знайшла підтвердження.

У контексті інтеграції висновків усіх етапів рефлексивного дослідження зазначимо, що навіть бездоганно розроблений логічний засіб сам по собі не допоможе забезпечити логічні норми й цінності у соціології поза створенням необхідної сприятливої ситуації у галузі її парадигмальної та мовної організації. Жодною логікою (за допомогою логічного знання) не можна врегулювати безмежність кутів погляду на сутність соціальних явищ, що панує у сучасній соціології, а тим більш вплинути на вільне поведіння щодо зміни точки зору.

Загальні висновки щодо застосування інтегративного підходу до аналізу причин проблеми логічної коректності у соціології можна сформулювати у такий спосіб. По-перше, цей підхід дозволяє розглядати причини проблеми в їх поєднанні і взаємовпливі. По-друге, конкретне рефлексивне дослідження, що здійснене у його контексті, цього у висновках поєднувати фактичні дані, що отримані на основі аналізу як соціологічного, так і логічного знання. І третє, у контексті такого підходу і за результатами дослідження можна сформулювати гіпотези про необхідні заходи з приводу розв'язання проблеми: 1) перетворення логічного знання на засіб; 2) створення сприятливих умов у соціології для їх застосування; 3) наведення ладу в парадигмальній, мовній організації соціології, тобто у тих сферах, що напряму пов'язані із застосуванням логічних засобів у соціології. У зв'язку з цим постає питання щодо інституціонального закріплення цих видів діяльності у системі сучасного соціологічного знання. Для цього необхідно більш детально зупинитися на механізмах досягнення цієї мети, що зумовлює розширення інтегративного відносно щодо розгляду проблеми не тільки в аспекті її причин, а й визначенні шляхів її розв'язання.

Література

1. Бабосов Е.М. Экономическая социология. Вопросы и ответы. – Мн.: Изд-во «ТетраСистемс», 2004. – 224 с.
2. Бороноев А.О., Смирнов П.И. О понятиях «общество» и «социальное» // Социологические исследования. – 2003. – №8. – С. 3–13.

3. Волков Ю. Г., Мостовая И.В. Социология / Под ред. проф. В.И. Добренъкова. – М.: Гардарики, 2001. – 432 с.
4. Герасимчук А.А., Палеха Ю.І., Шиян О.М. Соціологія. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 246 с.
5. Головаха Є. Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості та перспектива розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №1. – С. 5–14.
6. Ерышев А.А., Лукашевич Н.П., Сластенко Е.Ф. Логика. 5-е изд, стереотип. /Под ред. Н.П. Лукашевича. – Киев: МАУП, 2004. — 216 с.
7. Забродин В.Ю. Социология: экзаменационные ответы для студентов вузов. – СПб.: Питер, 2006. – 160 с.
8. Зиновьев А. Предмет и методы логической социологии // Социально-гуманитарные знания. –2000. – №6. – С. 130-139.
9. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1976. – 720 с.
10. Конверський А.Є. Логіка: Підручник для студентів юридичних факультетів. – К.: Центр навч. літер-ри, 2004. – 304 с.
11. Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения: Учеб. для вузов / С.А. Кравченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во «Экзамен», 2004. – 624 с.
12. Курбатов В.И. Логика. Систематический курс. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 512 с.
13. Логистика / Кондаков Н.И. // Логический словарь-справочник. — М.: Наука, 1976. – С. 300.
14. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. 2-е вид. – К.: МАУП, 2004. – 464 с.
15. Лукашевич М., Яковенко Ю. Лист до редакції // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 243–246.
16. Мнацаканян М.О. Мыслим ли мы социологически? // Социологические исследования. – 2003. – №6. – С. 73-77.
17. Некрасов А.И. Социология. – Харьков: Изд-во «Одиссей», 2004. – 304 с.
18. Общая социология / Под общ ред. проф. А.Г. Эфендиева. – М.: ИНФРА-М, 2004. — 654 с.
19. Огородников В.П. Логика. Законы и принципы правильного мышления. – СПб.: Питер, 2004. – 176 с.
20. Ольховников К.М., Орлов Г.П. Категории социологии: образ мышления и словарь исследования // Социологические исследования. – 2004. – №2. – С.3–11.
21. Павленок П.Д. О понятийно-категориальном аппарате социологии // Социологические исследования. – 2003. – №4. – С. 19-24.
22. Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія. – К.: Лібра, 2002.–256с.
23. Парадигма // Учебный социологический словарь с английскими и испанскими эквивалентами /Под ред. С.А. Кравченко. – М.: Экзамен, 2001. – С.288-289.
24. Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс. – К.: Тандем, 1998. – 272 с.
25. Програма кандидатського іспиту зі спеціальності 22.00.02 – Методологія та методи соціологічних досліджень (соціологічні науки). Затверджено Атестаційною колегією Міністерства освіти України (протокол № 2/9 – 2/4 від 22.04.1999р.) та погоджено з Вищою атестаційною комісією України.
26. Сарычев Е.В. Логика.–М.: ЗАО «Финстатинформ», 1998. – 102с.
27. Светлов В.А. Логика: экзаменационные ответы для студентов вузов. – СПб.: Питер, 2006. – 160 с.
28. Социология / А.А. Радугин, К.А. Радугин. – М.: Владос, 1995. – 192 с.
29. Соціологія / За ред. В.М.Пічі. – Львів: *Новий світ-2000*, 2002. – 312 с.
30. Социология. Основы общей теории / Отв. ред. Г.В. Осипов, Л.Н. Москвичев. – М.: Норма, 2003. – 912 с.
31. Тарасенко В. Дивовижна «ненаука» соціологія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №2. – С.5-23.
32. Тощенко Ж.Т. О понятийном аппарате социологии // Социологические исследования. – 2002. – №9. – С. 3–16.
33. Фролов С.С. Социология. – М.: Гардарики, 2002. – 344 с.
34. Яковенко Ю.І. Епістемологічні питання щодо ідентифікації громадської думки // Наукові записки КНУ імені Тараса Шевченка. Факультет соціології та психології. – 2004. – Т. V. – С. 100–109.
35. Якуба О.О. Соціологія. – Харків: Константа, 1996. – 192 с.

Філь Г.В.,

*викладач, аспірантка кафедри соціології
та соціального управління АПСВ ФПУ*

Поняття «бідність» та «бідні». Внутрішня диференціація групи бідних

В статье интерпретируются понятия «бедность» и «бедные», используются социологические методы изучения состава бедных и их внутреннюю дифференциацию.

Basing on some sociological methods of studying the social structure of the poor as a layer of the population as well as their inner differentiation, the author of the given article interprets the following notions: 'poverty' and 'the poor'.

Ключові слова: бідність, бідні, межа бідності, депривація, майнова нерівність, нестатки, прожитковий мінімум, прибутки.

Проблема бідності та бідних є актуальною для будь-якого суспільства, оскільки майнова нерівність існувала завжди і питання про зменшення масштабу бідності залишається відкритим і сьогодні не лише для країн третього світу, а й для економічно стабільних країн.

Однією з умов входження України в європейську спільноту є подолання бідності. Проблема бідності тому і є однією з пріоритетних. Україна, як одна з 191 держав – членів ООН, взяла на себе зобов'язання викоринити найгостріші прояви цієї недуги. З 2001 р. у нашій країні поетапно реалізується Стратегія подолання бідності.

Розглядаючи феномен бідності, більшість дослідників розуміє її як економічну проблему, абсолютно забуваючи про те, що носіями бідності є люди і бідність потрібно розглядати, насамперед через призму соціального, суспільного буття.

В Україні проблема бідності та проблема бідних є досить гострою, особливо нині у період політичної та економічної нестабільності. Як відомо, в періоди економічних потрясінь посилюється диференціація доходів різних груп населення. А диференціація доходів, у свою чергу, викликає гостру соціальну проблему бідності.

Що ж таке бідність? Хто такі бідні?

Стосовно визначення поняття «бідність» існує безліч визначень. Проте можна дати такі два основні. Перше: бідність – це неможливість внаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний критеріям конкретного суспільства у конкретний період часу. Це означає, що бідні верстви населення не можуть відповідно харчуватися, оплачувати житло та комунальні послуги, лікуватися та відпочивати, вчитися самим та забезпечувати оплату навчання своїм дітям. Друге: бідність – це неможливість внаслідок нестачі коштів підтримувати мінімальний рівень споживання, що визначається на основі фізіологічних, соціальних та культурно обумовлених нормативів.

Різниця між ними полягає у наступному. Згідно з першим бідними вважаються ті, життєвий рівень яких є нижчим за певний середній стандарт у суспільстві, а за другим — бідними є ті, життєвий рівень яких є нижчим за визначений суспільством мінімальний рівень.

Англійський соціолог С. Раунтрі визначив бідність як прожитковий мінімум, необхідний для фізичної дієздатності (виживання) індивіда чи сім'ї. Метод виміру бідності, запропонований ним, називався межею бідності. Вона вимірювалася доходом, необхідним для задоволення мінімуму життєво важливих потреб і встановлювалася експертами. Окрім їжі до мінімуму входили одяг,

плата за житло і тепло. Межа бідності розраховувалася для кожного типу сім'ї, і ті, хто не мав відповідного доходу, зараховувалися до бідних.

Поняття бідності та приналежність до групи бідних є явищем відносним та нечітко окресленим. Так, наприклад, люди можуть бути бідними за стандартами економічно розвинутих країн і заможними за стандартами країн, що розвиваються. Але є чітко встановлена межа бідності.

У світових співставленнях до бідних відносять тих, хто живе менше, ніж на два долара на день (їх близько 3 млрд.), до злиденних – менше як один долар на день (їх приблизно 1 млрд. осіб) [7, с. 289]. У 2003 р. в Україні на основі віднесення до бідних тих, у кого сукупні витрати на дорослого були меншими 155 грн. (до злиденних — меншими 124 грн.) частка бідних становила 28 %, злиденних — половину від частки бідних [4].

Всесвітній банк для порівняльного аналізу нижньої межі життєвого рівня використовує показник 4 долара на добу, що на місяць становить 120 доларів. Для переважної більшості наших громадян ця сума є взагалі незіставною з реальним життям. Так, за американськими стандартами, нижня межа бідності там дорівнює 14 доларів на добу [3].

Для України та інших країн з перехідною економікою, граничним рівнем крайньої бідності, за методологією ООН, визначено 4,3 долара США на добу. В 2001 р. 11% громадян жили за умов крайньої бідності. У сільській місцевості 42 % становили бідні люди [11].

До бідних верств суспільства належать ті, хто не з власної волі позбавлений необхідного: нормального житла, їжі, одягу, здоров'я, можливості здобувати освіту. Крім того, бідність – це ще й страх перед майбутнім, обумовлений непевністю людини у своїх можливостях уберегти себе та близьких від нестатків... Отже, бідність – це не тільки характеристика об'єктивних умов життя, а й суб'єктивний стан. Тому можна говорити про відносну бідність, що визначається істотним розшаруванням суспільства і суб'єктивними переживаннями, пов'язаними з ним [13].

Бідність також можна описати і через відносні нестатки: людина вважається бідною, якщо у неї не вистачає грошових ресурсів для повноцінного раціону харчування, оплати житла і послуг, життєдіяльності у тій соціальній групі, до якої вона себе відносить.

Поряд з традиційною бідністю (матері-одиначки, багатодітні родини, інваліди та престарілі) з'явилися так звані нові бідні. Це ті верстви населення, які за освітою та кваліфікацією, соціальним статусом і демографічним становищем раніше не належали до нижчих верств населення. Сьогодні їхні низькі доходи обумовлені низькою заробітною платнею на державних підприємствах (бюджетна сфера), повним безробіттям або частковою зайнятістю, а також довготривалими не виплатами зарплатні та пенсій.

У зв'язку з низькою оплатою праці та соціальних виплат (зокрема допомога на дитину) актуальною є також бідність сімей з дітьми. За такого рівня оплати праці навіть двоє працюючих батьків не завжди можуть забезпечити гідний (за нашими національними стандартами) життєвий рівень своїм неповнолітнім дітям.

За даними двох обстежень рівня доходів та видатків домогосподарств саме серед сімей з двома чи більше дітьми найбільш поширена бідність: питома вага бідних сімей серед тих, що мають не менше двох дітей, перевищує 44%, тоді як серед сімей з однією дитиною – 37 %, а серед бездітних сімей – 34 % [6; 4].

Коли працюють і батько і мати й у родині немає непрацюючих дорослих, бідними є 26,1 % сімей з дітьми – не говорячи вже про багатодітних [6; 4].

Вже набули сталого характеру дві форми бідності: стійка та плаваюча. Перша пов'язана з тим, що бідність, як правило, породжує бідність. Низький рівень матеріального забезпечення призводить до погіршення здоров'я, декваліфікації та депрофесіаналізації, врешті-решт – до деградації. Бідні батьки відтворюють потенційно бідних дітей, а найгіршою є бідність дітей, що загрожує суспільству зниженням якості майбутніх поколінь і послабленням основних характеристик людського генофонду. Отже, можна говорити про те, що бідність передається у спадок і утворює замкнуте коло, з якого практично неможливо вийти. Формування так званої

спадкової бідності є дуже негативним явищем. Діти з бідних родин не отримують необхідної фахової підготовки і згодом не можуть одержати високооплачувану роботу. Як вказують дослідження, існує чітко виражена залежність між рівнем освіти й матеріальним становищем.

Другий різновид бідності («плаваюча») пов'язаний з тим, що бідні, роблячи зусилля, розривають замкнуте коло і, адаптуючись до нових умов, отримують право на краще життя. Зрозуміло, що для такого стрибка потрібні не лише суб'єктивні умови, а й об'єктивні, створені суспільством [8].

Понад 70% громадян України належать до категорії бідних. Про це засвідчують результати соціологічного дослідження, проведеного Київським інститутом управління імені Горшеніна. Зокрема, 23,3 % респондентів зазначають, що вони ледве зводять кінці з кінцями, 38,1 % стверджують, що грошей їм вистачає тільки на їжу. Загалом вистачає на життя, але не вистачає на побутові речі тощо – 35,5 % респондентів [1].

Дослідження бідності та соціального складу бідних

Соціологи вже давно вивчають питання про соціальний склад бідних. Вже у XIX ст. у найбільш розвинутій країні Європи – Англії – виникла потреба в емпіричному дослідженні проблеми. Найбільш повне дослідження бідності представив британський підприємець і соціальний реформатор та один із засновників соціальної статистики Чарльз Бут. Він займався емпіричним вивченням життя бідноти. У своїй праці під назвою «Життя і праця мешканців Лондона» (1889) Бут зокрема описав свої дослідження в галузі проблем бідності [11]. Так, населення Лондона він розділив на вісім груп за розмірами і регулярністю отримання доходів — від нижчого класу, включаючи чорноробочих, бродяг і злочинні елементи, до вищого. Чотири нижні групи Бут відніс до бідних. У бідних була найвища густота поквартального розселення – по три людини в одній кімнаті. Для порівняння, на представника середнього класу припадало до чотирьох кімнат.

На аналізі сімейних бюджетів будувалось дослідження французького соціолога та політичного діяча Фредеріка Ле Пле (1806–1882). У XIX ст. він віднайшов факти, які вчені не змогли заперечити у XX ст., а саме: у бідних найбільші витрати з сімейного бюджету на харчування; бідні більше за інших витрачають на алкоголь і безкорисні розваги; чим вищі витрати на харчування, тим нижчі шанси на соціальне просування.

Грунтовне дослідження проблем бідності та бідних провів англійський соціолог Бенджамін Сібом Роунтрі (Benjamin Seebohm Rowntree). Йому ж належить перше формальне означення бідності, для чого він ввів поняття корзини базових продуктів. Кожен, хто не міг дозволити собі придбати цю корзину продуктів, вважався бідним. Корзина, запропонована Роунтрі, була ідентична району, що її давали бідним у робітничих будинках, де продукти, включені до неї, важко назвати делікатесами. Перші два дослідження були проведені у 1860-х роках, потім, під впливом дослідження, проведеного Чарльзом Бутом [11, с. 50], Роунтрі вирішив провести власні дослідження у Йорку. Дослідження тривало два роки та у 1901 р. було опубліковано під назвою «Бідність, дослідження життя в місті» (Poverty, A Study of Town Life). Результати були майже революційні для Вікторіанського суспільства, в яких загальноприйнятою точкою зору побутувала та, за якою, бідний – означає грішний, та що бідність – це ознака лінощів. Натомість, Роунтрі розрізняв «первинну» та «вторинну» бідність. Первинна бідність – це нездатність придбати базовий кошик продуктів, оскільки людина недостатньо заробляє чи не вміє знайти роботу через хворобу, травму чи за несприятливої економічної ситуації. «Вторинна» бідність, що її розрізняв Роунтрі, це – витрати, що не є необхідними (наприклад, алкоголь), більше відповідали прийнятним у суспільстві поглядам. Зібрані Роунтрі статистичні дані продемонстрували, що значна частина належить до категорії «первинно» бідних.

Сьогодні до складу бідних американські соціологи включають такі групи:

- безробітні;
- малооплачувані працівники;

- недавні емігранти;
- люди, що переїхали з села в місто;
- національні меншини (особливо негри);
- бродяги і бомжі;
- люди, які не мають змоги працювати через старість, хвороби чи каліцтва;
- неповні сім'ї на чолі з жінкою.

Статистики виявили у США такі закономірності: більше половини загального числа бідних сімей очолюють жінки; 2/3 тих, хто досяг порогу бідності або спустився нижче нього – жінки; бідних більше серед негрів, ніж серед білих [5, с. 251].

У СРСР до категорії бідних відносили одиноких пенсіонерів, членів багатодітних сімей, інвалідів (з дитинства, з причин травм або хронічного захворювання). У повсякденній свідомості існували свої критерії: до бідних відносяться ті, хто стоїть у безкінечних чергах біля магазинів.

В умовах України найбільш уразливими групами є діти без належної батьківської опіки, пенсіонери за віком, сільські жителі, неповні сім'ї, безробітні, мешканці так званого соціального дна – безпритульні, бомжі, злидарі, вуличні проститутки. Нині спостерігається тенденція розширення масштабів та меж бідності за рахунок працездатних верств населення (безробітні) та збільшення частки бідних за рахунок працівників з низьким рівнем оплати праці (нижче прожиткового мінімуму). Все частіше до складу бідних потрапляють люди з вищою освітою. Відбувається ротація складу бідних. Якщо в період 1994–2000 рр. кістяком бідних були так звані хронічно бідні, то останнім часом зростає частка «нових бідних» за рахунок інтелігенції.

Проблемою бідності на сучасному етапі займаються такі російські та українські дослідники: М.П. Можина, Н.М. Римашевська, С.С. Ярошенко, Т. Коростікова, В.Л. Іноземцев, Е. Лібанова, А. Ревенко, І. Гнибіденко та ін.

Методи визначення складу і чисельності групи бідних

Водночас з об'єктивним методом визначення складу і чисельності груп бідних існує суб'єктивний. Суть цього методу полягає у тому, що під час опитування люди самі визначають, хто саме відноситься до бідних. Згідно з даними дослідження Н.Наумової (1988), до найбідніших верств 38% респондентів віднесли представників некваліфікованої праці (техпрацівники, чорноробочі, поштарі, санітарки), 32% – інженерно-технічних працівників, службовців, молодших наукових працівників, середню інтелігенцію, 30% – вчителів, вихователів дитсадків, медичних працівників і пенсіонерів [5, с. 252].

У зарубіжній практиці, крім цих методів, використовуються стратифікаційний, суб'єктивний та економічний. Стосовно *стратифікаційного методу*, то бідними вважаються люди, які не можуть забезпечити себе самі (інваліди, неповні сім'ї, діти без батьків, імігранти тощо); *суб'єктивний метод* ґрунтується на громадській думці або на думці самого респондента стосовно приналежності до тієї чи іншої верстви суспільства; *економічний* (або якісний) метод виходить з можливості держави підтримувати матеріально певну категорію бідних.

Резюмуючи, доходимо висновку, що бідність є складною проблемою, яка є пріоритетною для вирішення. Близько 3 млрд. осіб у світі є бідними. Понад 70 % громадян України належать до категорії бідних.

Життєвий рівень українців став істотно відставати від життєвих стандартів, що у свою чергу сприяло розшаруванню населення за характером споживчої поведінки та самооцінки рівня добробуту. Аналіз життєвого рівня вказує на надзвичайну уразливість певних груп населення, їх маргіналізацію. Найбіднішими групами є: діти без належної батьківської опіки, пенсіонери за віком, сільські жителі, неповні сім'ї на чолі з жінкою, безробітні, мешканці так званого соціального дна – безпритульні, бомжі, злидарі, вуличні проститутки. Нині спостерігається тенденція розширення масштабів та меж бідності за рахунок працездатних верств населення та збільшення частки бідних за рахунок працівників з низьким рівнем оплати праці (нижче встановленого прожиткового мінімуму). Все частіше до категорії бідних потрапляють люди з

вищою освітою. Відбувається ротація складу бідних. Якщо в період з 1994 до 2000 р. кістяком бідних були хронічно бідні – «старі бідні», то останнім часом зростає частка «нових бідних» за рахунок представників інтелігенції.

Література

1. Бідні, бідні оптимісти...// Персонал Плюс –2006. № 49 (200)8–14 груд. –(<http://www.personal-plus.net/ru/>)
2. Симоненко Василь. Бідність, зубожіння, здичавіння?! // «Дзеркало тижня». – 2003. – № 45 (420) 18–24 жовт.. – (<http://www.dt.ua/2000/2650/43223/>)
3. Кириченко Ірина Злидні по-модерному: традиції та інновації //Дзеркало тижня. – 2002. – № 37((412) 28 верес. – 4 жовт. (<http://www.dt.ua/2000/2650/36221/>)
4. Зозуля М. Бідні й багаті в Україні. Кожен тяжіє до золотої середини//Демократична Україна. – 2004. – 10 лют. – С.5.
5. Кравченко А.И. Социология. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. –С. 232–253.
6. Лібанова Е. Проблеми нерівності у контексті людського розвитку//Людина і політика. – 1999. –№7. – С. 4–10.
7. Людський розвиток в Україні:2003 рік. Щорічна науково-аналітична доповідь /Е.М. Лібанова, Н.С.Власенко, Г.В. Герасименко – К.: Академпрес, 2004.– 289 с.
8. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за 10 років незалежності//Політична думка. – 2001. – №3. – С. 46–50.
9. Соціологія. Терміни. Поняття. Персоналії: Навч. слов. довід. – К.,2002.– С. 30.
10. Тенденції людського розвитку в Україні //Україна: звіт з людського розвитку за 2003 рік. – К., 2004.
11. Charles Booth, Life and Labour of the People in London. – London. (1889).
12. Levis O. The culture of poverty//Poverty in America. – Michigan, 1994. – P. 405–419.

Чудовська-Кандиба І.А.,

*канд. соціол. наук., докторант кафедри галузевої соціології факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Функціональність рекламного дискурсу в площині соціальної політики

В статье рассматривается реклама как социальный дискурс. Исследуются возможности использования рекламы при реализации социальной политики. На примере социальной рекламы показано, каким образом и с какой эффективностью может происходить усвоение содержания рекламного сообщения.

The present article analyses advertising as a social discourse. The author of the article studies some possible ways of using advertising while realizing a social policy. Taking social advertising as an example she shows the ways and efficiency of apprehending the advertising content.

Ключові слова: дискурс, реклама, соціальна політика.

Все частіше у промовах політиків з'являється словосполучення «соціальна політика». Велика кількість обіцянок і очікувань формується навколо цих слів. Але здебільшого соціальна політика так і залишається дещо скритою, ніби у тіні загальнодержавної політики. Зростання соціальних проблем не лише світового характеру, а й локального, значною мірою актуалізує наукову думку до пошуків у цьому напрямі. Соціально-управлінські практики є своєрідними необхідними соціальними механізмами у будь-якому суспільстві. Та особливо їх роль збільшується у випадку реформування, а якщо бути ще точнішою, – то при подоланні наслідків. Ключові проблеми соціальної політики становлять поле не лише наукових, а й політичних дискусій. Проблема ускладнюється ще й тим, що відсутні єдині концептуальні рамки і теоретико-методологічні основи, що дає підстави та посилює необхідність пошуку конструктивних напрямів її подальших розробок, особливо коли стосується засобів, за допомогою яких фактично й відбувається здійснення соціальної політики. У дослідженнях із зазначеної проблематики, як правило, один з аспектів потрапляв у поле зору. Зазвичай, окремо предметом може виступати або соціальна політика (Л. Константинова, Л. Іванова, П. Спікер, Т. Семігіна та ін.), або безпосередньо реклама (Ж. Бодріяр, З. Бауман, О. Савельєва, Є.Юдіна, В.Коробіцин та ін.), або (що важливо для нашого випадку) соціальна реклама (М. Голенбєвська, Б. Грушин, В. Жовтянська, Г. Картер, Р. Колядюк, Н. Мельникова Ю. Столипін, Н. Соболева С. Селіверстов Р. Харріс. Тому у цій статті використовуватиметься комплексний аналіз при дослідженні соціальної реклами як одного із можливих засобів реалізації соціальної політики.

Об'єктом нашого дослідження є: соціальна політика, предметом – соціальна реклама як засіб реалізації соціальної політики.

Ми встановили за мету створити цілісне уявлення про можливості соціальної реклами щодо реалізації цілей соціальної політики, для чого прагнули виконати такі завдання:

- проаналізувати літературу з зазначеної проблематики;
- виявити можливості та обмеження застосування соціальної реклами як одного з інструментів соціальної політики;
- вказати перспективу для подальших досліджень.

Як стверджує Л.В. Константинова, «...Певний тип взаємодії суспільних суб'єктів інституціонального і не інституціонального характеру, що сформувався в дев'ятнадцятому та двадцятому століттях, визначив основні траєкторії регулювання соціальної нерівності і соціальних відносин, направлених на їх стабілізацію. Це дозволяє визначити смислове призначення соціальної політики як особливо функціонально значимої сфери державної діяльності, змістом діяльності якої є цілеспрямоване, організоване регулювання соціальних відносин, що здійснюється суспільними

суб'єктами в напрямі формування стійкої збалансованої структури суспільства» [1, с. 37]. Таке визначення соціальної політики є досить широким і не єдиним. Так, соціальну політику розглядають як:

- таку, що вивчає соціальні служби та систему соціального захисту [2, с. 370];
- складову частину внутрішньої політики держави, яка реалізується у соціальних програмах та практиці регулювання відносин у суспільстві в інтересах загальних соціальних груп населення [3, с. 192];
- сукупність заходів, спрямованих на досягнення певних цілей; її мета полягає у забезпеченні добробуту громадян та посиленні соціальної солідарності у суспільстві. Сферами соціальної політики вважають: соціальний захист (забезпечення), зайнятість, охорону здоров'я, житло, освіту [4, с. 249].

Наведені дефініції підкреслюють неоднозначність її інтерпретації та дають змогу констатувати, що соціальна політика представлена як у широкому розумінні, так і у більш вузькому. Ми можемо виокремити такі її характеристики: це насамперед діяльність, якщо розглядати у більш загальному плані; а у більш вузькому – це окремі заходи, програми. Причому, соціальна політика має свою сферу дії, яка включає: соціальний захист (забезпечення), зайнятість, охорону здоров'я, побут, освіту. У випадку соціальної політики ми маємо справу з цілеспрямованими соціальними діями, які відносяться до окремих сфер людської життєдіяльності. Фактично, наявна певна функціональна система, взаємозалежних та взаємопов'язаних компонентів. Це у свою чергу зумовлює доцільність застосування структурно-функціонального підходу у цьому дослідженні.

Як і кожен напрям, структурно-функціональний аналіз має свій категоріально-понятійний апарат, який використовується при аналізі соціальних явищ, процесів, суспільства у цілому. Основними категоріями є соціальна система та функція (нас цікавить остання категорія). Якщо вдається до тлумачного словника, то «функція – це явище, що залежить від іншого і змінюється в міру зміни іншого явища; діяльність, що здійснюється органом, організмом; роль значення чогось; обов'язок, коло діяльності, призначення» [5, с.746]. У нашому конкретному випадку функція і розглядатиметься як певна діяльність соціальної реклами, що пов'язана з соціальною політикою і є базовим елементом у процесі трансляції тих завдань, які наявні у системі соціальної політики. Найчастіше серед функцій соціальної політики виокремлюють такі: управлінську, прогностичну, інтеграційну, ідеологічну, виховну та інноваційну. Якщо ж звернутися до засобів, завдяки яким відбувається реалізація зазначених функцій, то матимемо досить розгалужену систему суб'єктів. Суб'єктами тут виступають: соціальні групи, організації, інститути й окремі індивіди. Саме вони є своєрідними посередниками між державою і особистістю. Відмінності між тим, що проголошує держава, як те, що вона має захищати (рівні можливості, справедливість тощо) й реальними умовами, в яких живе багато громадян країн – це стосується і сфери соціальної політики і становить ту площину, в межах якої формуються відповідні соціальні відносини. Такі соціальні інститути, як сім'я, релігія та інші є не стільки самостійними утвореннями, скільки частинами соціальної системи, вносячи свій вклад у реалізацію соціальної політики й функціонування суспільства в цілому. Реклама, яка відноситься до вторинних соціальних інститутів, може також розглядатися як суб'єкт, що є одним із засобів здійснення соціальної політики.

Російська дослідниця О.Савельєва, здійснивши аналіз багаточисельних понять «реклами», які зустрічаються у вітчизняній та зарубіжній літературі, виокремлює кілька критеріїв, на основі яких переважно вдаються до визначення реклами. А саме: кінцева мета – повідомлення-реалізація товару; платність створення і передачі повідомлення; повідомлення є не персоніфікованим; повідомлення передається від імені не анонімного рекламодавця; рекламний елемент містить елемент переконання в перевагах даної пропозиції в порівнянні з аналогами; має місце не особистісна презентація пропозиції, що рекламується, тобто передача повідомлень здійснюється через посередництво, де у ролі посередників виступають найчастіше канали масової комунікації. За О.Савельєвою, «...реклама, таким чином, ідентифікується як соціальна практика, з притаманними цій практиці процесами, відношеннями, результатами. Ця соціальна практика опосередковує процес обміну в тій його частині, котра пов'язана зі споживацьким вибором. Це

опосередкування відбувається через надання потенційним споживачам інформаційних моделей винесених на ринок пропозицій» [6, с. 21].

Та нас цікавитиме не вся реклама. Увага буде сконцентрована на соціальній рекламі, яка значною мірою співвідноситься із соціальною політикою. Соціальну рекламу визначають по-різному. Більш того, термін «соціальна реклама» застосовують тільки у країнах СНД. За кордоном відсутнє таке поняття як «соціальна реклама». В Європі здебільшого оперують таким загальним визначенням, як «некомерційна реклама», «суспільна реклама», «громадська реклама», а у США працює «public service advertising» («громадська сервісна реклама»). У США «некомерційні–сервісні оголошення» – це реклама, яка спонсорується некомерційними інститутами чи на їх користь. У вітчизняній довідниковій літературі наявне таке визначення соціальної реклами. «Соціальна реклама – інформація з питань здорового способу життя, охорони здоров'я, екології, збереження енергоресурсів, профілактики правопорушень, соціального захисту та безпеки населення, яка немає комерційного характеру і спрямована на дітей підлітків, молодь, жінок, різні категорії сімей» [3, с.194].

Предметом соціальної реклами є, насамперед ідея, яка має змінити ставлення публіки до певної проблеми, – сформувані нову соціальну цінність. «Соціальна реклама з-поміж наявних типів комунікації (політичної, інституціональної, корпоративної) посідає особливе місце, бо належить до некомерційної, тобто, не має за мету отримання прибутку, а покликана пропагувати загальнолюдські цінності, формувати громадську думку стосовно певних подій або явищ, гармонізувати людські стосунки, актуалізувати проблеми, об'єднувати людей навколо значущих суспільних ідей, програм тощо. Отже, соціальна реклама має місію–просувати високу мораль, добрі традиції та цінності, дбайливе ставлення до природи, здоровий спосіб життя, екологічну безпеку тощо; боротися з алкоголізмом, наркоманією, курінням, насильством у родині; відвертати дітей та підлітків від шкідливих звичок, утверджувати гармонію людського співжиття, що пов'язане зі зміною моделі людської поведінки [7, с.12].

Позиція розвинутих країн світу стосовно соціальної реклами зводиться до її порівняння зі своєрідним «інструментом профілактики» соціальних негараздів та вад суспільства. Кожна людина внаслідок різних життєвих обставин підпадає під вплив саме того інформаційного середовища, яке вона бачить навколо себе, і її суспільна мораль, позиція, переконання, життєві установки, поведінка не завжди формуються у корисному для себе та оточуючих напрямі. Тому досить складною є стратегія, що спрямована на зміни, а не на профілактику. Хоча у обох випадках це передбачає наявність взаємодії між особистістю і рекламою. У такому випадку виникає доцільність розгляду реклами як соціального дискурсу. Аналіз же реклами як соціального дискурсу – це продовження традицій, закладених такими дослідниками як М. Фуко, А. Деян, Ж. Лакан, П. Рікьор. Серед російських дослідників до аналізу реклами як дискурсу та виокремлення його різновидів звертається О. Савельєва. У вітчизняній соціології ця проблематика була представлена у працях Н. Костенко, де дискурс розглядався як «...відносно незамкнута відкрита мовленнєва комунікація [8, с. 45]. Причому зазначалося: «Тексти масової комунікації суттєво відрізняються від текстів літератури чи науки. Супроводжуючи стратегічні дії, вони не орієнтовані на дискурс як на рух до розуміння. Завершеність відкритого уявному співрозмовнику тексту укріплюється тут монологічною інтенцією Комунікатора» [8, с. 49].

Якщо ж спробувати перенести дискурсивний підхід на рекламу, то маємо наступне. О.Савельєва пропонує при аналізі реклами як дискурсу структурувати його. «Якщо ми візьмемо рекламу як цілісну систему, що включає в себе і рекламне повідомлення, і рекламну діяльність, то доцільно структурувати рекламний дискурс на чотири зони — технічний дискурс реклами, організаційний дискурс, товарний і соціальний дискурс. Перші дві мають більше відношення до рекламної діяльності. Для зручності назовемо їх «дискурсами рекламної діяльності». Останні дві більш співвідносяться з рекламними повідомленнями. Відповідно, визначимо їх як «дискурси рекламного повідомлення» [6, с.31].

У нашій статті ми звертаємося до соціальних дискурсів реклами, не обмежуючи при цьому розуміння соціального дискурсу реклами виключно як рекламного повідомлення, але при цьому товарний дискурс залишається поза нашою увагою. Аналіз дискурсу передбачає розробку його типології. Основною дихотомією дискурсу є у нашому випадку «особистість–соціальний інститут». Відповідно до цього розрізняють «...два основних види дискурсу: персональний і

інституціональний» [10, с.113]. Виокремлення персонального й інституціонального дискурсу дозволяє встановити рольові ознаки соціокультурних ситуацій соціальної комунікації. Дискурс може бути представлений як проміжне утворення між текстом і спілкуванням і моделюється в рамках соціокогнітивного підходу до тексту і суспільства. В рекламному повідомленні ми знаходимо як приклади ретрансляції інституціонального дискурсу, так і звернення до суб'єкта як отримувача інформативного дискурсивного повідомлення, що переводить наш інтерес у площину актуалізації та інтерналізації ціннісно-нормативного матеріалу представленого у рекламі окремою особистістю.

Сприйняття, засвоєння цінностей, набуття певного досвіду відбувається у сфері повсякденності. «Реальність повсякденного життя організується навколо «тут» мого тіла і «зараз» мого теперішнього часу. Це «зараз-і-тут» – фокус моєї уваги до повсякденності. У тому, як це «тут-і-зараз» дано мені у повсякденному житті, вміщує *realissimum* моєї свідомості. Моя увага до цього світу визначається тим, що я роблю, робила і збираюся робити» [10]. Деякі соціальні психологи (представники гуманістичної психології) визначають особистість як процес. Такий підхід дозволяє залишати відкритим горизонт для потенційної корекції бажаних у суспільстві норм та цінностей. Представники структурно-функціонального аналізу зазначають: «Особистість визначається як організована система орієнтації і мотивації до дій індивідуального агента. Основним елементом особистості є «потребнісна диспозиція», яка «спонукає агентів до прийняття чи заперечення зовнішнього середовища або до пошуку нових об'єктів, якщо ті, що доступні, недостатньо задовольняють потребнісні диспозиції» [11, с. 127]. Т. Парсонс, розглядаючи диспозиції, виокремлює наступні: ті, що спонукають агентів до пошуку в соціальних відносинах відповідно любові, схвалення, тощо; ті, що включають засвоєні цінності, що схиляють агентів дотримуватися різноманітних культурних норм; і накінець, існують рольові очікування, завдяки яким агенти надають і отримують адекватні відповіді. У випадку рекламного дискурсу нас цікавлять два останні типи, оскільки соціальна реклама значною мірою орієнтована на пропагування відповідних нормативних стандартів, з іншого, боку, прагне здійснювати відповідну корекцію у сприятливому для суспільства напрямі. Поняття про щось не стає поняттям у свідомості індивіда, воно має перш за все трансформуватися. С.Сергієв основне завдання соціальної реклами вбачає «у боротьбі з чим сь» – щоб показати альтернативи і зробити їх більш близькими для людини [12, с. 39]. «Важливою складовою альтернативізації є прояв більш багатой — ніж людина сприймала раніше – суті багатьох понять, що можуть бути корисними при сприйнятті оточуючого середовища» [12, с.39]. Основний дефект реклами взагалі і соціальної безпосередньо полягає у розриві між усвідомленням (того, що пропонується) і дією (щоб його досягнути). «Політичний курс не завершується з формулюванням політичного рішення. Ще залишається втілити його у практику.

Втілення не є простою процедурою, завдяки якій політичне рішення приводить до чіткого, несуперечливого результату. Практика також залишається ареною для конфліктів, переговорів та застосування влади» [2, с. 140]. Найскладнішу ланку рекламного дискурсу становить саме донесення інформації і подальше сприйняття її та інтерналізація. Але безперечно, що соціальна реклама, виступаючи транслятором соціально важливих та соціально схвалених ціннісно-смыслових конструктів здійснює трансляцію соціального від джерела бажаних моделей поведінки до цільової аудиторії. Усі цінності соціальної реклами спрямовані у суспільство, несуть соціально означені смисли, і вектор цього повідомлення спрямований у соціальну сферу, як конкретно окреслене поле циркуляції цінностей даного суспільства. Враховуючи зростаючу роль та вплив соціальної рекламної інформації на формування громадської думки у суспільстві, та беручи до уваги широкий спектр соціальних проблем, на вирішення яких налаштована робота системи центрів соціальних служб для молоді, центри соціальних служб для молоді за останні роки приділяють особливу увагу інформаційно-пропагандистському забезпеченню діяльності. Соціальна реклама справляє вплив на ціннісні орієнтації, на індивідуальну та групову свідомість у вигляді агітаційних плакатів, інформаційних матеріалів, буклетів тощо. Соціальна реклама є необхідним елементом будь-якої профілактичної роботи. Створення картини яка б не сприяла, а перешкоджала тим явищам, що не схвалюються у суспільстві доволі складно, але можливо.

Взаємодіючи з аудиторією, соціальна реклама може формувати у людей різноманітні установки, інтереси й потяги, надаючи нову інформацію для роздумів, формуючи ціннісні орієнтації, але для того, щоб вплив соціальної реклами був дійсно ефективним, слід передбачити можливі ефекти (поведінкові, когнітивні) і врахувати характер цільової аудиторії. З викладеного доходимо таких висновків.

Соціальна політика розглянута нами як складна система, де засоби є базовими елементами, що забезпечують її функціонування. Проаналізовано рекламу, а також більш конкретну її форму, соціальну рекламу. Розкрито функціональний аспект соціальної реклами. Показано, що зусилля, які представлені через соціальну рекламу, при неправильному спрямуванні малоефективні, а інколи навіть сприяють тому, з чим прагнуть боротися. Неіснуючі призови, до яких сьогодні зводиться боротьба з наркотиками чи алкоголізмом або з порушенням правил дорожньої безпеки, можуть мати недостатній вплив на запобігання цих явищ, якщо вони нічого не пропонуватимуть альтернативного. Суб'єкти не припиняють усталену соціальну поведінку, коли вони захоплюються тим, що більше привертає до себе увагу.

Стратегія соціальної реклами для досягнення відповідного результату має бути спрямована у двох напрямках: на профілактику того чи іншого явища та на спробу зміни соціальної поведінки, при цьому пропонуючи більш яскравіші альтернативи. Усвідомлена переконлива дія відіграє особливу роль, оскільки закликає до наслідування. Якою ж буде ця дія – це дещо інше запитання, яке потребує подальших досліджень.

Література

1. Константинова Л.В. Социальная политика: штрихи к социологической концепции// Социологические исследования. –2005М. №2(250). – С.36–44.
2. Спікер П. Соціальна політика: теми та підходи. – К.: Фенікс 2000. – 400 с.
3. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників/ За заг.ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової. – К., 2000.–260 с.
4. Семигіна Т.Соціальна політика у глобальному вимірі.–К., 2003.–252 с.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Рус.яз., 1987.– 797 с.
6. Савельева О. Социология рекламного воздействия. – М., 2000. – 283 с.
7. Соціальна реклама в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку.: Мат. конфер. – К., 2004.–149 с.
8. Костенко Н. Цінності і символи в масовій комунікації. – К., 1993.–С.126.
9. Социоллингвистика вчера и сегодня: Сб. обзоров/РАН ИНИОН.Центр гуман.науч.-информ. исслед. / Отд. языкознания; Редкол.: Н.Н. Трошина (отв.ред.).– М., 2004.–204с.
10. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование.– М.: Медиум.– 324 с.
11. Рітцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд.–СПб.:Питер, 2002.– 688 с.
12. Селиверстов С.Э. Социальная реклама: Искусство воздействия словом. – Самара: Издательский дом «Бахрак-М», 2006.–288 с.

К

Право України: теорія і практика

Пивоварська К.Б.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри правознавства
Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка*

Система соціальних послуг в Україні

В статті аналізуються різні точки зору на такий вид соціального забезпечення як соціальні послуги та їх співвідношення з соціальним обслуговуванням. Розглядаються види соціальних послуг, які сьогодні є найбільш актуальними, шляхи їх подальшого розвитку та удосконалення.

The present article analyses some controversial points of view towards social services as a kind of social security. It also studies their correlation with social treatment. The author of the article considers the social services being currently urgent, as well as possible ways of their further development and improvement.

Ключові слова: соціальні послуги, соціальне обслуговування, соціальне забезпечення, якість послуг.

Право соціального забезпечення як самостійна галузь права України сьогодні набуває особливого значення у зв'язку з тим, що наша країна стала соціальною, правовою державою. Разом із цим, слід зазначити, що процес становлення цієї галузі призводить часом до невизначеності поняття її певних інститутів, зокрема соціальних послуг. Досі відсутнє чітке визначення цього виду соціального забезпечення, його співвідношення із соціальним обслуговуванням. Тому у цій статті ми спробуємо проаналізувати основні погляди на соціальні послуги як самостійний вид соціального забезпечення та розглянути окремі їх аспекти, що почали впроваджуватися у нашій державі.

Соціальні послуги належать до основних видів соціального забезпечення нарівні з пенсіями, допомогами, пільгами та нерозривно пов'язані з поняттям «соціальне обслуговування». Як зазначає Б. Сташків, до сфери послуг належать житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення, освіта, охорона здоров'я, фізична культура, соціальне забезпечення, пасажирський транспорт, зв'язок, роздрібна торгівля та громадське харчування. Ці послуги, у свою чергу, поділяються на дві групи:

- пов'язані із задоволенням соціально-культурних і духовних потреб людини (включаючи і соціальне забезпечення);
- галузі матеріально-побутового обслуговування [1, с. 76].

У законі України «Про соціальні послуги» від 19 травня 2003 р. не дається чіткого визначення поняття «соціального обслуговування» [2]. Автори підручника С. Синчук і В. Бурак визначають соціальне обслуговування як діяльність державних органів чи уповноважених державою установ щодо надання громадянам соціально-побутових, соціально-медичних, психолого-педагогічних, соціально-правових послуг і матеріальної допомоги, проведення їх адаптації та реалізації [3, с. 57].

Б. Сташків характеризує соціальне обслуговування як діяльність соціальних служб із надання безоплатно чи на пільгових умовах соціальних послуг особам, які знаходяться у складних

життєвих ситуаціях та потребують сторонньої допомоги з метою подолання та пом'якшення обставин, що порушують життєдіяльність особи [1, с. 76].

Н. Болотіна визначає соціальне обслуговування як систему соціальних заходів, якою передбачається сприяння, підтримка і послуги, що надають соціальні служби окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності [4, с. 451].

І. Ярошенко соціальні послуги та побутові пільги об'єднує в один вид соціального забезпечення та визначає основними формами соціальних послуг матеріальну допомогу та соціальне обслуговування [5, с. 11–12].

Таким чином, нині можна виокремити дві точки зору на співвідношення соціальних послуг та соціального обслуговування. За першою (Б. Сташків, С. Синчук та В. Буряк) вважають надання побутових і пов'язаних з ними послуг соціально вразливим верствам населення соціальними послугами, а діяльність щодо їх надання – соціальним обслуговуванням.

За другою (Н. Болотіна, І. Ярошенко), навпаки, соціальне обслуговування визначається як одне з форм соціальних послуг разом із матеріальною допомогою. Автор поділяє першу точку зору. Недоліки другої можна підкреслити хоча б тим, що при визначенні соціального обслуговування Н. Болотіна використовує термін «послуги».

Законом України соціальні послуги визначаються як комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які знаходяться за складних життєвих обставин та потребують сторонньої допомоги, для поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя [2].

Закон дає визначення поняття «складні життєві обставини» як обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно. До них можна віднести такі: інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла чи роботи, насильство, зневажливі відносини та негативні стосунки у сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофи тощо. Такий великий, але не вичерпний, перелік соціальних ризиків, що є підставами для виникнення права на отримання соціальних послуг, дає можливість визначення суб'єктів соціальних послуг відповідно до соціального ризику.

Традиційно до суб'єктів соціальних послуг відносять: а) громадян похилого віку та одиноких непрацездатних громадян; б) інвалідів; в) дітей, що залишилися без батьківського піклування.

Такий розподіл залишався нам у спадок ще з радянських часів [6].

Однак реалії сьогодення в Україні змушують збільшувати кількість соціально вразливих категорій населення. Зокрема, до них насамперед слід віднести дітей, які виховуються у так званих неблагополучних сім'ях, які внаслідок цього набувають статусу недоглянутих, а також безпритульних дорослих, що втратили роботу й житло і вже не можуть подолати ці обставини самостійно.

Сьогодні в Україні діє розгорнута мережа державних, комунальних та громадських установ, які надають різноманітні послуги наведеним категоріям громадян як на платній, так і на безоплатній основі. Разом із тим, з кількісним зростанням постає питання підвищення їх якості. За фахівців визначенням міжнародних, «...якість послуг – це здатність послуги задовольняти відомі й очікувані потреби людей, які користуються послугою» [7, с. 5]. Для покращення якості послуг при Міністерстві праці та соціальної політики створено міжвідомчу робочу групу з реалізації Закону України «Про соціальні послуги», яка в першу чергу має розробляти стандарти якості соціальних послуг для різних груп населення.

Покращення якості соціальних послуг є одним із головних завдань Українського фонду соціальних інвестицій, який впроваджує кілька пілотних проектів із надання інвестиційних

соціальних послуг для соціально вразливих груп населення. Зокрема, триває робота над створенням механізмів взаємодії пологових будинків та центрів, що надають послуги сім'ям, в яких народилися діти з порушенням функцій розвитку, створюють групи кризового втручання на ранній стадії, тобто відразу після народження дитини [8; 9]. Ці заходи повинні значно зменшити кількість дітей із вадами фізичного розвитку, які позбавлені батьківського піклування.

Узагалі слід зазначити, що дитяча безпритульність та бездоглядність за останні роки набуває все більшої актуальності та вимагає негайного втручання держави й громадськості.

Для поліпшення соціального захисту бездомних і безпритульних дітей був прийнятий Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» [13]. Основними принципами, на яких ґрунтується соціальний захист бездомних громадян і безпритульних дітей, є принципи законності, демократизму, рівності громадян, поваги до особистості, визнання честі та гідності, забезпечення основних прав і свобод людини.

Нині в Україні функціонує система закладів, які надають соціальні послуги безпритульним дітям: притулки, які поступово перетворюються на центри соціально-психологічної реабілітації, а згодом – на дитячі містечка, Типове положення про які затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2005 р. [9, с. 13–14].

Ці заходи дають можливість дещо стабілізувати проблему дитячої безпритульності та бездоглядності. Зокрема, у 2006 р. порівняно з 2005 р. кількість вилучених з вулиці безпритульних дітей зменшилася на 25% [10, с. 17].

З метою покращення якості послуг бездомним громадянам впроваджується їх облік за місцем виявлення або за особистим зверненням. Однією з послуг цієї категорії громадян повинно бути відновлення їх документів, що послугує юридичною підставою для реалізації прав, передбачених Конституцією України та повернення їх до суспільного життя [11, с. 10].

Актуальним напрямом соціального забезпечення в Україні залишаються послуги громадянам похилого віку, ветеранам війни та праці. Можна визначити два види послуг для цієї категорії громадян: обслуговування на дому та утримання в інтернатних закладах. Обслуговування на дому здійснюється через структурні підрозділи територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян, яких сьогодні діє 746. В них обслуговується 900 тис. пенсіонерів.

Відносно новим напрямом вдосконалення соціальних послуг особам похилого віку є створення геріатричних пансіонатів. Зокрема, у 2005 р. у Полтавській області Горбанівський будинок-інтернат перепрофільований на пансіонат для ветеранів війни та праці. З метою покращення умов проживання одиноких ветеранів війни та праці, підтримання їхньої життєдіяльності у кількох областях побудовані спеціальні житлові будинки з комп-лексом служб соціально-побутового призначення й цілодобовим медичним обслуговуванням. Нині діє сім таких будинків, де проживає близько 500 осіб [12, с. 6].

Таким чином, ми спробували окреслити коло проблем, які виникають при теоретичній розробці поняття «соціальних послуг» у праві соціального забезпечення України.

Можна стверджувати, що сьогодні у державі створено правове підґрунтя для істотного підвищення якості соціальних послуг, збільшення їх кількості та зроблені перші кроки на цьому шляху. Подальший розвиток залежатиме від економічного зростання країни та її політичної стабільності.

Література

1. Сташків Б. Соціальне обслуговування у системі соціального забезпечення: правові питання //Право України. – 2005. – №1. – С. 76–79.
2. Про соціальні послуги. Закон України від 19 травня 2003 року // Офіційний вісник України. – 2003. – №29.
3. Синчук С.М., Бурак В.Я. Право соціального забезпечення України: Навч. посіб. / За ред. С.М. Синчук. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 306 с.
4. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2005. – 615 с.

5. Ярошенко І.С. Право соціального забезпечення: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2005. – 232 с.
6. Андреев В.С. Право соціального забезпечення в СРСР: Учеб. – М.: Юрид. лит., 1987. – 352 с.
7. Соціальні послуги: як догодити клієнтам // Урядовий кур'єр. – 2006. – №112. – 17 черв. – С.5.
8. Нові стандарти якості // Урядовий кур'єр. – 2006. – №37. – 23 лют. – С.9.
9. Про затвердження Типового положення про соціально-реабілітаційний центр – дитяче містечко. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2005 р. // Урядовий кур'єр. – 2006. – №31. – 15 лют. – С. 13–14.
10. Соціальні гуртожитки – прихисток для сиріт // Урядовий кур'єр. – 2006. – №91. – 18 трав. – С.17.
11. Соціальний захист бездомних громадян та безпритульних дітей // Урядовий кур'єр. – 2006. – №154. – 19 серп. – С.10.
12. Під опікою держави // Урядовий кур'єр. – 2006. – №88. – 13 трав.
13. Закон України «Про основи соціального захисту безробітних громадян і безпритульних дітей» // Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.

Економіка. Проблеми економічного становлення

Кочкіна Н.Ю.,

канд. екон. наук, доцент кафедри міжнародної економіки,

Ставицький А.В.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри економічної кібернетики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Оцінка ефективності реклами: методи визначення рівня поінформованості споживачів

В статье рассматриваются вопросы алгоритма эффективности рекламы, направленной на информирование потребителей. Освещаются критерии эффективности рекламы, методологии сбора и анализа информации относительно рекламного эффекта. Определяются основные особенности, применения методов математической статистики для оценки экономической эффективности рекламы.

The present article studies the effectiveness of advertising aimed at customer informing as well as its algorithm. The authors of the article cover some criteria of advertising effectiveness, methods of collecting and analyzing the information concerning the advertising effect. They also define some basic peculiarities of applying methods of mathematic statistics for assessing the economic effectiveness of advertising.

Ключові слова: **реклама, комунікативний простір, методи математичної статистики, цільовий ринок, регресія, рекламна компанія.**

Однією з головних особливостей сучасного комунікативного простору України є суттєве зростання рівня поінформованості споживачів про представлені на ньому товари та послуги. Інформація про конкурентні переваги продукту сама по собі стає сильною стороною підприємства. Це вимагає оптимізації використання маркетингових інструментів, спрямованих на інформування споживачів, зокрема, реклами. Основним критерієм оптимальності у такому випадку є економічна ефективність рекламної кампанії з точки зору досягнення бажаного рівня поінформованості споживачів.

Питання визначення рекламного ефекту порушується у наукових працях Д. Аакера, Р. Батри, Д. Девіса, В. Кулібанової, Ж.-Ж. Ламбена, Дж. Майерса, Ю. Міртова, Т. Примака, Є. Ромата та ін. Проте у більшості з них відсутня чітка та зрозуміла методологія оцінки ефективності реклами, спрямованої на інформування споживачів. Тому метою цієї статті є розробка дієвого алгоритму визначення ефекту реклами, завданням якої є досягнення певного рівня споживчої поінформованості.

Як відомо, економічна ефективність будь-якого процесу визначається як відношення між отриманим ефектом та витратами, понесеними для досягнення цього ефекту. У випадку економічної ефективності реклами витратами виступають капіталовкладення у розробку та впровадження рекламної кампанії. Рекламний ефект являє собою результат, який досягається внаслідок реалізації рекламної кампанії, і прямо залежить від поставленої мети комунікативного

впливу (рис. 1).

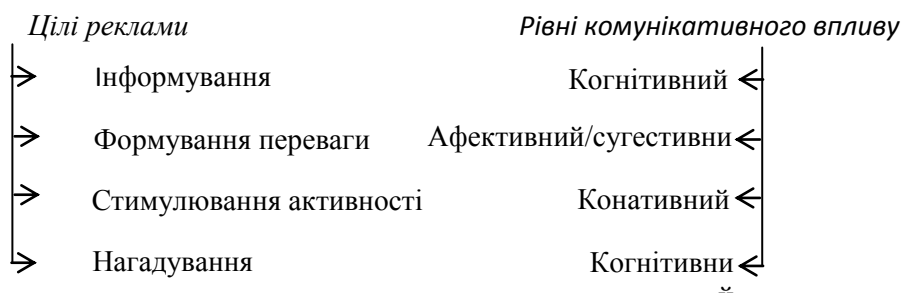

Рис. 1. Взаємозв'язок між цілями реклами та рівнем комунікативного впливу на адресата

Джерело: Кочкина Н.Ю. Проблемы применения экономико-математических методов для оценки эффективности рекламной кампании // Управление рекламой как инвестицией. Как определять и оптимизировать рекламный бюджет: Сб. докл. конфер. 20–21 окт., г. Киев. – Киев: Агентство «SpeakUp», 2006.– С. 30–46.

З рис. 1 бачимо, що досягнення певного рівня поінформованості споживачів (когнітивний рівень впливу) передбачає постановку двох цілей реклами: інформування та нагадування. Перша мета найчастіше ставиться рекламодавцем у таких випадках:

- на початкових стадіях життєвого циклу товару (етапах розробки та впровадження) – для формування споживчої потреби та окреслення цільових сегментів ринку;
- на етапах зростання, зрілості та стагнації як допоміжний інструмент просування, який застосовується для інформування споживачів про заходи стимулювання збуту;
- на етапі зрілості – для надання споживачу інформації про зміни у комплексі маркетингу, зокрема, появу нових модифікацій продукту, зміни у ціновій політиці тощо.

«Нагадування» зазвичай ставиться за мету на стадії зрілості товару з метою підтримання певного рівня поінформованості споживачів та недопущення переходу товару на стадію стагнації, а також на всіх інших етапах життєвого циклу товару, послуги чи бренду після завершення активної фази їх просування.

Розглянемо методологію визначення ефекту реклами, що має на меті інформування споживачів або нагадування їм про товари / бренди компанії. Очевидно, що *критерієм ефективності* у цьому випадку виступає рівень поінформованості цільового ринку про товарну категорію, бренд або компанію.

Методологія збору інформації для аналізу

В основі методології збору інформації, необхідної для визначення рекламного ефекту, лежать заміри рівня поінформованості цільового ринку до, під час та після завершення рекламної кампанії. Такі заміри доцільно проводити з періодичністю, яка дозволяє прослідкувати динаміку споживчої реакції залежно від перегрупування інструментів реклами, зміни її інтенсивності тощо. Найбільш вдалим, на нашу думку, є обстеження з періодичністю раз на один або два тижні.

При плануванні дослідження першим постає питання вибору певного методу збору інформації, який буде застосовуватись на всіх етапах рекламної кампанії. Для отримання первинної інформації про ступінь поінформованості споживачів доцільно проводити їх опитуванням методом вибіркового спостереження або (у деяких випадках) фокус-групи. Застосування фокус-груп виявляється найбільш ефективним у двох випадках. По-перше, воно є доцільним у разі визначення ефективності реклами, спрямованої на вузькоспеціалізовану обмежену цільову аудиторію, коли цільовий сегмент є невеликим за розміром та формується за принципом концентрованого маркетингу. По-друге, фокус-група може застосовуватись як

допоміжний інструмент для вибіркового спостереження, якщо необхідно визначити першопричини певної динаміки рівня поінформованості цільових споживачів.

В усіх інших випадках доцільним є застосування методу вибіркового спостереження. При цьому розмір вибірки може визначатись за чотирма різними принципами:

- як певний відсоток до розміру генеральної сукупності (при невеликих обсягах генеральної сукупності);
- виходячи з попереднього досвіду подібних досліджень (якщо вони проводились);
- залежно від бюджету на дослідження (залишковим методом);
- з використанням статистичних методів розрахунку (вимагає наявності відомостей про генеральну сукупність).

Анкета для дослідження в даному випадку може містити два типи тестів: «без підказки» (top-of-mind) та «з підказкою». У першому випадку респондента просять навести перелік брендів, які першими спадають йому на думку, коли він чує назву певного товару або товарної категорії:

«Скажіть, будь ласка, які торгові марки спадають Вам на думку, коли Ви чуєте... (назва товару або товарної категорії)?».

Такий тест демонструє силу асоціативних зв'язків між брендом і товарною категорією. Зазвичай найвищу ступінь пригадування мають торгові марки, що домінують у комунікативному просторі країни, тобто, лідери за обсягом рекламних витрат. Проте для більшості дрібних виробників товарів та послуг тест «без підказки» може не дати жодних позитивних результатів. Тому на другому етапі респонденту пропонується так званий тест з підказкою:

«Подивіться, будь ласка на даний перелік торгових марок. Які з них Ви знаєте? Якими з них Ви коли-небудь користувались?».

Таке формулювання запитання значно спрощує процес ідентифікації торгових марок респондентами. Проте його об'єктивність виявляється набагато нижчою аніж для питання «без підказки». Пояснюється це насамперед особливостями людської пам'яті та специфікою сприйняття інформації сучасною людиною. Психологам давно відомий феномен «пригадування», коли людина впізнає (пригадує) те, що вона насправді ніколи не бачила. Численні дослідження доводять, що, якщо до переліку брендів додати неіснуючі, завжди знайдеться певний відсоток респондентів, який скаже, що він знає ці бренди і навіть ними користувався. Особливо гостро ця проблема проявляється при наявності торгових марок зі схожими назвами. У такому випадку об'єктивність відповідей знижується ще сильніше. Адже людина не читає слова по буквах, а сприймає їх загалом, ідентифікуючи першу й останню літеру у слові, наявність інших букв та довжину слова.

Результатом опитування є відсоток споживачів, який знає про існування досліджуваного товару, бренду або компанії.

Методи аналізу інформації

Методи аналізу, які застосовуються для виявлення рівня поінформованості цільового ринку, засновані на побудові й аналізі часових рядів. Типовий графік, який отримує рекламодавець у результаті спостережень, виглядає так, як показано на рис. 2. Як бачимо з рисунка, рекламний ефект являє собою різницю між рівнями ознайомленості споживачів з товаром (брендом) компанією до початку рекламної кампанії та після її завершення.

Очевидно, що у реальному ринковому середовищі неможливо отримати такий «ідеальний» графік, як на рис. 2. Адже рівень поінформованості споживачів занадто коливатиметься від тижня до тижня. Це обумовлюється великою кількістю факторів: обраною схемою охоплення цільової аудиторії; інтенсивністю реклами конкуруючих брендів; настроями та психологічними станами споживачів; затримками з отриманням, доставкою та обробкою інформації тощо. Як наслідок, значні коливання ступеня поінформованості вибірки відбиваються на загальній оцінці по всій генеральній сукупності, ускладнюючи аналіз та збільшуючи ймовірність неправильних висновків. Для уникнення подібних проблем у математичній статистиці застосовуються методи згладжування

часових рядів. Вони дозволяють отримувати інформацію, яка суттєво не залежить від випадкових ефектів.

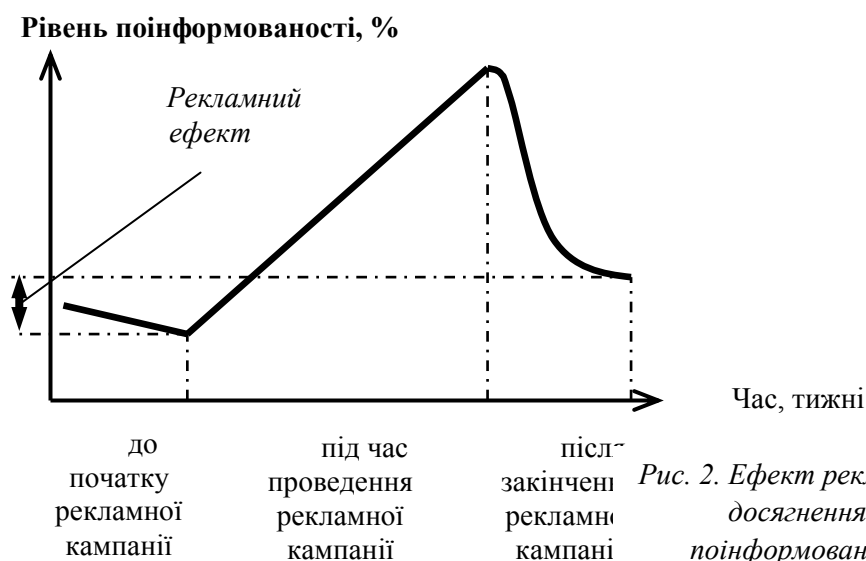

Рис. 2. Ефект реклами, спрямованої на досягнення певного рівня поінформованості споживачів

Джерело: Кочкина Н.Ю. Проблемы применения экономико-математических методов для оценки эффективности рекламной кампании // Управление рекламой как инвестицией. Как определять и оптимизировать рекламный бюджет: Сб. докл. конфер. 20–21 октября, г. Киев.– Киев: Агентство «SpeakUp», 2006.– С. 30-46.

Проілюструємо принципи застосування методів згладжування в рекламних дослідженнях. Нехай у результаті опитування споживачів отримані деякі дані (табл. 1). Розглянемо методологію визначення рекламного ефекту в такому випадку.

Таблиця 1

Динаміка ступеня поінформованості споживачів до, під час та після завершення рекламної кампанії

Тижень день	Рівень поінформованості, %
-3	17
-2	13
-1	12
0	13
1	17
2	19
3	22

Тижень день	Рівень поінформованості, %
4	19
5	23
6	18
7	22
8	17
9	16
10	18

Як бачимо, процес дослідження був розпочатий за три тижні до початку рекламної кампанії, що дає змогу відслідкувати реакцію споживачів на конкретні рекламні заходи. Активна рекламна кампанія проходила 5 тижнів (тижні 1–5). Починаючи з 6-го й по 10-й тиждень спостерігалась реакція споживачів на відсутність активної реклами.*

* Звичайно, у реальному ринковому середовищі медіа-плани рідко будуються за таким принципом вибору інтенсивності реклами. Проте нас цікавить передусім алгоритм обробки й аналізу інформації щодо рекламного ефекту.

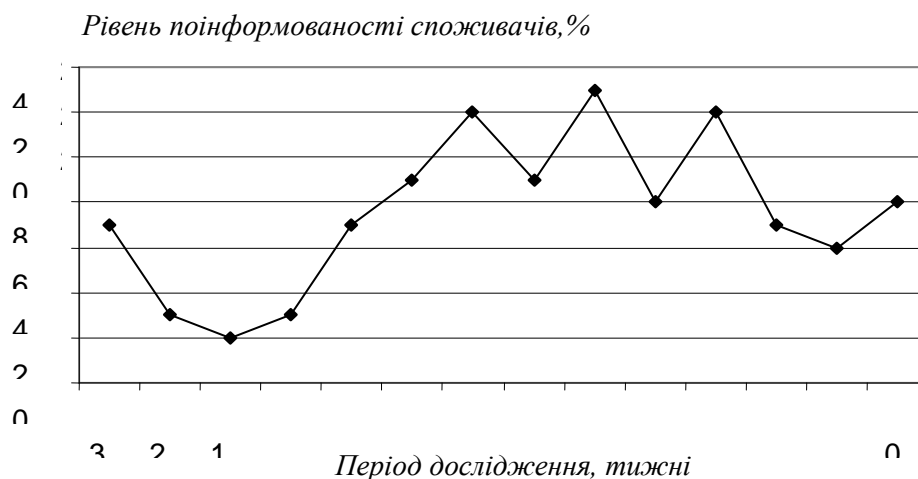

Рис. 3. Динаміка рівня поінформованості споживачів

Джерело: дослідження авторів

На рис. 3 наведений графік, який відображає динаміку рівня поінформованості споживачів у процесі рекламної кампанії відповідно до даних табл. 1. Для визначення домінуючої тенденції у рівні поінформованості можна застосовувати різноманітні методи виділення тренду. Зокрема при відносній незмінності результатів досліджень використовують звичайне експоненціальне згладжування, при наявності певної тенденції зростання чи спадання рівня поінформованості споживачів можна застосувати методи подвійного чи потрійного експоненціального згладжування Брауна чи метод Холта-Вінтерса [4; 5]. Більш об'єктивним підходом є застосування регресійних оцінок тренду [7], проте на практиці використання таких методів обмежується наявністю спостережень, яких, як правило, при маркетинговому дослідженні недостатньо для коректної оцінки регресії. Існують також складніші методи фільтрації часових рядів, але їх застосування для коротких часових рядів є необґрунтовано дорогим [8].

У нашому випадку найбільш адекватним є використання методу подвійного експоненціального згладжування Брауна. Це пов'язано з тим, що, з одного боку, це надзвичайно простий у використанні метод, а з іншого, – він дозволяє адекватно вловлювати тенденції змін у поведінці часового ряду, аналогічні до тих, що були продемонстровані на рис. 2. Аналіз реальних даних (рис.3) вказує на те, що у часовому ряді присутній як мінімум один трендовий компонент (з -1 до 3 тижнів), а тому використання саме цього методу є обґрунтованим. Зазначимо також, що дослідник мав змогу використати і альтернативні методи [6].

Суть методу полягає у створенні нової послідовності на основі початкових замірів. Формально цей метод можна описати наступним чином. Нехай y_t – послідовність значень оцінки рівня поінформованості. За допомогою формул:

$$S_1 = y_1,$$

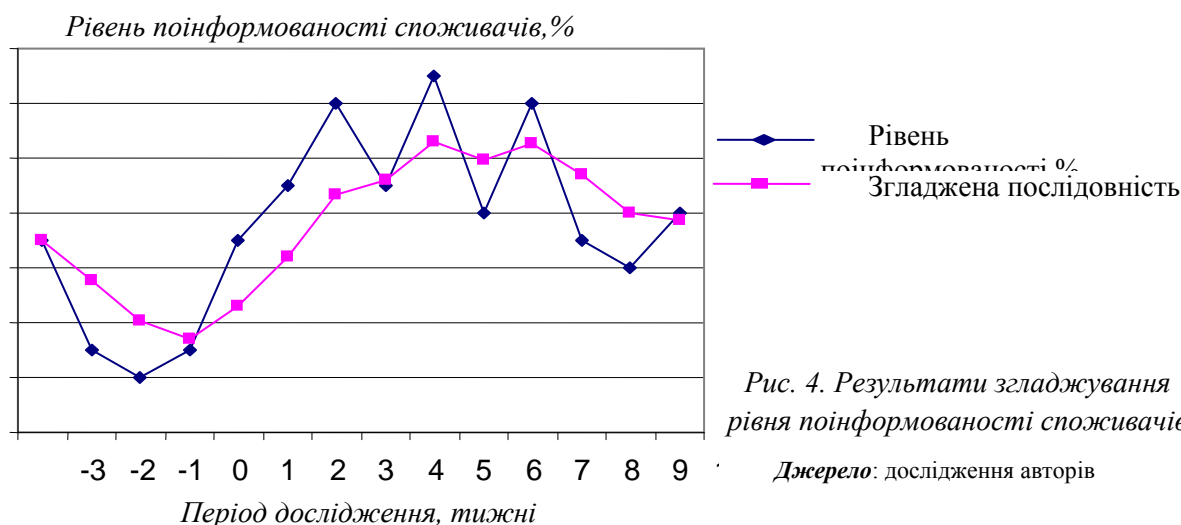
$$S'_t = \alpha y_t + (1 - \alpha)S'_{t-1},$$

$$S''_t = \alpha S'_t + (1 - \alpha)S''_{t-1}, \quad t = \overline{2, T} \quad 0 < \alpha < 1$$

будується нова послідовність S''_t , яка вже міститиме згладжені дані. Коефіцієнт α показує важливість для дослідника останньої отриманої інформації. Як правило, α вибирається з проміжку від 0 до 1 експертним шляхом. Якщо є сенс більше довіряти останнім значенням спостережень, то α вибирається близьким до: 1. Як правило, число з проміжку 0,5–0,9 дозволяє отримати достатньо обґрунтовані результати. При використанні цього методу можна також отримати прогноз рівня поінформованості, який буде наступним значенням другої послідовності:

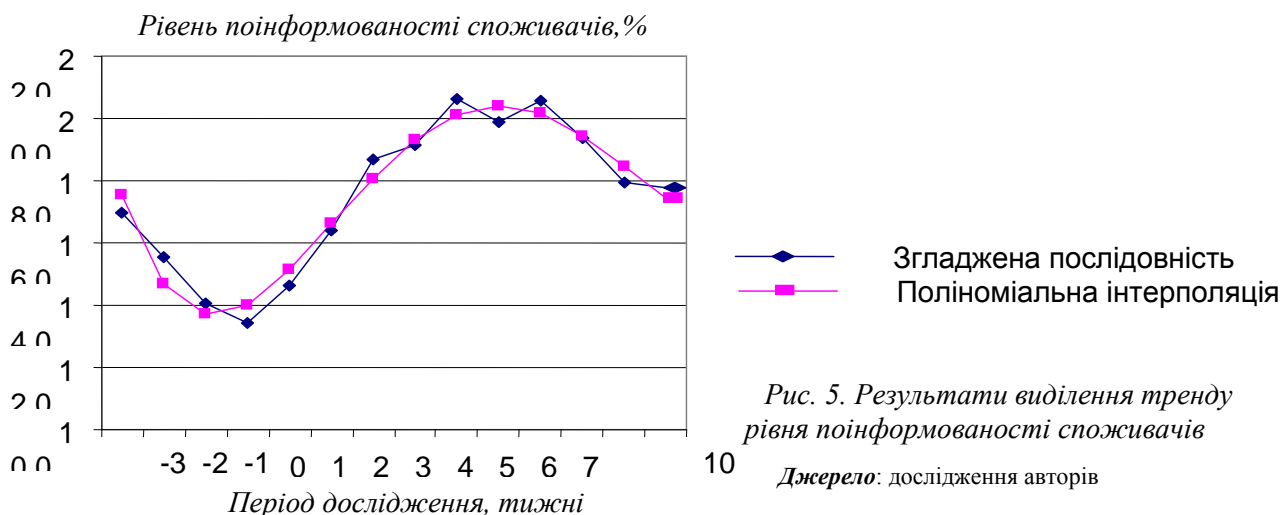
$$\hat{y}_{T+p} = S_T'', \quad p = 1, 2, \dots$$

У результаті обчислень отримуємо нову послідовність, яка вже не має суттєвих піків та коливань. Для нашого прикладу було обрано значення $\alpha=0,6$ (рис. 4).

Наступний крок у обробці результатів дослідження рівня поінформованості споживачів полягає у моделюванні тренду поведінки досліджуваної величини. З цією метою здебільшого застосовується метод поліноміальної регресії [7]. У нашому випадку доцільно застосувати поліноміальну регресію четвертого ступеня, яка надасть нам таку залежність:

$$\hat{y}_t = 14,021 + 0,801t + 0,389t^2 - 0,079t^3 + 0,004t^4, \quad R^2 = 0,96 \quad (\text{рис. 5}). \quad (1)$$

За допомогою наведеної функції можна не тільки аналізувати ефективність рекламної компанії у будь-який період, а й прогнозувати поінформованість споживачів у майбутні періоди методом екстраполяції тренду.

Дані рис. 5 вказують на те, що до початку компанії йшло зниження рівня поінформованості, після початку компанії розпочалося його зростання, досягнувши піку наприкінці рекламної кампанії. Використання поліноміальної регресії дозволяє також дати відповідь про ефективність витрачання грошей на рекламну кампанію. У нашому прикладі слід провести додаткові розрахунки.

Для відповіді на поставлене питання необхідно визначити ступінь зростання поінформованості споживачів кожного тижня. Для цього обрахуємо приріст поінформованості споживачів для кожного тижня рекламної кампанії за допомогою отриманої регресійної функції (1):

<i>Тиждень</i>	<i>Приріст поінформованості, %</i>
1	1,11
2	1,47
3	1,48
4	1,23
5	0,80

Якщо припустити рівномірність коштів, що вкладалися у рекламну акцію, то найбільш ефективними виявились другий та третій тиждень рекламної кампанії. Якщо ж витрати не були рівномірними, то для визначення найефективнішого періоду кампанії слід знайти приріст рівня поінформованості на одиницю витрачених коштів.

У остаточному підсумку ефективність рекламної кампанії можна визначити як приріст рівня поінформованості за весь час кампанії на одиницю витрачених коштів. Якщо вся рекламна кампанія коштувала 500 000 грн., то номінальна ефективність становила $y_5 - y_0 = 6,09\%$, а ефективність вкладання коштів – $6,09\% / 500\ 000\ \text{грн.} = 0,00001218\ \%/ \text{грн.}$ Для вирішення питання про доцільність подібних кампаній необхідно порівняти отримане значення з аналогічними, що були отримані під час інших кампаній.

З викладеного вище доходимо таких висновків: у статті наведено алгоритм оцінки ефективності рекламної кампанії та проаналізовано методи для отримання більш точних, неупереджених вибіркового даних. Звичайно, що для ефективного використання описаної методики слід замовляти вибіркоче дослідження протягом достатньо довгого періоду часу (не менше 8–10 періодів), на що більшість малих фірм фінансово неспроможні. Проте при наявності таких обстежень можна не тільки робити висновки про тенденції зміни смаків споживачів, а й проводити оцінку ефективності рекламної кампанії, прогнозувати рівень поінформованості споживачів у майбутніх періодах, вивчати питання про доцільність подальшої рекламної кампанії.

Література

1. Батра Р., Майерс Дж.Дж., Аакер Д.А. Рекламный менеджмент.– М., СПб., Киев: Издательский дом «Вильямс», 1999.– 784 с.
2. Уэллс У., Бернет Дж., Мориарти С. Реклама: принципы и практика.– СПб.: Питер, 2003.– 800 с.
3. Росситер Дж.Р., Перси Л. Реклама и продвижение товаров.– СПб.: Изд-во «Питер», 2000.– 656 с.
4. Черняк О.І., Ставицький А.В. Динамічна економетрика. – К., 2000. – 120 с.
5. Ставицький А.В. Навчально-методичний комплекс з курсів «Прогнозування» та «Фінансове прогнозування». – К.: РВВ ІМФ, 2006. – 107 с.
6. Черняк О.І., Воронова Л.В., Ставицький А.В. Нові можливості експоненціального згладжування // Банківська справа. – 2000. – №3. – С.28-32.
7. Ставицький А.В. Навчально-методичний комплекс з курсу «Економетрика». – К., 2004. – 112 с.
8. Геєць В.М., Клебанова Т.С., Черняк О.І., Іванов В.В., Дубровіна Н.А., Ставицький А.В. Моделі і методи соціально-економічного прогнозування. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2005. – 396 с.

Кривенко М.П.,

*аспірантка кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Оцінка конкурентного стану ринку кондитерських виробів

В статье рассматриваются факторы и условия обеспечения конкурентоспособности предприятия на рынке. Особое внимание уделяется анализу условий создания и поддержки конкурентного рынка. Проанализировано современное состояние конкуренции и дан прогноз возможного дальнейшего развития украинского рынка кондитерских изделий.

The given article studies some factors and conditions promoting an enterprise's competitiveness on the market. A special attention is paid to the analysis of some conditions for creating and maintaining a competitive market. The author of the article considers the contemporary competition state and foresees possible further development of Ukrainian confectionary market.

Ключові слова: конкуренція, конкурентоспроможність, чинники конкурентоспроможності, рівень конкурентоспроможності, конкурентний стан ринку, сектор кондитерських виробів, індекс Херфіндаля-Хіршмана, вільна конкуренція, олігополістична конкуренція, монополістична конкуренція.

Важливим складовим компонентом нормального функціонування ринкової економіки є конкуренція. Досвід західних країн вказує на те, що конкуренція є важливим фактором стимулювання господарської активності, збільшення різноманіття і підвищення якості продукції, зниження витрат та стабілізації економічного зростання. Як держава, так і безпосередньо споживачі зацікавлені у нормальному стані розвитку конкурентних відносин. Із здобуттям незалежності Україна прагне розбудувати ринкову економіку, стимулюючи та підтримуючи розвиток конкуренції на ринку. Тому дослідження проблематики оцінки конкурентоспроможності та створення умов для підтримки конкурентного ринку є нагальним та актуальним.

Питанням теоретико-методологічних засад розвитку конкурентного середовища та конкурентоспроможності різних об'єктів присвячені наукові доробки відомих вчених-економістів – І. Ансоффа, Г. Асселя, М. Портера, А.А. Томпсона, вітчизняних дослідників В.І. Герасимчука, І. Л. Решетнікової, Є. М. Азарян, А. Е. Воронкової, Ю.Ф. Ярошенко. Безпосередньо питанню аналізу конкурентоспроможності ринків присвятили свої роботи такі вчені як А.О. Коваленко, Г. Л. Азоев, А. П. Градов, Р. А. Фатхутдинов, А. Д. Юданов, Г.Л. Багієв та ін.

Мета нашого дослідження полягає у аналізі чинників та оцінці рівня конкурентного стану ринку (на прикладі українського ринку кондитерських виробів).

Сектор ринку кондитерських виробів в Україні протягом останніх років розвивається динамічно. Більшість змін у кондитерському секторі відбулися завдяки інвестиціям, які мали як зовнішнє, так і вітчизняне походження. Структура виробництва на кондитерських підприємствах України, як і велика частка обладнання, успадковані з радянських часів. Головні оператори ринку діють як універсальні виробники, тобто випускають продукцію різних товарних груп з різних сегментів ринку. Виробництво планується, проте характерною особливістю є чутливе становлення до змін у структурі попиту та експорту. Розвиток організації та зміни у структурі виробництва спостерігаються, як правило, на великих підприємствах. Впровадження нових управлінських і технологічних підходів властиве переважно головним гравцям ринку.

За умов становлення ринкових відносин підприємства харчової промисловості України вже встигли відчути на практиці конкуренцію і тепер поступово пристосовуються до неї. Конкурентоспроможність харчової продукції характеризується багатьма чинниками, які можна представити у вигляді таких груп: споживчі властивості даної та конкуруючої продукції,

характеристика цільових ринків та споживачів, маркетингова підтримка цієї продукції виробником та ін.

Слід зазначити, що оскільки для кожного товару набір чинників, які визначають конкурентоспроможність, великий та своєрідний, не існує єдиної методики вибору даних за такими чинниками. Кількість та своєрідність чинників не дають змоги повною мірою продіагностувати інтенсивність конкурентної боротьби. Як правило, при різних розрахункових способах визначення конкурентоспроможності товару, використовують дві групи показників – параметри якості та економічні параметри.

Рівень конкурентоспроможності харчових продуктів залежить від стадії життєвого циклу, на якому знаходиться продукція. Від цього залежить і обсяг продаж продукції. Як індикатори, що відбивають стадію життєвого циклу, використовують показники обсягів реалізації продукції й отриманий прибуток. Окрім цього, життєвий цикл харчової продукції обмежений можливостями реалізації з огляду на її термін споживання. Такі стадії, як вихід на ринок, зростання, зрілість, насичення і занепад, дозволяють передбачити зміни у смаках споживачів, каналах розподілу.

Для визначення конкурентного стану на кондитерському ринку України застосуємо використовуваний західними фахівцями, індекс Херфіндаля-Хіршмана (JXX), який має такий вигляд:

$$JXX = \text{SUM} (a_j)^2,$$

де a_j – доля підприємства на ринку, в %. При цьому загальний

$$\text{SUM} (a_j)^2 = 100\%.$$

Якщо значення індексу перевищують 0,18, то має місце низька інтенсивність конкуренції та висока концентрація ринку, що вимагає втручання держави для нормалізації ситуації. Якщо злиття підприємств приводить до збільшення значення даного індексу на 0,05 одиниць чи 500 пунктів (в одному пункті міститься 10000 одиниць), то таке об'єднання забороняється законом. При значенні індексу менше 0,1 конкуренція на ринку є достатньо високою [4]. Ринок вважається також безпечним для підтримання нормальної конкуренції за таких умов:

- на ринку працюють не менше 10 фірм;
- одна фірма займає не більше 31% ринку;
- дві фірми займають не більше 44% ринку;
- три фірми займають не більше 54% ринку;
- чотири фірми займають не більше 60% ринку.

Для визначення тенденцій розвитку ринку кондитерських виробів (у частині шоколадні вироби) розрахуємо індекс JXX за 2000 – 2006 рр. по 16 підприємствах сектора. Через відсутність інформації про обсяги продажу дрібних виробників розрахунки проведені за даними основних учасників ринку, які займають 84–87% всього обсягу продаж шоколадних виробів країни [7].

Таблиця 1

Розрахунок індексу Херфіндаля-Хіршмана для підприємств кондитерської промисловості України

№ з/п	Підприємство	2000 р.		2006 р.	
		Частка ринку (ЧР), %	ЧР ²	Частка ринку (ЧР), %	ЧР ²
1	2	3	4	5	6
1.	Концерн «АВК»	4,5	20,3	3,5	12,3
2.	ЗАТ «Дніпропетровська кондитерська фабрика «Дніпровські Зорі»	–	–	0,9	0,8
3.	ВАТ «Полтавакондитер»	-	-	1,3	1,7

4.	Корпорація «Ferrero»	0,1	0,01	0,5	0,3
1	2	3	4	5	6
5.	АТЗТ «Харківська бісквітна фабрика»	-	-	1,3	1,7
6.	ЗАТ «ВО «Київ-Конті»	-	-	2,2	4,8
7.	ЗАТ «Крафт Фудз Україна»	29,7	882,1	21,0	441
8.	ЗАТ «Одеса»	-	-	0,6	0,4
9.	ШФ «Рейнфорд»	1,5	2,3	5,8	33,6
10.	ТОВ «Нестле Україна»	17,7	313,3	17,6	309,8
11.	КФ «Русский шоколад»	1,3	1,7	3,0	9,0
12.	Концерн «Укрпромінвест» (Roshen)	21,0	441	17,7	313,3
13.	ВАТ «Запорізька кондитерська фабрика»	-	-	0,8	0,6
14.	ЗАТ «Житомирські ласощі»	-	-	0,8	0,6
15.	Корпорація «Masterfoods» (Mars, Snickers, Twix, Bounty)	7,8	60,8	11,3	127,7
	Разом:	83,6	1721,5	87,1	1257,0

Дані табл. 1 вказують на те, що у 2000 р. JXX дорівнював приблизно 1700 (0,17 пунктів), що не перевищує граничне значення індексу (0,18), але впритул наближається до нього. Це пов'язане з тим, що підприємство ЗАТ «Крафт Фудз Україна» мало досить високу частку ринку (майже 30%), що практично є критичним порогом для підтримання нормальної конкуренції. Щодо інших, перерахованих вище, умов безпечності конкуренції, то з них майже всі не виконувались:

- на ринку працювало більше 10 підприємств (за даними Державного комітету статистики України кількість операторів сектора кондитерських виробів (виробництво какао та шоколаду) у 2000 р. становила 218);
- лідеру ринку — фірмі ЗАТ «Крафт Фудз Україна» належало 29,7% загального обсягу продажу – менше, але дуже близько до граничних 31%;
- два провідні підприємства — ЗАТ «Крафт Фудз Україна» та концерн «Укрпромінвест» разом посідали 50,7%, що є значно більше критичного порогу в 44%;
- частки найбільших трьох (ЗАТ «Крафт Фудз Україна», концерн «Укрпромінвест», ТОВ «Нестле Україна») та чотирьох підприємств (всі попередні разом з корпорацією «Masterfoods») займали відповідно 68,4 та 76,2%, що також є значно вище за граничні показники індексу JXX для збереження умов безпечності конкурентного стану ринку.

Результати цього аналізу засвідчують, що незважаючи на те, що деякі умови для характеристики нашого кондитерського ринку як «вільного для конкуренції» виконуються, невиконання інших умов вказує на не конкурентний стан ринку. З аналізу бачимо, що конкуренція, яка є на ринку, здійснюється виключно між обмеженим колом великих підприємств та концернів. Чотири оператори ринку реалізують більше 3/4 всього обсягу продукції, що споживається на ринку.

За період з 2000 до 2006 р. на ринку кондитерських виробів (у секторі виробів з шоколаду) відбулися певні зміни. Значення індексу JXX зменшилося на 500 пунктів до значення 1257 (0,13 одиниць приблизно). Таке значення індексу вже є безпечним та дає підґрунтя говорити про нормальний конкурентний стан ринку. Проаналізуємо стан інших умов забезпечення конкурентного ринку:

- кількість підприємств на ринку більше 10. Порівняно з 2000 р. кількість підприємств сектора зменшується. Цьому сприяло злиття окремих підприємств та утворення великих концернів. За даними Державного комітету статистики України кількість операторів

сектора кондитерських виробів (виробництво какао та шоколаду) вже у 2004 р. становило 191) [8];

- лідеру ринку – фірмі ЗАТ «Крафт Фудз Україна» належить 21% загального обсягу продажу – тобто, значно менше граничних 31%;
- два провідні підприємства — ЗАТ «Крафт Фудз Україна» та концерн «Укрпромінвест» разом займають 38,7% (менше граничного порогу);
- частки найбільших трьох (ЗАТ «Крафт Фудз Україна», концерн «Укрпромінвест», ТОВ «Нестле Україна») та чотирьох (всі попередні разом з корпорацією «Masterfoods») підприємств займають відповідно 56,3 та 67,6%, що значно вище за граничні показники індексу JXX та умови безпечності конкурентного стану ринку.

У цілому, як можна побачити з наведеного вище аналізу, у цьому секторі кондитерських виробів спостерігається тенденція поступового відходу від не конкурентного, майже монополізованого ринку, до ринку олігополістичної конкуренції. Конкурентна боротьба поступово вирівнює частки основних гравців ринку, тим самим ще більше посилюючи конкуренцію між ними.

Підсумки аналізу ринку кондитерських виробів дають можливість прогнозувати його подальший розвиток. Найвигідніше ринок і надалі буде набуватиме олігополістичного характеру, коли провідні ролі будуть відігравати концерн «Укрпромінвест», ЗАТ «Крафт Фудз Україна», ТОВ «Нестле Україна», «АВК» та ін. До них може приєднатись ШФ «Рейнфорд», частка якої за останні роки зростає. Особливо врахувавши іноземні інвестиції, які здійснюються у це підприємство світовим гігантом – корпорацією Malbi. У такій ситуації погіршаться умови роботи на ринку інших підприємств. Цінову, асортиментну політику контролюватимуть та встановлюватимуть кілька підприємств. Продовжуватиметься витіснення з ринку дрібних підприємств, яким буде важко конкурувати з великими учасниками ринку. Споживачі, в свою чергу, можуть виграти від цього. Бажання великих виробників утриматись на своїх позиціях примушуватиме їх поліпшувати свою товарну політику, підтримувати якість своєї продукції.

Існує можливість того, що розвиток ринку може відбуватися в іншому напрямі – набувати монополістичного характеру, де основними монополістами стануть одне-два підприємства. При такій ситуації програють багато виробників та споживачі. Більшість виробників потраплять під ціновий та товарний прес кількох монополістів. Монополізований ринок за своєю суттю має застійний характер. Одному-двом монополістам немає необхідності боротися за споживача, оскільки усі важелі управління ринком практично знаходяться в їх руках. Але такий варіант розвитку ринку є менш ймовірний, ніж перший – занадто великого рівня розвитку досягла достатньо велика кількість підприємств і тенденція темпів розвитку їх виробництва залишається позитивною.

Вище отримані висновки підтверджується також і самими підприємствами – виробниками на кондитерському ринку. Згідно з опитуванням, здійсненим компанією InMind у рамках дослідження, за діагностикою сектора кондитерських виробів (жовтень 2006 р.) [7] учасники, що брали участь, оцінюють рівень конкуренції у секторі кондитерських виробів як високий (34,3%) та дуже високий (35,3%) – рис. 1 (характеристика опитаних: у дослідженні взяли участь 102 підприємства: 46 малих, 29 середніх та 27 великих. Більшість з них (81 підприємство) знаходяться в обласних центрах України. В опитуванні взяли участь директори та головні бухгалтери малих, середніх та великих підприємств).

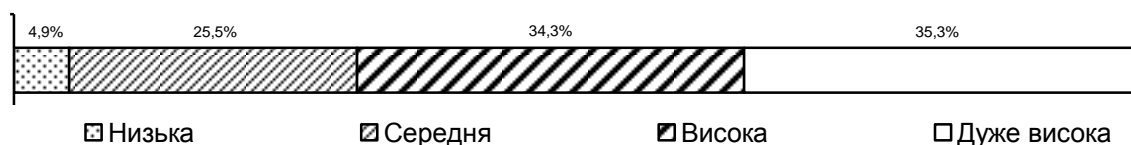

Рис. 1. Оцінка рівня конкуренції

Найбільший рівень конкуренції притаманний великим підприємствам. Це може бути викликане тим, що великі підприємства відчувають тиск з боку не тільки вітчизняних, внутрішніх конкурентів, а й іноземних компаній, потужності яких дозволяють зазіхати на захоплення сегментів українського ринку. Також це є ще одним підтвердженням нашого попереднього висновку про олігоплістичний характер конкуренції на кондитерському ринку України (рис. 2).

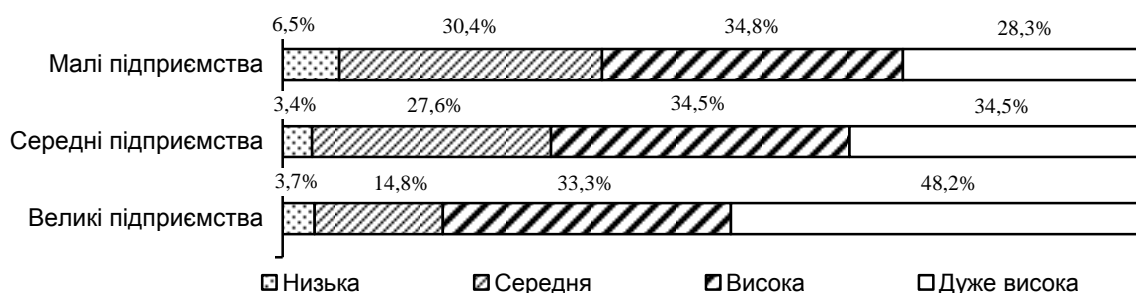

Рис.2. Оцінка рівня конкуренції за розмірами підприємства

Середні та малі підприємства, які здебільшого завоювали свої ніші на регіональних ринках, також вказують на високу та дуже високу конкуренцію (у цілому 69,0 та 63,1% відповідно) [7].

Що ж до оцінки конкурентоспроможності продукції власного виробництва на внутрішньому ринку, то опитані підприємства відзначають якість продукції (63,4%), ціни на виробі (63,4%), налагоджену мережу збуту (49,5%).

Частка імпортерів, які працюють на українському ринку, сьогодні порівняно невелика, що, на думку експертів, викликане особливостями українського ринку, а також смаками споживачів. Досить часто імпортери не мають змоги розширити збут власної продукції саме через незнання специфіки ринку.

Кондитерський ринок України в основному вже залишив у минулому цінові способи конкуренції. Сьогодні споживачі більш вимогливо ставляться до солодоців, і все частіше визначальним фактором покупки стає якість виробу, а не його ціна. Саме тому останнім часом зростає споживання високоякісних, складних у виготовленні кондитерських виробів і скорочується споживання цукерок традиційних рецептур. Від виробника конкуренція вимагає постійного поліпшення якості й роботи з асортиментом продукції. Сьогодні багато кондитерів його переглядають. Вони відмовляються від мало популярного товару, замінюють його новим, експериментують. Розвивається спеціалізація, підприємства прагнуть мати власне «обличчя» в конкретному сегменті й займати у ньому якщо не лідируючу, то принаймні помітну позицію.

Враховуючи викладене, доходимо висновку, що стан конкуренції на ринку напряму та у великому ступені впливає на підприємства, які на ринку працюють. Стежачи, за розвитком ринку, спостерігаючи за тенденціями, які мають місце на ринку, підприємства можуть прогнозувати подальший напрям розвитку ринку та його сегментів. Таким чином, при плануванні роботи на ринку підприємству необхідно враховувати не тільки свій внутрішній потенціал та ресурси, а й стан конкуренції на ринку. Враховуючи ці фактори у комплексі, підприємство зможе ефективно планувати стратегію своєї діяльності як на короткостроковий період, так і на довгострокову перспективу, що і має бути предметом подальших досліджень.

Література

1. Азоев Г.Л., Челенков А.П. Конкурентные преимущества фирмы. – М.: ОАО Типография «НОВОСТИ», 2000. – 256 с.
2. Воронкова А. Э. Стратегическое управление конкурентоспособным потенциалом предприятия: диагностика и организация. – Луганск: 2000. – 315 с.
3. Должанский И. З. Конкурентоспособность предприятия. – Донецк: Норд-Пресс, 2005. – 361с.
4. Коваленко А. О. Теоретико-методологічні засади розвитку конкурентного середовища у сфері виробництва продовольчих товарів. – К., 2003. – С. 45–50.
5. Ковальчук А. Сладкие деньги // Топ 100 лучшие компании Украины. –2006. – №10. – С. 114-115.
6. Чернявская И. Быть первым выбором потребителя // Топ 100 лучшие компании Украины. – 2006. — №10. – С. 116–117.
7. Диагностика сектора кондитерських виробів. Інформація маркетингової дослідницької компанії InMind на замовлення проекту БІЗПРО. – Жовтень 2006. — www.bizpro.org.ua
8. Інформація Державного комітету статистики.

Невінчаний І.С.,

*аспірант кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Економічний зміст поняття «інтелектуальний капітал»

В статье освещаются основные подходы к толкованию экономического содержания понятия «интеллектуальный капитал» и рассматривается структура интеллектуального капитала.

The given article covers basic approaches towards the interpretation of economic essence of the concept «intellectual capital» as well as considers the structure of intellectual capital itself.

Ключовы слова: інтелектуальний капітал, глобалізація, нематеріальні активи, структурний капітал, людський капітал, ринковий капітал.

Існуючі тенденції розвитку сучасного світового економічного середовища, а саме – фінансова глобалізація, формування загальносвітового фінансового ринку, вільне переміщенням ресурсів, товарів, інформації та капіталу, зростанням ролі нематеріальних активів і стратегічного менеджменту породжує необхідність системи поглядів на стратегічні пріоритети компаній. Серед наріжних стратегічних пріоритетів сучасної компанії одним з найактуальніших є усвідомлення потреби формування інтелектуального капіталу та його вплив на процес створення вартості підприємства.

Проблемі дослідження теоретико-практичних аспектів управління інтелектуальною власністю присвячені праці таких вітчизняних та закордонних вчених як Т. Стюарта, К. Гелбрейт, В. Базилевич, О. Бутнік-Сіверський та інших, проте деякі аспекти формування інтелектуального капіталу висвітлені недостатньо мірою та потребують подальших досліджень.

Відповідно, метою цієї статті є висвітлення основних підходів до тлумачення економічного змісту поняття «інтелектуальний капітал» та розгляд його структури.

Поняття «інтелектуальний капітал» увів у науковий обіг в 1969 р. К. Гелбрейт. Першим, хто детально обґрунтував і розповсюдив це поняття, був Т.Стюарт. У статті «Сила інтелекту: як інтелектуальний капітал стає найціннішим активом Америки» (1991) він визначив інтелектуальний капітал як суму всього того, що знають працівники компанії й що дає конкурентну перевагу компанії на ринку [7]. Надалі визначення інтелектуального капіталу уточнювалося. Так, Л. Едвінсон з компанії «Scandia» визначив інтелектуальний капітал як знання, яке можна конвертувати на вартість, а за Л. Прусаком, з компанії ІВМ, інтелектуальний капітал –

це інтелектуальний матеріал, що формалізується, обробляється й використовується для збільшення вартості активів компанії [1].

Безумовно, інтелектуальний капітал (від лат. *Intellectualis capitalis* – розумовий головний або головні пізнання) – це один з різновидів капіталу, який має відповідні ознаки капіталу і одночасно відтворює характерні лише йому (інтелектуальному капіталу) специфіку й особливості. Інтелектуальний капітал має надзвичайно складну сутність та багатовекторність прояву, що визначається механізмом його функціонування. Слід зазначити, що інтелектуальний капітал – це знання, інформація, досвід, організаційні можливості, інформаційні канали, які можна використати для створення багатства. Інакше кажучи, це результат того, що знають і чим володіють працівники й що формує конкурентоспроможність організації. Взагалі, поняття «інтелектуальний капітал» більш широке ніж звичні поняття «інтелектуальна власність» і «нематеріальні активи». Разом з тим, воно близьке за змістом до поняття «невловимий капітал» або «невідчутний капітал».

Зауважимо, що існують різні погляди на класифікацію та структурування інтелектуального капіталу і вони є дискусійними й недостатньо висвітленими у спеціальній літературі.

За формою власності інтелектуальний капітал може бути приватним, колективним та державним залежно від суб'єкта, який володіє, користується і розпоряджається результатом інтелектуальної творчої діяльності. Зазначені правомочності закріплено у Конституції України (ст.41). В основу інтелектуального капіталу входить інтелектуальна власність – це результат інтелектуальної творчої діяльності, результат власного творчого пошуку, який має бути певним чином об'єктивованим (втілений у певну об'єктивну форму) та здатним до відтворення [5]. З огляду на цю позицію, інтелектуальна власність визначає, кому належить результат інтелектуальної творчої діяльності, втілений у певну об'єктивну форму (патент, свідоцтво, ноу-хау, товарний знак, авторський твір тощо). Стосовно приватної або колективної (група приватних осіб) форм власності, то зрозуміло, що мається на увазі – кому належить результат власного творчого пошуку, хто конкретно, або яка кількість людей спрямовували свої зусилля на отримання кінцевого результату творчої діяльності. Що стосується державної форми інтелектуальної власності, то до неї відносять продукт інтелектуальної праці, створений на замовлення державних органів влади за рахунок бюджетних коштів, або, за традицією, продукт інтелектуальної праці, що належить суб'єкту господарювання (підприємству, об'єднанню тощо), який утворений органами держави (місцевого самоврядування – комунальна власність; Кабінетом Міністрів України, за наказом міністерств і відомств – загальнодержавна власність), що відповідає законам України «Про власність», «Про підприємства в Україні».

Традиційно у літературі виділяють три елементи інтелектуального капіталу: людський, організаційний та споживчий (рис. 1). Подібний розподіл використовувала страхова компанія Scandia, яка стала однією з перших комерційних організацій, що на практиці застосувала концепцію інтелектуального капіталу й спробувала оцінити окремі його складові. Починаючи з 1996 р., у своєму річному звіті вона представляє власний інтелектуальний капітал, що, за її інтерпретацією, складається з людського, організаційного й клієнтського капіталу. При цьому організаційний і споживчий капітал у класифікації Scandia поєднується в один вид під назвою структурного капіталу.

Основою цих трьох складових є людські ресурси – найбільш динамічна компонента спроможності компанії діставати прибуток впродовж тривалого часу. Вважається, що людський ресурс не може бути власністю компанії, а структурний капітал можна оформити як власність і виступати об'єктом купівлі-продажу [4]. Таким чином, під людським капіталом мається на увазі сукупність колективних знань співробітників підприємства, їх творчих здібностей, вмій вирішувати проблеми, лідерських якостей, підприємницьких і управлінських навичок. Людський капітал є єдиною економічною цінністю бізнесу, його не можна відчувувати від його

власників. Головним носієм інтелектуального капіталу є спеціально підібраний і підготовлений персонал підприємства.

Рис. 1. Структура інтелектуального капіталу

Організаційний капітал — це частина інтелектуального капіталу, що має відношення до організації у цілому (процедури, технології, системи управління, технічне й програмне забезпечення, оргструктура, патенти, товарні знаки, культура організації, відносини з клієнтами).

Структурний капітал – це все, що залишається на підприємстві, пов'язане з інтелектуальним потенціалом, після залишення персоналом робочого місця: інтелектуальна власність, інформаційні системи, система фінансових взаємовідносин, інструкції, положення, стандарти, нагороди, які отримало підприємство, систематизовані знання, ноу-хау.

Поняття «клієнтський (ринковий) капітал» ввів у практику 1993 р. Герберг Онж на основі досліджень Т. Стюарта. Слід визнати, що виділення цієї складової із загальної маси інтелектуального капіталу — значне досягнення, оскільки клієнтський капітал — це система капітальних, надійних, довгострокових, довірчих і взаємовигідних відносин підприємства зі своїми клієнтами, покупцями [6]. Сюди відносяться знання про споживача, бренди, клієнтура, фірмове найменування, канали збуту, ліцензійні та інші договори, імідж фірми у цілому, наявність своїх людей в організаціях-партнерах або клієнтах; наявність постійних покупців; повторні контракти з клієнтами (лояльність клієнтів) тощо.

Ця частина інтелектуального капіталу тісно пов'язана з іншими його структурними елементами. Так, з людським капіталом клієнтський капітал об'єднує те, що без знань і навичок не можна створити товар/цінність для споживача, а значить і донести інформацію про це, побудувати взаємовигідні відносини з клієнтами. Зв'язок зі структурним капіталом можна побачити в тому, що неможливо взаємодіяти і вибудовувати відносини з клієнтами, не маючи максимально зручної для споживача організаційної структури, баз даних, ланцюга створення цінності від закупівлі матеріалів, сировини і до побудови партнерської мережі розподілу. Тому складові частини інтелектуального капіталу можна віднести одразу до кількох виокремлених груп (рис. 2).

Людський, організаційний та споживчий капітал при взаємодії один з одним створюють суміжні групи. Отже, можна дійти висновку, що недостатньо інвестувати у кожний з них окремо. Вони повинні підтримувати один одного, створюючи синергетичний ефект, який збільшує перехресний вплив одних видів активів на інші.

Якщо уявити структуру загальних активів підприємства, місце нематеріальних активів у ній, то можна побачити високу динамічність відносин. На рис. 3 наведені дані компанії Interbrand, які відображають динаміку структури активів найбільших компаній з 1970 до 2000 р.

Рис. 2. Модифікована структура інтелектуального капіталу

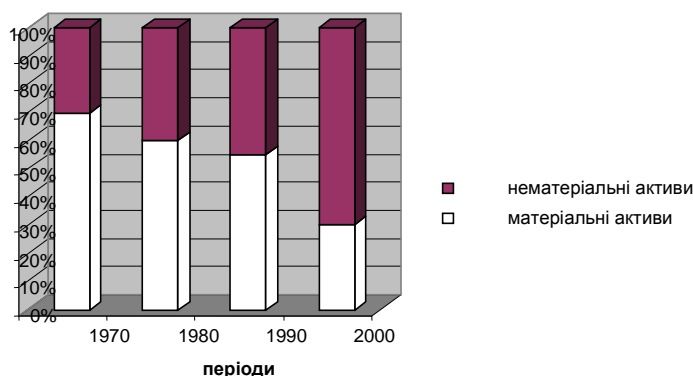

Рис. 3. Динаміка структури активів підприємств

Як бачимо з наведених даних, ще близько 30 років тому матеріальні активи компаній, такі як фабрики, заводи, склади тощо забезпечували до 70% їх вартості. Однак у XXI ст. ситуація змінилася, та їх роль скоротилася до 30%, а сьогодні постійно спадає. Значення ж нематеріальних активів (знань, навичок, патентів, торгових знаків, ноу-хау тощо) навпаки є постійно зростаючою величиною.

Залучення інтелектуального капіталу проявляється у формі права на об'єкти промислової власності та у формі авторського й суміжного з ним права залежно від видів об'єктів інтелектуальної власності. За міжнародними стандартами усі результати творчої інтелектуальної діяльності з точки зору правової охорони найчастіше поділяються на об'єкти, які охороняються правом промислової власності, і на об'єкти, які охороняються авторським правом [1]. До промислової власності належать винаходи, корисні моделі, промислові зразки, товарні знаки, ноу-хау. До об'єктів, які охороняються авторським правом, належать права на наукові, літературні, художні та музичні твори, програми для ЕОМ, бази даних тощо.

За терміном знаходження у розпорядженні суб'єкта господарювання інтелектуальний капітал поділяється на власний або такий, що не має терміну знаходження у розпорядженні суб'єкта господарювання, та строковий. Власний інтелектуальний капітал може бути на балансі суб'єкта господарювання, наприклад, у формі капітальних інвестицій, тобто на стадії створення (розробки) нематеріальних активів. Що стосується строкового інтелектуального капіталу, то на

балансі суб'єкта господарювання такий капітал знаходить відображення у вигляді нематеріальних активів, які, залежно від виду, мають відповідний термін існування згідно із законодавством України про охорону інтелектуальної власності. Так, наприклад, правова охорона об'єктів інтелектуальної власності надається за певних умов на конкретно визначений термін: винахід – на 20 років, корисна модель, промисловий зразок — на 10 років тощо.

За ознакою формування (мобілізації) інтелектуальний капітал поділяється на створений самим суб'єктом господарювання і придбаний у інших суб'єктів господарювання.

За ознакою можливості визначення розміру (величини) вартості, інтелектуальний капітал може оцінюватися прямим (витратним) методом (безпосередньо, відповідно до кошторису) та визначатися експертним методом. Витратний метод оцінки вартості інтелектуального капіталу передбачає, що потенційний покупець, який володіє відповідною інформацією (кошторисом витрат) про предмет купівлі, не заплатитиме за нього більше, ніж вартість іншого об'єкта у складі нематеріальних активів тієї самої корисності.

Експертний (ринковий) метод оцінки вартості інтелектуального капіталу передбачає використання методу порівняльних продажів, тобто у прямому порівнянні оцінюваного об'єкта з іншим, аналогічним за якістю, призначенням і корисністю, який було продано у зіставлений час на аналогічному ринку [4].

Зважаючи на класифікацію видів інтелектуального капіталу за різними ознаками, доцільно розглядати інтелектуальний капітал із загальних позицій, з позиції філософської категорії і з позиції конкретної науки — як економічну категорію.

З позиції філософської категорії інтелектуальний капітал розглядається як здатність до мислення, пізнання, особливо до його вищих теоретичних рівнів, що властиве інтелекту. Стосовно ж капіталу у цьому разі інтелектуальний капітал розглядається як накопичення наукових, теоретичних і практичних знань людства, суспільства про відповідні дії, процеси, проблеми, вирішення. Це категоріальна структура мислення, яка формується на базі суспільного пізнання в процесі удосконалення, пошуку нового на підставі універсальних форм мислення й пізнання. Інтелектуальний капітал можна розглядати і як систему знань, яка базується на системному характері людського мислення, аби оперувати цими знаннями діалектично, тобто як взаємопов'язаними, рухливими, суперечливими, такими, що переходять одні в інші або узагальнюються, викристалізуються, стверджуються.

У цьому процесі людина, яка удосконалює, узагальнює, є винахідником, а яка шукає нові рішення, розв'язує завдання — розглядається як носій ідеї, розробник інтелектуального продукту. Але це ще не людський капітал, хоча людині властива сукупність знань, навичок, творчих здібностей, тому що людський ресурс повинен себе реалізувати в інтелектуальний продукт. А це можливо досягти в процесі розробки, пошуку, узагальнення за певних соціально-економічних умов, до яких належать наявність мотивації, концентрація розумових зусиль, споживча зацікавленість, корисність для суспільства тощо.

Як економічна категорія інтелектуальний капітал розглядається з позиції авансованої інтелектуальної вартості, що у процесі свого руху має більшу вартість за рахунок додаткової вартості. Таке трактування інтелектуального капіталу може бути визначене як соціально-економічне.

Трансформація інтелектуальної власності на інноваційний продукт, придатний для виробництва і ринку, є найважчим етапом у ланцюжку, що пов'язує науку і винахідника зі споживачем. При цьому потрібно враховувати домінанти ринку, потреби споживача і мати досвід технологічного підприємництва [3].

Використання інтелектуальної власності в господарській діяльності з економіко-фінансових позицій є її комерціалізацією. Сьогодні проблему комерційного використання результатів інтелектуальної діяльності ще недостатньо вивчено. Це комплексна, багатогранна проблема, що містить у собі правові, технологічні, економічні, виробничі та інші питання [2].

У процесі комерціалізації обов'язкові, як мінімум, чотири учасники: автор розробки (винаходу, сорту рослин, корисної моделі тощо), стратегічний партнер, менеджер та інвестор. Досвід вказує, що за реальних умов від ідеї створення нового продукту до надходження перших прибутків від його продажу на ринку минає 3–4 роки. Це період інноваційного проекту.

Таким чином, нами у статті було розкрито економічний зміст поняття «інтелектуальний капітал» з позиції загальної економічної теорії, що, з точки зору автора, дозволяє глибше усвідомити економіко-правову сутність інтелектуального капіталу та механізм його функціонування.

Література

1. Беспалов П.В., Гапоненко А.Л., Корниенко А.Л. Интеллектуальный капитал – стратегический потенциал организации: Учеб. пособ. по спец «Менеджмент организации»/ Московская международная высшая школа бизнеса. – М.: Социальные отношения, 2003. – 178 с.
2. Гересименко В. Договір у правовідносинах при використанні інтелектуальної (промислової) власності //Інтелектуальна власність. – 2000. – № 4. – С. 12–17.
3. Зінов В. Проблеми комерціалізації результатів досліджень і розробок //Інтелектуальна власність. – 2000. – № 3. – С. 35–42.
4. Зинов В., Сафарян К. Интеллектуальный капитал как базовая характеристика стоимости бизнеса //Інтелектуальна власність. – 2001. – № 5–6. – С. 23–25.
5. Підпригора О. Проблеми системи законодавства України про інтелектуальну власність //Інтелектуальна власність. – 2000. – № 3. – С. 3–14.
6. Стюарт Т. Интеллектуальный капитал – новый источник богатства организаций //Новая постиндустриальная волна на Западе. – М.:Academia, 1999.
7. Stuart T.A. Intellectual Capital: The New Wealth of Organisations. – London, 1997.
8. Thompson K. Emotional Capital. – Oxford, 2000.
9. Cook Jr. Victor J. Competing for Customers and Capital.

Новак М.В.,

*асистент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу
Київського національного торговельно-економічного університету*

Системи якості на підприємствах готельного господарства: розробка документації

В статье определены теоретико-методологические аспекты управления качеством гостиничных услуг, рассмотрено методика разработки и внедрения систем качества в предприятиях гостиничного хозяйства, раскрыты подходы и принципы документирования системы качества услуг, значительное внимание уделено формированию структуры документов и требований к их разработке.

Some theoretical and methodological aspects of quality management of hotel services are determined in the given article. There have also been examined methods of development and implementation of quality system within hotel enterprises, as well as revealed approaches and principles of documenting the quality service system. A special attention is given to the structure of documents as well as to the requirements of their drawing up.

Ключові слова: система якості, готельне господарство, туризм, структура документації, регламентація якості.

Розробку заходів щодо підвищення якості послуг визначено важливим складовим завданням розвитку туризму і готельного господарства у Державній програмі розвитку туризму в Україні на 2002–2010 рр. [2]. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» підвищує відповідальність центральних органів виконавчої влади (ст.10, п.28) у сфері якості [1]. У механізмі забезпечення високої якості готельних послуг важливим важелем є використання систем якості на рівні підприємств.

Загальні методичні рекомендації щодо впровадження систем якості у виробничо-господарських структурах викладені у стандартах ISO серії 9000 [4–6]. Принципи і напрями діяльності у сфері якості розглядали вітчизняні вчені В.В. Окрепілов, Ю.І. Койфман, В.В. Лапідус, Р.І. Бичківський, Н.Д. Ільєнкова; зарубіжні науковці – Дж. Джуран, Е. Демінг, К. Ісікава, А. Фейгенбаум та ін. Ними розглянуті окремі організаційно-економічні аспекти побудови та впровадження систем якості, розкрито їх складові елементи, обґрунтовано принципи розробки та функціонування систем якості у сфері матеріального виробництва, розроблено методичні підходи до оцінки окремих показників якості продукції. Слід зазначити, що об'єктом теоретичних досліджень перелічених науковців є послуга взагалі як продукт праці, без урахування специфічних умов діяльності підприємств готельного господарства та технології надання послуг у них зокрема; факторів, які обумовлюють якість готельної послуги як товару. До цих факторів насамперед слід віднести: досконалість нормативно-технічної документації, стан матеріально-технічної бази, рівень кваліфікації кадрів, гостинність працівників готелю, професійність та досвідченість управлінського персоналу, наукова організація праці й технології процесу обслуговування, ефективність заходів з контролю якості послуг та стимулювання підвищення рівня якості.

Відсутність публікацій з питань формування систем якості у готельному господарстві потребує дослідження методичних основ розробки та впровадження системи якості готельних підприємств з урахуванням зарубіжного та вітчизняного досвіду у сфері якості, вимог стандартів ISO, специфіки діяльності підприємств у сфері готельного господарства.

Передумовою отримання прибутку і ефективності проекту від впровадження системи якості у готельних підприємствах є: досягнення високої якості готельних послуг та забезпечення її постійного поліпшення; збалансованість та прозорість адміністративних та технологічних процесів; забезпечення раціональної організаційної структури управління; максимальне задоволення споживачів та збільшення обсягу реалізації послуг; швидка адаптація до зміни зовнішніх умов функціонування підприємства, вимог і очікувань споживачів згідно зі стратегічними цілями підприємства; децентралізація управління (делегування повноважень) – чіткий розподіл відповідальності за якість між персоналом підприємства.

У зв'язку з цим, метою нашої статті є висвітлення методичних підходів створення та документування систем якості у підприємствах готельного господарства, упорядкування дій у процесі управління об'єктом, побудова структурно-логічної схеми управління системою документів у галузі якості. Впроваджуючи системи якості послуг готельного підприємства на базі стандартів ISO серії 9000, особливу увагу необхідно приділяти документуванню системи якості, яке забезпечує результативність робіт у системі, їх перевірку та контроль.

Мета етапу «документування системи якості» – створити організаційно-нормативну основу системи якості шляхом визначення структури, складу та правил складання документів системи якості, складання календарного графіка розробки документації, формування та навчання груп розробників документів, організацію консультування й контролю за розробкою документів.

Вхідною інформацією для документування системи є вимоги стандартів ISO серії 9000:2000, а також національні та галузеві нормативно-технічні документи у сфері якості. Вихідними документами є розроблені та затверджені у готельному підприємстві внутрішні документи системи якості – настанови, процедури, інструкції, методики, програми. Типову ієрархію документації системи якості у готелі надано на рис. 1.

Низовий рівень документів у сфері якості на рівні підприємства складається з детальних робочих документів (інструкцій та методик з якості), які встановлюють чіткий розподіл функцій, повноважень та відповідальності у сфері якості між співробітниками готельного підприємства.

Документація найвищого рівня повинна регламентувати систему якості готелю відповідно до політики підприємства та цілей у сфері якості. Середній рівень внутрішніх документів регулює діяльність функціональних підрозділів готелю (служби прийому та розміщення, служби обслуговування в номерах, відділу матеріально-технічного постачання, маркетингового відділу,

фінансової, кадрової служби тощо) шляхом розробки процедур, необхідних для впровадження елементів системи якості.

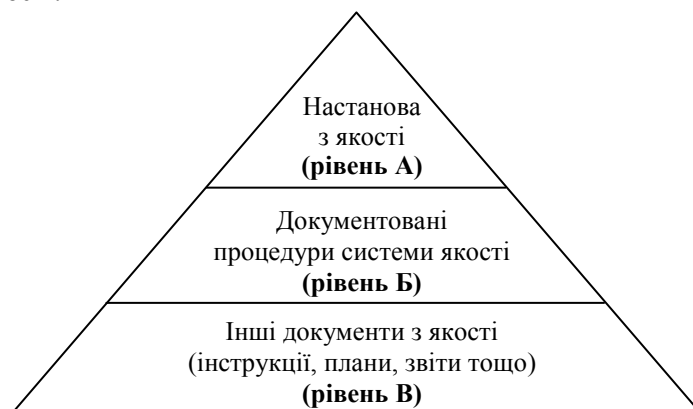

Рис. 1. Ієрархія документації системи якості готельних послуг

2). Авторами розроблено структуру документації системи якості готельного підприємства (рис.

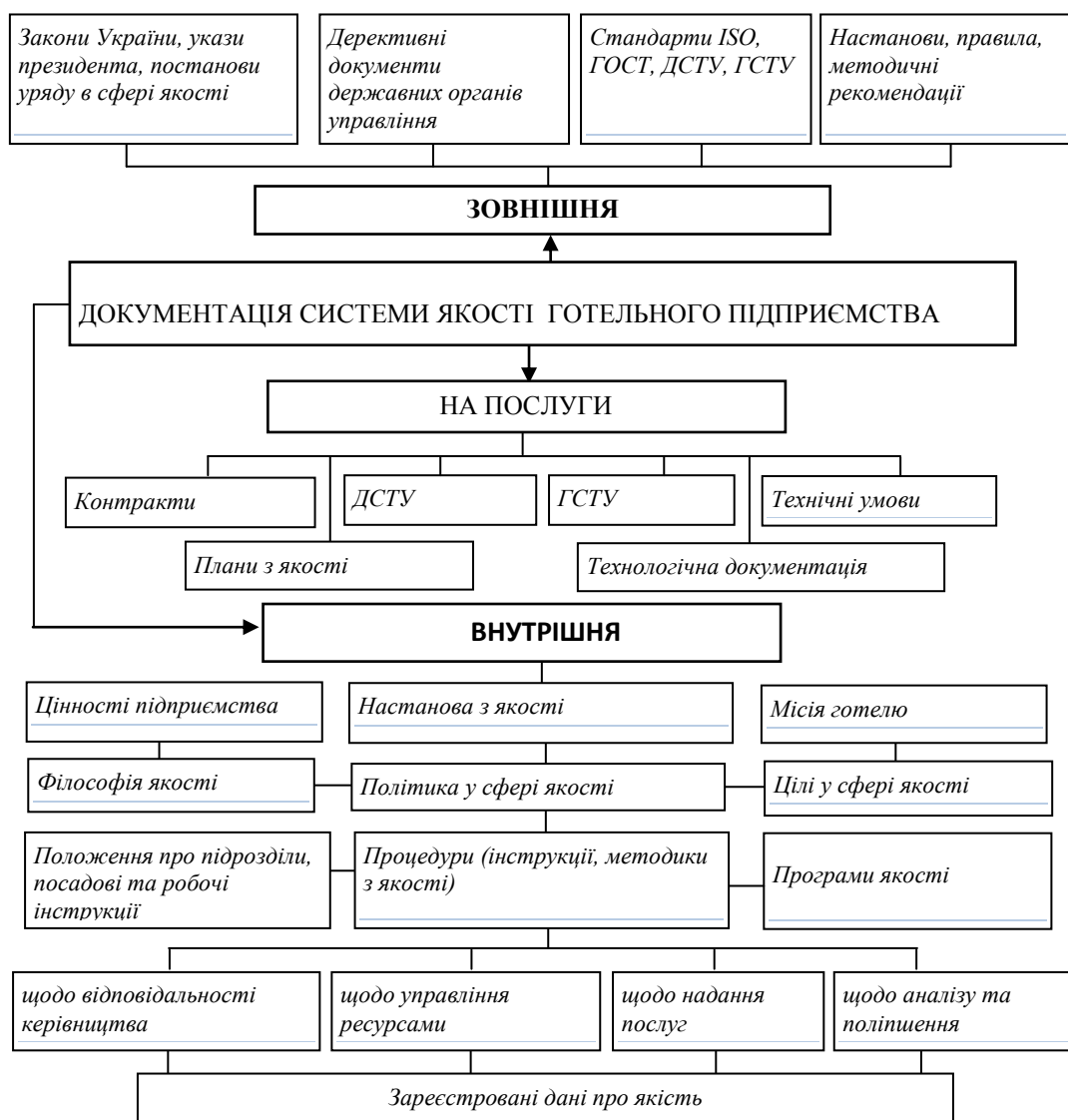

Рис. 2. Структура документації системи якості готельного підприємства

Документи системи якості готельного підприємства мають певні особливості. По-перше, до її складу входять як внутрішні, так і зовнішні документи, які визначають та формують політику готелю у сфері якості (місію, цілі, цінності, філософію у галузі якості). Документація з якості відбиває сучасний стан та перспективи розвитку готельного підприємства за ринкових умов з позиції системного менеджменту якості. До складу документів системи якості у готельному підприємстві повинні включатись: положення про підрозділи та посадові інструкції, які встановлюють права, обов'язки, відповідальність, функції, повноваження в сфері якості; зареєстровані дані про якість (записи про якість), які є доказом здійснюваної діяльності готелю у галузі якості та визначають її результати.

Характерною особливістю діяльності у сфері якості послуг є те, що всі внутрішні документи з якості мають системний характер, тобто, на них базується побудова всього менеджменту готельного підприємства.

Основним документом, який використовують для опису та викладення основних положень системи із зазначенням всіх складових елементів та положень, є настанова з якості. У ній має бути визначена загальна структура системи якості готелю, обов'язки працівників, викладена політика підприємства у сфері якості, завдання у сфері якості, методи роботи щодо забезпечення якості.

На всі послуги готельного господарства та пов'язані з їх наданням процеси обов'язково повинні розроблятися, впроваджуватись та документально оформлюватись програми з якості, які забезпечують чітко виконання вимог, встановлених до послуги, у тому числі готельної. У програмах якості на готельні послуги має бути обов'язково визначено: *характеристики на послуги*. На думку авторів, у нормативних документах недостатньо чітко визначено вимоги до послуг, тому доцільно рекомендувати для використання у внутрішній документації готелю: кількісні характеристики матеріально-технічних ресурсів та кваліфікації персоналу; час очікування послуги, час її надання та час технологічного циклу; характеристики відносно гігієни, надійності, гарантій; ввічливість, чуйність, компетентність та гостинність персоналу, рівень їх майстерності, комфорт та естетика готельних приміщень (місць надання послуги), точність та повнота виконання послуги, ефективність контактів та культура працівників; *опис та визначення послідовності операцій* щодо надання послуги; конкретний *розподіл обов'язків, повноважень та ресурсів* на різних етапах роботи над проектом системи якості та при її функціонуванні; відповідні *програми контролю*, огляду та перевірки системи якості (плани та графіки перевірки видів діяльності, визначення персоналу для проведення перевірок, підготовку документально оформлених перевірок – внутрішнього аудиту; документально оформлена *методика внесення змін та правок* до системи якості; *методи визначення досягнутих показників якості* та ефективності функціонування системи.

Складовою частиною системи документації на якість у готельному підприємстві є методики з якості (посадові та робочі інструкції, положення про підрозділи), які повинні містити письмові положення щодо порядку здійснення та управління певною діяльністю (поселення відвідувачів, бронювання місць, обслуговування в номерах тощо), організації праці кожного співробітника підприємства, його функції у системі, обов'язки та відповідальність за якість.

Важливим документом, який відображає результати проведення огляду, перевірки якості, аналізу ефективності функціонування системи та її відповідності встановленим вимогам є протоколи з якості. Аналіз протоколів забезпечує надходження вхідних даних про якість для проведення коригувальних дій та заходів з поліпшення якості. Система якості готельного підприємства повинна містити такі протоколи щодо технічного контролю. Протоколи кваліфікації, обстеження та перевірки якості, звіти про витрати на якість тощо.

Документація в сфері якості має відповідати таким вимогам: розбірливість, чіткість, ідентифіковність, доступність та зрозумілість для користувачів, містити термін дії, мати вказівку на статус затвердження.

Таким чином, вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням та підвищенням якості послуг готельних підприємств, побудова ефективної системи управління якістю, розроблення комплексної політики управління якістю на рівні підприємств є важливим аспектом розвитку готельного бізнесу в Україні. Від розв'язання цих проблем залежить не тільки ефективність господарювання кожного окремого підприємства, а й національної індустрії гостинності у цілому.

Слід зазначити, що вітчизняні готельні підприємства відстають у застосуванні сучасних методів управління якістю. Серед великої кількості готелів, що діють на туристичному ринку України, лише одиниці мають систему управління якістю, інші обмежуються окремими заходами, спрямованими в основному на поліпшення матеріально-технічної бази. При цьому в готельному господарстві не приділяють належної уваги таким важливим напрямкам формування системи якості, як: розробка стратегії управління якістю, формування цілісної політики щодо якості, яка б безпосередньо стосувалась діяльності та сприймалась і підтримувалась всіма працівниками, підрозділами та керівництвом; вдосконалення процесів стандартизації та сертифікації готельних послуг; розробка стандартів якості на кожному підприємстві, програм перевірки та підтвердження якості, системи документації та регламентації якості.

Література

1. Про внесення змін до Закону України «Про туризм»: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2003.
2. Державна програма розвитку туризму в Україні на 2002–2010 рр.: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 р. № 583.
3. Правила обов'язкової сертифікації готельних послуг: Наказ Держстандарту України від 27.01.1999 р. № 37.
4. ДСТУ ISO 9000–2001. Системи управління якістю. Основні положення і словник: Від 10.01.01. – К.: Держстандарт України, 2001. – 27 с.
5. ДСТУ ISO 9001–2001. Системи управління якістю: Вимоги від 10.01.2001. – К.: Держстандарт України, 2001. – 23 с.
6. ДСТУ ISO 9004–2001. Системи управління якістю. Настанови щодо поліпшення діяльності: Вимоги від 10.01.01. – К.: Держстандарт України, 2001. – 44 с.

Полтавська О.В.,

*асистент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу
Національного торговельно-економічного університету*

Теоретичні основи функціонування економічного механізму функціонування підприємств готельного господарства

В статье рассматриваются вопросы гостиничного хозяйства на современном этапе, которое переживает период обострения экономических и организационных проблем. Важное место уделяется концепции экономического механизма.

The given article touches upon the problems faced by hotel business enterprises under difficult economic and organizational problems. A special attention is paid to the conception of an economic mechanism of hotel enterprises' functioning.

Ключові слова: готельне господарство, підприємства готельного господарства, механізм, економічний механізм, принципи, важелі, методи, трудові ресурси.

Готельне господарство на сучасному етапі переживає період загострення економічних і організаційних проблем, що потребує глибоких практичних спостережень, теоретичного осмислення, а також розробки нових концептуальних підходів до їх вирішення. Важливе місце у формуванні теоретичної бази управління підприємством займає концепція економічного механізму.

Слово механізм – грецького походження (mechane – машина) в одному із своїх значень перекладається як система, пристрій, що визначає послідовність будь-якої діяльності.

У науковій літературі поняття «економічний механізм» наводиться з різних позицій. Є твердження, що вперше його ввів наприкінці 40-х років минулого століття французький вчений Ш. Ріст [1].

Дослідження різних підходів до розкриття поняття «економічний механізм», дозволяє виходячи з його місця в методології управління підприємством згрупувати їх за такими змістовними характеристиками:

- Економічний механізм як структурна складова господарського механізму підприємства.
- Економічний механізм як частина організаційно-економічного механізму підприємства.
- Економічний механізм як невід’ємна частина механізму загального управління на підприємстві.

Перша група визначень базується на підході, що економічний механізм є складовою господарського механізму. Різноманітність наукових висловлень обумовлена різними тлумаченнями поняття самого господарського механізму (табл. 1).

Спробу систематизувати визначення «господарський механізм» зробив у своїх дослідженнях О.Е.Оксанич, який наголосив, що «...господарський механізм – це складна економічна система впливу на суб’єкт господарювання, яким передбачають наявність економічних важелів впливу на кінцеві результати суспільного виробництва, організаційних структур, що приводять у дію ці важелі, зв’язків між ними» [11].

Проте таке визначення економічного механізму є досить абстрактним і не пояснює його ролі у господарському механізмі, а лише вказує, що такий існує.

Оскільки майже всі підходи до визначення цього поняття відображають думку вчених з проблем економіки на макрорівні, залишається потреба у створенні концепції, яка відбиватиме особливості суб’єктів господарювання на мікрорівні та «економічного механізму» на рівні організації, підприємства.

Таблиця 1

**Визначення економічного механізму як
складової господарського механізму**

<i>Автор</i>	<i>Визначення</i>
Бок М.	Система організаційно економічних методів, через які досягаються кінцеві народногосподарські результати. Вивчивши механізм дії економічних законів і використовуючи його, люди створюють господарський механізм і ефективність його функціонування залежить від успіхів у пізнанні механізму дії об'єктивних економічних законів та від їх вміння його використовувати [3]
Сенчагов В.	Сукупність методів планування, економічного стимулювання, організації і управління [12]
Дзарасов С.	Система відповідно організованого впливу на економіку [5]
Анчишкин В.	Сукупність правил господарювання, які реалізуються в системі взаємопов'язаних і взаємообумовлених форм і методів управління суспільним виробництвом [2]
Мочерний С.	Сукупність форм, методів та важелів використання економічних законів, розв'язання суперечностей суспільного способу виробництва, реалізації власності, а також всебічного розвитку людини [10]
Дзюбик С.Д.	Спосіб функціонування виробничих відносин з притаманними їм формами і методами використання економічних законів, організації і регулювання суспільного виробництва [6]

Друга концепція відображена у наукових доробках з проблем управління, де вважають «економічний механізм» складовою організаційно-економічного механізму, і у практичній діяльності вони реалізуються в формі системи внутрішнього управління підприємством, виробництвом, персоналом та ін.

Дослідження в цьому руслі були проведені і відображені у працях А.В. Шегди, який доводив, що «...Економічний механізм управління спирається на систему економічних законів, принципів і методів управління, а також таких важелів виробництва як ціна, прибуток, фонди стимулювання, розвиток відношень власності, маркетингу та ін.» і визнав, що механізм поділяється на два підмеханізми [13].

Під організаційним механізмом у цьому випадку розуміють функції управління, управлінські рішення, технологію, цілі і принципи управління, а у ролі складової економічного механізму такі категорії як заробітна плата, кредит, ціна тощо.

Наведена концепція має багато прихильників серед дослідників з питань управління. Однак визначення економічного і організаційного механізмів мають певні загальноуправлінські складові, які дублюються. Наприклад, принципи та методи управління відображені в обох визначеннях підмеханізмів. Це вказує на те, що ці поняття не можуть існувати одне без одного, значить, вони реалізуються разом у формі, що реалізує систему управління підприємством, і якщо один з них буде не ефективним, то вся організація виявиться неконкурентоспроможною.

Досить раціональною на сучасному етапі є концепція, якою стверджується, що сучасне підприємство – це складна система, роботу якої забезпечує механізм управління. До цієї концепції можна віднести дослідження професора М.І. Круглова, який стверджує, що економічний механізм є складовою частиною комплексного механізму управління підприємством і становить сукупність економічних, мотиваційних, організаційних і правових (у деяких випадках – політичних) способів цілеспрямованої взаємодії суб'єктів господарювання і вплив на їх діяльність, які забезпечують згоду інтересів взаємодіючих сторін, об'єктів і суб'єктів управління. Оскільки фактори управління можуть мати економічну, соціальну, організаційну, правову і політичну природу, комплексний

механізм управління повинен представляти собою систему економічних, мотиваційних, організаційних і політичних механізмів, які формуються під впливом права [7].

Економічний механізм є складним поняттям і може бути структурований за рівнями управління – макро- і мікроекономічних, за функціональними сферами управління економічною системою.

Дослідження, присвячені теорії економічних механізмів, були проведені також французьким економістом А. Кульманом, який встановив, що економічний механізм – це явище, яке спричиняє за собою ряд інших. Вони витікають один з одного у певній послідовності і приводять до очевидних результатів. За його теорією існує величезна кількість економічних механізмів, яка дорівнює добутку від множення числа імпульсів на число існуючих взаємозв'язків економічних явищ. Ця теорія відрізняється від інших тим, що вона базується на засадах синергічного підходу, де, крім того, має місце випадковість. На відміну від теорії Кульмана, попередні концепції базуються на використанні основ системного підходу.

У сучасній теорії управління дослідження поняття «економічного механізму управління», його структури та дію описує І.Н. Герчікова. Вона стверджує, що «...Менеджмент має свій власний економічний механізм, який спрямовано на вирішення конкретних проблем взаємодії і реалізації соціально-економічних, технологічних, соціально-психологічних задач, що виникають у процесі господарської діяльності. Економічний механізм менеджменту об'єктивно обумовлюється господарською діяльністю за ринкових умов, коли результати управлінської і господарської діяльності одержують оцінку в процесі обміну». Автор цього твердження вважає, що економічний механізм управління складається з трьох рівнів:

- внутрішньофірмове управління;
- управління виробництвом;
- управління персоналом [4].

Слід зауважити, що на підприємстві існує управління, яке залежно від функцій спрямовує свою дію на конкретний об'єкт управління, будь-то персонал або виробничий процес.

Сучасна економічна теорія і практика управління дійшли висновку, що використання в дослідженнях одного з підходів у чистому вигляді не забезпечує всебічну характеристику економічного механізму, що породжує потребу синтезувати і поєднувати найбільш раціональні наукові підходи.

Розглянуті концепції доповнюють одна одну і не мають принципових суперечностей. Все залежить від напрямку і цілей діяльності та об'єкту досліджень. Кожен з названих рівнів є складним утворенням, складові елементи якого потрібно досить чітко визначити і обґрунтувати.

Економічний механізм на рівні окремого підприємства, готельного господарства, наприклад, має особливості, що відрізняють її від інших галузей і має певну специфіку. Визначення економічного механізму функціонування підприємства готельного господарства як системи засобів реалізації управління розкривається через теорію і практику сучасного менеджменту та інших споріднених наук.

Обґрунтованість та чіткість теоретичних визначень залежить від правильного розуміння термінів, явищ, процесів та їх відповідності об'єкту й проблемі дослідження.

Не ідеалізуючи визначення, економічний механізм функціонування підприємства готельного господарства можна представити як систему важелів, принципів і методів управління, які знаходять своє відображення в управлінських рішеннях та базуються на об'єктивно діючих економічних законах.

Тобто, це – система, яка складається з таких елементів: принципів, методів, важелів управління при відповідному правовому забезпеченні, за допомогою яких виконуються обрані задачі та досягаються стратегічні цілі.

Структура економічного механізму управління підприємством готельного господарства виглядає так, як подано на рис.1.

Рис. 1. Структура економічного механізму управління підприємством готельного господарства

Залежно від функціонального спрямування економічного механізму та базисних умов реалізації (управлінських технологій) розробляються управлінські рішення, що визначають напрями діяльності самого підприємства готельного господарства.

Взагалі, управління підприємством такого профілю діяльності – це динамічний, цілеспрямований і складний процес, що має за мету досягнення кінцевих цілей діяльності. Як бачимо, економічний механізм є невід’ємною частиною процесу управління на підприємстві готельного господарства.

Ефективність економічного механізму управління повною мірою залежить від принципів та методів, які входять до його складу, оскільки методи управління пов’язані з принципами управління, і принцип – це основа методу управління, то метод виступає як спосіб реалізації принципів. Виходячи із об’єктивної природи принципів, яким слідують в управлінні, замінюваними є методи управління відповідно до суб’єктивних параметрів останнього.

Разом із законами, поняттями, категоріями, принципи є основними елементами будь-якої теорії. «У науковій теорії, – зазначає І. Андреев, – принцип становить її основу, навколо якої синтезуються всі її поняття, судження, закони тощо. Вони є головним, визначальним елементом, який лежить у основі теорії і підпорядковує собі всі інші її елементи».

Принципи управління обумовлюються економічними законами, які об’єктивно діють при функціонуванні підприємств. Тобто, прийняття будь-якого управлінського рішення підпорядковане причинно-наслідковим зв’язкам, що має передбачати певну відповідальність і засіб її реалізації.

Принципи є основною складовою економічного механізму управління, тоді як методи – його безпосередніми способами дії на об'єкт управління.

Методологічні та загальнотеоретичні положення щодо змісту методів управління розкриті у багатьох наукових працях, і незважаючи на різноманіття точок зору у загальному розумінні методи управління визначені як організація способів і прийомів виконання управлінської діяльності, за допомогою яких виконуються функції управління підприємством та досягаються поставлені цілі.

Методи управління динамічні залежно від особливостей розвитку економіки та форм власності і їх поділяють на адміністративні, соціально-психологічні й економічні.

Адміністративні методи управління, в тому числі формування трудових ресурсів підприємством готельного господарства, зокрема, залежать від організаційної структури управління на підприємстві, що і визначає ієрархію управління, корпоративної культури і стилю управління.

Науковим базисом соціально-психологічних методів управління є соціологія і психологія, об'єктом яких є групи людей та окремі особистості.

Наведене структурування методів обумовлюється за масштабом та способом впливу. Соціальні методи спрямовані на групу людей і їх взаємодію у процесі виробництва. Через психологічні методи здійснюється вплив на особистість конкретної людини.

Економічні методи управління підприємством готельного господарства – це система економічних взаємовідносин між підприємством та його внутрішнім (всередині підприємства) і зовнішнім (іншими підприємствами та організаціями) середовищем. Ці методи діють шляхом впливу на економічні інтереси об'єкту управління. До економічних методів управління підприємством готельного господарства можна віднести: аналіз господарської та фінансової діяльності, ціноутворення, фінансування, кредитування, мотивацію праці, прогнозування, інвестування, страхування тощо.

Пошук постійних компромісів між споживачами і постачальниками, між владою і власними інтересами, а також узгодження внутрішніх проблем на підприємстві готельного господарства потребує раціоналізації використання методів управління.

Економічні методи можуть бути реалізовані тільки за допомогою важелів управління, а також законодавчого та правового забезпечення діяльності підприємства, у тому числі й готельного господарства.

До важелів управління відносяться: прибуток, доход, амортизаційні відрахування, фінансові санкції, ціна, орендна плата, процентні ставки, інвестиції, форми розрахунків, види кредитів тощо.

До законодавчого та правового забезпечення діяльності підприємства готельного господарства належать закони, накази Президента, постанови Верховної Ради, Кабінету Міністрів, статут юридичної особи, інструкції, нормативи, технічні умови, стандарти, ліцензії тощо.

Особливостями функціонування підприємств готельного господарства є те, що на відміну від товарів, які мають матеріальну форму, послуга не має, її неможливо зберігати та складувати після створення, неможливо її транспортувати, крім того, послуга носить тимчасовий характер і не може бути відтворена з тією самою точністю. Виходячи з цих особливостей, послуга як нематеріальний товар, не може бути повторена або вторинно відтворена, вона є миттєвим результатом.

Відмінність послуги від товару у тому і полягає, що виробництво товару та його споживання відбувається в різних місцях. Однак у випадку послуги, оцінка її якості проводиться на місці її виробництва. Іншими словами, характерною особливістю послуги є одночасне виробництво і споживання клієнтом, тобто одночасність процесів виробництва та споживання. При отриманні клієнтом будь-яких позитивних результатів у тій чи іншій формі можна говорити про виникнення послуги. Існування клієнта, який є кінцевим об'єктом сервісу, робить можливим саме існування галузі обслуговування. Задачею підприємства готельного господарства є сформувати такий

персонал, навчити його відповідно до традицій даного підприємства, зберегти його, надати мотивацію, забезпечити його зростання, створити схему роботи, яка його задовольнятиме.

Економічний механізм управління підприємством готельного господарства як системою регулює дію інших функціональних економічних механізмів, таких як економічний механізм ресурсного потенціалу, економічний механізм формування трудових ресурсів, економічний механізм управління якістю продукції та послуг, економічний механізм забезпечення конкурентоспроможності підприємства, економічний механізм ціноутворення тощо. Тобто, відбувається, з одного боку, внутрішнє структурування економічного механізму по окремих функціональних економічних механізмах відносно об'єктів управління, а з іншого боку, забезпечується їх організаційний взаємозв'язок, виходячи із необхідності реалізації стратегії розвитку підприємства і поточного управління ним.

Отже, функціонування загального та локальних економічних механізмів у рамках підприємства готельного господарства взаємопов'язане, внаслідок чого вирішення проблем у рамках одного механізму позитивно впливає на ефективність інших економічних механізмів, що сприяє забезпеченню ефективності загального економічного механізму управління підприємством готельного господарства.

Враховуючи викладене, є очевидним, що розвиток сучасних підприємств готельного господарства полягає у якісному рівні менеджменту. Досвід вказує на те, що ні розробка ефективної стратегії, ні успішні організаційні зміни у готелі неможливі, якщо не створений досконалий економічний механізм управління підприємством готельного господарства.

Література

1. Peist Ch. Presies des, mecanismes economiques elementaries 2-e en Paris, Sirey, 1947. – 245 с.
2. Анчишкин В. Наука. Техника// Экономика.– 1986.– №1.– С. 31.
3. Бок М. Сущность и принципы хозяйственного механизма // Экономические науки.– 1979.– №9.– С. 27.
4. Герчикова И.Н. Менеджмент. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995.– 480с.
5. Дзарасов С. Производственные отношения и хозяйственный механизм // Экономические науки.– 1979.– №9.– С. 31.
6. Дзюбик С.Д. Сущность хозяйственного механизма//Социально — экономические проблемы совершенствования хозяйственного механизма. – Львов, 1982.
7. Круглов М.И. Стратегическое управление компанией: Учеб. для вузов. – М.: Русская деловая лит., 1998. – 768с.
8. Лисенко Ю. Егоров П. Організаційно-економічний механізм управління підприємством// Економіка України.– 1999. – №7. – С.18.
9. Марущак Т.П. Корпоративная культура предприятий сферы услуг// Персонал.-2001.– №6. – С.37–39.
10. Мочерный С. Синергетический подход в экономическом исследовании // Экономика Украины. – 2001. – № 5. – С.44–51.
11. Оксанич О.Е. Економічний механізм ресурсозберігаючої технології у промисловості.– Львів, 1994.–304с.
12. Сенчагов В. Развитие социалистического хозяйственного механизма // Вопросы экономики. – 1978. – №5. – С.33.
13. Шегда А. В. Основы менеджмента: Учеб. пособ. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1998. – 512с.

Попова В.В.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту імені проф. Й.С. Завадського
Національного аграрного університету*

Проблеми вибору показника при оцінці економічного розвитку національної макросистеми

В статті розглядаються підходи к вибору універсального показателя, способного отразить результаты развития национальной макросистемы в мировой и отечественной практике. Анализируются последствия и результаты ориентации на ошибочный критерий развития на примере экономики СССР.

The present article studies some approaches towards the selection of a universal parameter reflecting the results of the national macro-system development in world and home practices. Taking the economy of the former USSR as an example, the author of the article analyses the consequences and results of orienting to a false development criteria.

Ключові слова: макроекономічний розвиток, параметри економічного зростання, валовий суспільний продукт, валовий внутрішній продукт, зростання, темп приросту.

Зростання і розвиток національної макросистеми розглядається як важлива економічна мета, яка полягає у збільшенні суспільного продукту в розрахунку на душу населення при одночасному зниженні затрат на одиницю виробленої продукції. Важливу роль у прийнятті управлінських рішень, які впливають на макроекономічну динаміку, відіграють критерії параметричної оцінки факторних комбінацій (праці, капіталу і підприємницького ресурсу), обрані як визначальні.

Дослідження, присвячені вивченню причинно-наслідкових зв'язків розвитку макроекономічних систем, побудовані на аналізі винятково валових показників, приречені на тенденційну односторонність висновків. Такий підхід з погляду успішного господарювання навіть у межах окремої виробничої одиниці означає акцентування уваги на складових виробничого характеру без врахування організаційних питань, методів і прийомів планування, мотивації і контролю. Але як би глибоко ми не вивчили вплив наявного у нашому розпорядженні обладнання, видів сировини і шляхів її придбання, показників фонду оплати праці й інших складових, навряд чи вдасться вийти на рівень стабільного розвитку без якісного аналізу впливу організаційно-управлінських аспектів господарської діяльності у цілому. Без прийняття до уваги якісної складової, висновки, зроблені на підставі суто кількісних результатів щодо ключових чи другорядних факторів, що краще продавати – сировинні ресурси чи наукоємку продукцію, не можуть бути достовірними.

У межах параметричної оцінки економічних результатів комбінації факторів спочатку повинні бути вирішені принципові питання. По-перше, слід усвідомити, наскільки звітні показники суто кількісних параметрів зростання відповідають реальному стану нарощування суспільного багатства. По-друге, в якому ступені динаміка тих чи інших кількісних показників відображає процес розвитку макроекономічної системи.

Питання обрання універсального вимірника є дискусійним. Параметри, які характеризують результати функціонування макроекономічної системи, знаходяться під впливом багатьох складових. Узагальнюючий регулюючий вектор, який спрямовує рух виробничих сил, формується сумарними керуючими діями. Визначальне значення в процесі обрання інструментів управління і їх оптимізації відповідно до умов, що змінюються, має обрання критеріїв оцінки. Помилка у цьому принциповому питанні має довгострокові наслідки, експлуатація таких показників розвитку, які неадекватно відбивають реальність, може призвести до спонтанного виходу економічної системи з рівноваги.

Такий вимірник, який є мультиплікатором помилок, має ще один суттєвий недолік методологічного характеру. Постійна боротьба за покращення помилкового показника поглиблює неадекватне розуміння об'єктивно існуючих реалій, не дає можливості зважувати переваги і недоліки обраних способів виробництва, інструментів регулювання і способів управління. Неадекватне сприйняття дійсності реалізується в розв'язанні загарбницьких воєн (на ранніх етапах цивілізації), створенні диктаторських режимів різних видів або призводить до руйнування єдності макросистеми зсередини у вигляді втрати державності (СРСР). Прорахунки у питанні обрання оціночного показника призводять до таких дій, які породжують тупикові напрями еволюції і значно гальмують процес розвитку цивілізації у цілому.

Наведений негативний тип моделей поведінки макроекономічних систем не є плодом суто теоретичних узагальнень, на жаль, практичні приклади спостерігаються при дослідженні траєкторії трансформації більшості сучасних держав.

За умов сьогодення виявлення тенденцій до розвитку суспільства здійснюється через дослідження динаміки економічних параметрів, лідируюче місце серед яких займає показник валового внутрішнього продукту – ВВП. Оцінка характеру зміни цього показника слугує підставою для висновків про темпи і напрями макроекономічного зростання. Одночасно така оцінка недостатня для відображення ступеня впливу нарощування обсягів виробничого потенціалу на життєвий рівень у країні.

До загальноприйнятого нині у світовій практиці вимірника росту макроекономічних систем (ВВП) прийшли далеко не відразу. В науковій літературі з цього питання можна зустріти розробки, в основу яких покладено різні індекси і коефіцієнти. Наприклад, у США наприкінці XIX – на початку XX ст. за основу виміру зростання сукупного обсягу виробництва було обрано індекс Дея-Персонса, розрахунок якого вимагав побудови численних статистичних рядів.

У зв'язку з тим, що джерела незалежності національної економіки і проблем, які вимагають вирішення, полягають у недалекому минулому, вивчення історичної ретроспективи цього питання в СРСР становить також конкретний практичний інтерес. Питання обрання такого універсального показника, який можна було б використовувати для виміру результатів суспільного виробництва, ставилось економістами СРСР ще у 20-х роках XX ст. У звершенні до керуючого Центрального статистичного управління (1921 р.) йдеться: «...Треба скласти разом з Держпланом свого роду... число-показник для оцінки стану всього нашого народного господарства і обов'язково розраховувати його не рідше разу на місяць...» [1, с. 122–123].

Ці проблеми обговорювалися також на III Всеросійському з'їзді статистиків (1922 р.) та IV Всесоюзній конференції статистиків (1924 р.). На з'їздах, конференціях, нарадах обговорювалися і питання недоцільності виміру економічного зростання на базі показника валової продукції.

Проблемне ставлення до основного показника результатів господарської діяльності повною мірою відбиває визначення, дане у першому виданні Великої Радянської енциклопедії 1928р., де йдеться про те, що валовий вимір перебільшує реальні обсяги виробництва і має значні недоліки. Одне з останніх формулювань відображення результатів суспільного виробництва має на увазі такий показник як «Сукупний суспільний продукт – сума матеріальних благ, вироблених у суспільстві за визначений період часу...» [2, с. 227]. Далі дається розширене тлумачення цього вимірника: «Сукупний суспільний продукт поділяється на фонд відшкодування, що поєднує вартість спожитих засобів виробництва, і знову створену вартість, або національний доход...».

У широкому сенсі, підхід до оцінки параметрів економічного зростання (а тим більше – розвитку) на основі виміру таких показників як валовий суспільний продукт, валовий внутрішній продукт, національний доход не може бути повним і достовірним. На необхідності усунення недоліків тих методологічних підходів до визначення шляхів забезпечення цілеспрямованого розвитку, в яких акцентується увага на вимірі валових показників, вказують результати дослідження багатьох вчених загальновідомо, що ВВП не може бути використаний для аналізу добробуту. Це пояснює продовжуючий пошук другого зведеного показника, котрий відображал би

цілий ряд факторів, які впливають на добробут факторів, які не враховуються до ВВП [3, с. 101].

Результати досліджень вітчизняних і закордонних учених вказують на те, що шляхи пошуку такого універсального вимірника макроекономічної динаміки, який з високим ступенем достовірності відбиває результати реальної дійсності, знаходяться у теоретико-методологічній площині. Вразливість показника ВВП, особливо в частині відображення соціальних змін не нова, вона була відзначена міжнародними фахівцями ще у середині минулого століття.

З початку ХХ ст. вартісна оцінка виробництва товарів і послуг у різних секторах економіки здійснюється в рамках системи національних рахунків, що містять принципи побудови, прийняті Статистичною комісією і схвалені Економічною і Соціальною Радою ООН. Але над визначенням факторів, що впливають на зміни у соціальній сфері і на основі яких можна їх виявити і проаналізувати, роботи проводяться вже понад 50 років. Так, ще у 1954р. комітет експертів, створений Генеральним секретарем Організації Об'єднаних націй, представив великий перелік соціальних показників для дослідження життєвого рівня. Крім цього, акцентувалася увага на виробленні чіткого й однозначного визначення поняття «життєвий рівень» і проблемі його виміру в країнах, що розвиваються, з метою розробки програм розвитку і для обліку досягнень у цій сфері.

Метою цієї статті є узагальнення досліджень до вибору універсального показника, який би адекватно віддзеркалював результати макроекономічного розвитку.

Введення в практику параметричної оцінки макроекономічних систем валових показників для свого часу мало революційний характер. Цей період характеризується формуванням і становленням ринкових відносин, масовим виробництвом і нагромадженням товарного багатства, диференціацією і насиченням споживчого попиту. Процес бурхливого валового росту економіки і нагромадження багатства за таких умов цілком закономірно сприймався як розвиток.

Однак, вимір параметрів розвитку макроекономічної системи на основі тільки кількісного показника – валового внутрішнього продукту чи валового внутрішнього продукту на душу населення, навіть якщо він і не містить недоліків валового суспільного продукту (включення повторного рахунку і орієнтація на екстенсивні показники розвитку), не повною мірою відбиває реальну ситуацію, і, тим більше, не дає підстави для достовірних прогнозів про розвиток майбутніх тенденцій. Валовий внутрішній продукт відображає наслідки сукупної діяльності, на його основі не можна екстраполювати майбутні тенденції хоча б з тієї причини, що у зміні важливих економічних параметрів спостерігається циклічність, а зміна валового внутрішнього продукту відображає тільки усереднений тренд спадів і піднесення.

Велике значення має і такий важливий момент, що суспільство складається з окремих соціумів, стан яких формує і визначає рівень розвитку. Від того, яким способом вони виконують визначені види діяльності, які при цьому використовують технології, які і яким чином здебільшого задовольняють потреби (первинні чи більш високого порядку), залежить підсумковий показник розвитку тієї чи іншої суспільно-економічної формації. У той самий час, валовий внутрішній продукт є інтегрованим показником, який враховує лише кінцеву продукцію сукупності різних галузей, залишаючи без уваги способи виробництва і корисність вироблених результатів. Як вказують наші дослідження, обсяг виробництва може зростати як в абсолютному, так і відносному висловленні, при одночасно неефективних способах виробництва і незмінному життєвому рівні.

Тривалий час залишалися без уваги питання виявлення джерел формування валового внутрішнього продукту: за рахунок розвитку яких структурних складових досягається зростання макроекономічної системи; який переважає тип розвитку; як використовуються основні виробничі фактори, їх склад, структура, ефективність розподілу і споживання. Перехід від декларування до реалізації цільової направленості на розвиток вимагає спрямування значних зусиль на удосконалення системи державного регулювання економіки. Ретроспективний аналіз засвідчує,

що найбільшою складністю є досягнення випереджального характеру прогнозного регулювання з залученням інноваційної складової.

Перші ознаки необхідності перегляду стійкого уявлення про винятковість валових показників зростання почали з'являтися наприкінці 30-х років завдяки могутнім економічним потрясінням у США і провідних країнах Європи. Економісти-теоретики почали сумніватися в бездоганності і досконалості ринку, його здатності до саморегулювання і поступального розвитку. Стало очевидним, що одного нагромадження багатства для економічного зростання недостатньо, необхідне дотримання балансу між нагромадженням і витратами (кейнсіанська теорія), між витратами і наявністю грошової маси (монетаристська теорія). Сам факт появи безлічі моделей, у яких відображається взаємозв'язок економічної динаміки з інвестиційною активністю, кількістю праці, властивостями капіталу, рівнем науково-технічного прогресу, підтверджує недосконалість звичних критеріїв оцінки. Як найбільш характерні приклади спроб подолати недоліки звичних оціночних параметрів слід зазначити спроби виявлення рівня розвитку на основі «залишку Солоу й Абрамовітца», який включає усі фактори, крім праці і капіталу, а у 70-і роки всупереч кейнсіанству і монетаризму прийшла теорія раціональних очікувань, де до рангу основного регулятора макроекономічної стабільності віднесені споживачі.

Перекручення, викликані використанням показника валового суспільного продукту, призводять до різних наслідків залежно від прийнятого у національній макросистемі підходу до розподілу факторів виробництва. Підвищення питомої ваги використаної раніше праці у структурі виробленої продукції, або нарощування асортименту виробів на основі витратних технологій автоматично «покращує» продуктивність праці і загальні економічні показники. За ринкових умов наслідком цих недоліків є некоректне ставлення до споживачів і нечесна конкуренція, припинення яких вимагає державного втручання. А за адміністративно-командної системи і винятково планового централізованого розподілу ресурсів таке ставлення, навпаки, стимулюється, чим спричиняє негативні наслідки системного характеру.

Аналіз еволюції економіки Радянського Союзу в основних макроекономічних показниках за відносно спокійний 40-річний період (1950–1990) вказує на те, що динаміка валових показників не вказувала на передкризовий стан. Валові показники в СРСР демонстрували стабільне зростання аж до 1990р. Відповідно до офіційних статистичних даних, у 1987–1988 рр. економічне зростання було навіть трохи вище, ніж у попередні періоди. Зіставлення темпів росту національного доходу в Радянському Союзі з іншими країнами також виглядає цілком сприятливо – не такі високі показники як у Японії, але і не гірше, ніж у США чи Великобританії. Крім цього, в країні, за офіційними даними, були відсутні безробіття та інфляція, а ставка за використання банківського кредиту була досить низькою і стабільною, ознак наближення кризи не було.

У той самий час, орієнтація на кількісний вимір макроекономічної динаміки СРСР вилилася в пагубні наслідки для виробництва і сфери споживання. У виробничому секторі відзначається зниження темпів приросту продуктивності праці, перевищення темпів росту фонду оплати праці над продуктивністю, суттєве перевищення виробництва засобів виробництва над виробництвом предметів споживання (вдвічі – втричі), у виробництві засобів виробництва спостерігається орієнтація на розширене використання первинних факторів (сировинних ресурсів). У сфері споживання спостерігається загальний дефіцит продукції споживчого і виробничого призначення, практично повна відсутність конкурентоспроможних високотехнологічних товарів і послуг для міжнародної торгівлі. За останніх 25 років відзначається орієнтація на екстенсивні шляхи розвитку, яка призвела до обмеженого зростання і структурних диспропорцій між галузями промисловості на користь видобувних і енергетичних галузей [4].

Аналіз статистичного матеріалу підтверджує справедливність наведених теоретичних висновків:

- реальні темпи економічного зростання порівняно з показниками, які вимірялися на основі валового суспільного продукту, помітно знизилися;

- необхідність відображати постійне зростання визначалася небажанням задовольняти реальні суспільні потреби, а вимогою демонстрації успіхів адміністративно-командної системи, тому застосування показника «від досягнутого» на практиці призводило до марнотратства у державному масштабі;
- виконання плану за валовими показниками вимагало відмовлення від виробництва дешевих видів продукції, зриву міжгалузевих договірних зобов'язань, що призводило до порушень по всьому ланцюгу постачальники – виробники – споживачі;
- збільшувався розрив між макроекономічним зростанням (який дійсно був!) і реальним життєвим рівнем переважної більшості населення країни.

Саме остання обставина стала причиною періодичного ініціювання державних реформ, а пізніше – дала поштовх до перебудови системи управління країною. Загальним орієнтиром тотальної системи мотивації у масштабах усієї держави за жорсткої централізації стало виконання планів по валовому показнику виробництва. Це поступово призвело до виникнення в економіці непродуктивних замкнутих циклів, результуючі показники яких недостатньо співвідносилися з реальними суспільними потребами. Виробники і галузі, орієнтовані на такого кінцевого споживача, для якого має значення не той чи інший показник, а реальний додатковий продукт, опинилися в складній економічній ситуації.

Адміністрування на основі виміру економічного зростання в показниках валового суспільного продукту призвело до стану, коли бажане видавалося за дійсне, завдяки чому проблем у СРСР до початку 80-х років нагромадилося більш, ніж достатньо. Оцінюючи економічну ситуацію у переддень перебудови, М.С. Горбачов на лютневому (1988р.) Пленумі ЦК КПРС сказав: «Мені не раз доводилось повертатися до оцінки ситуації, що склалася в країні до початку 80-х років... Як відомо, темпи економічного розвитку в нас знижувалися і досягли критичної межі. Але і ці темпи, як тепер стало зрозуміло, досягалися значною мірою на нездоровій основі, на кон'юнктурних факторах. Я маю на увазі торгівлю нафтою на світовому ринку за сформованими тоді високими цінами, нічим не виправдане форсування продажу алкогольних напоїв. Якщо очистити економічні показники зростання від впливу цих факторів, то вийде, що протягом практично чотирьох п'ятирічок ми не мали збільшення абсолютного приросту національного доходу, а на початку 80-х років він став навіть скорочуватися» [5, с. 26].

Введення в практику економічної звітності і досліджень показника національного доходу (НД), або валового національного продукту (ВНП), мало велике значення, оскільки він більш точно відображає кінцеві результати економічної діяльності. Він призначений для характеристики взаємозалежних аспектів економічного процесу і охоплює економічні результати всіх господарських одиниць: підприємств, організацій і закладів, матеріального виробництва і сфери послуг, приватних підсобних господарств населення, окремих осіб зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю. Національний дохід являє новоутворену в галузях матеріального виробництва вартість, він є тією частиною валового суспільного продукту, яка залишається за винятком спожитих у процесі виробництва засобів виробництва (сировини, палива, електроенергії та ін.). Національний дохід формується як підсумок чистої продукції окремих галузей матеріального виробництва. Чиста продукція окремої галузі обчислюється як різниця валової продукції і матеріальних виробничих витрат. Але ці показники теж не формують реальної уяви про розвиток.

Вирішення проблем параметричної оцінки розвитку знаходиться в площині пошуку шляхів випереджальної еволюції системи державного регулювання. Значне місце в прогностичному визначенні перспективного стану національної макросистеми посідають питання динаміки інструментів і механізмів випереджального нарощування потенціалу гармонійного впливу на розвиток процесів виробництва і споживання. При розгляді джерел несприятливої ситуації необхідно відзначити кілька найбільш важливих аспектів:

- прийняття управлінських рішень повинно опиратися на економічні корені, які базуються на адекватних до реальності критеріях оцінки;
- напрями розвитку, розраховані з наголосом на завуальований показник, можуть дати позитивний ефект лише у короткостроковому періоді;
- у довгостроковій перспективі дадуться знаки тільки ті параметричні складові, котрі мають реальне економічне значення;
- опираючись на суто адміністративні методи управління, врахувати безліч способів виробництва товарів і послуг, а також кількість споживчих запитів, надзвичайно складно.

Разом з показниками, які відображають приріст матеріальних благ в абсолютному висловленні, доцільно враховувати і відносний рівень ефективності виробництва у поєднанні зі ступенем задоволення споживчих запитів. Побудова параметричної оцінки розвитку макроекономічної системи повинна враховувати взаємодію в однаковому ступені як виробничої, так і споживчої складових.

Література

1. Ленин В.И. Письмо управляющему ЦСУ П.И.Попову // Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1960. –Т. 53. – 563 с.
2. Украинский Советский Энциклопедический Словарь: В 3-х т. / Редкол.: А.В.Кудрицкий (отв. ред.) и др. – Киев: Глав. ред. УСЭ, 1989. – Т. 3.
3. Иванов Ю. О показателях экономического благосостояния // Вопросы экономики. – 2003. – № 2. – С. 90 –103.
4. Попова В.В. Факторная теория экономического роста и развития: Моногр. – Киев: Изд-во Европ. ун-та, 2005. — 451 с.
5. Горбачев М.С. Революционной перестройке – идеологию обновления. Речь на Пленуме ЦК КПСС, 18 февраля 1988 г. – М.: Политиздат, 1988. – 55с.

Халковська А.М.,

аспірантка кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Національного університету імені Тараса Шевченка*Формування сучасної концепції розвитку маркетингу*

В статті розкриваються теоретичні начала формування сучасних концепцій маркетингу і визначаються можливі напрями їх використання українськими підприємствами.

The present article reveals some theoretical sources of the development of modern marketing conceptions. It also defines possible ways of their use by domestic companies.

Ключові слова: концепції розвитку маркетингу, підприємство, управління маркетингом, ринок цінних паперів.

Нині маркетинг є одним з основних елементів управління сучасною компанією. За тривалий час розвитку маркетингу його роль постійно зростала, з'явилась велика кількість інструментів та методів, що все глибше проникали в структуру управління та формували нові напрями діяльності компанії. Проте розвиток економічних відносин породжує появу нових сучасних концепцій маркетингу та проблему їх наукового дослідження.

Проблеми розвитку концепцій маркетингу обґрунтовуються у працях таких закордонних та вітчизняних вчених як Ф. Котлер, П. Дойль, А. Старостіна, Н. Куденко, Т. Гайдаєнко та ін [1–5]. Проте, у працях вітчизняних вчених залишаються неохопленими визначення суті та способів використання сучасних концепцій маркетингу в управлінні підприємствами з метою задоволення інтересів споживачів. Відповідно *метою* цієї статті є висвітлення теоретичних засад формування сучасних концепцій маркетингу та визначення можливих напрямів їх використання вітчизняними підприємствами.

Світова наука і практика у сфері маркетингу і підприємництва обґрунтували і рекомендують виділяти такі концепції в еволюції маркетингу [3]:

- понятійні концепції маркетингу (філософія бізнесу як наука, як управлінська концепція), які й визначили різноманітність визначень сутності маркетингу;
- концепції маркетингу залежно від стану попиту (розвиваючий, протидіючий, демаркетинг, ремаркетинг);
- прикладні концепції маркетингу залежно від сфери його застосування (прикладні концепції комерційного маркетингу – промисловий, послуг, банківський тощо; прикладні концепції некомерційного маркетингу – соціальний маркетинг, макромаркетинг, глобальний маркетинг, маркетинг політичних партій).

Історично виділяють п'ять концепцій управління маркетингом, під якими розуміють підхід щодо організації маркетингової діяльності, який базується на основній ідеї, ефективній маркетинговій стратегії та конкретному інструментарії досягнення визначених цілей.

Виробнича концепція визначальним фактором орієнтації фірми у ринковому просторі висувала виробництво. У її основі лежить твердження, що споживачі надають перевагу дешевим і доступним для придбання товарам, а висока ефективність виробництва дає змогу підтримувати низькі витрати і, таким чином, забезпечувати низькі ціни. Виробнича концепція характерна для першого етапу розвитку маркетингу (1860–1920 рр.), коли попит на товари перевищував пропозицію, споживачі купували те, що пропонувалося на ринку, що і пояснює концентрацію уваги підприємців саме на збільшенні обсягів виробництва та зниженні собівартості продукції.

Для 30-х років минулого століття ця концепція виявилася недієвою: її змінила товарна концепція. За товарною концепцією на пріоритетне місце ставиться товар, у зв'язку з чим

споживачі нададуть перевагу товару з найкращими властивостями. Тому діяльність підприємства мала бути цілком зорієнтована на його постійне вдосконалення та розробку достатньої кількості модифікацій виробу. Такий підхід став можливим, коли для покупця низька ціна перестала бути основним аргументом на користь тієї чи іншої компанії. Він був готовий платити більше за унікальність товару, якщо його властивості та рівень якості відповідали вимогам споживача.

У середині 30-х років за умов бурхливого зростання виробництва, перевищення пропозиції над попитом та зростання конкуренції формується збутова концепція, яка ґрунтується на самому процесі збуту. Вона стає важливою за умов недостатньої обізнаності покупця щодо властивостей товару, коли на поведінку споживача активно почали впливати різними засобами: рекламою, переконливими методами продажу, демонстраціями товару, знижками тощо. Незважаючи на те, що реалізація цієї концепції вимагає значних витрат на збут, багатьма фірмами вона і сьогодні використовується як основний орієнтир у своїй діяльності.

На зміну збутової концепції приходить концепція маркетингу або традиційна концепція маркетингу. Тепер центральним орієнтиром для компанії виступають потреби споживачів, які потрібно задовольнити краще, ніж це вдається конкурентам. Гарантією успіху такого підходу є високий життєвий рівень покупців, з одного боку, та досконале володіння фірмами інструментами маркетингу, вміння пристосуватися до змін ринку, – з іншого.

Безперечно, за винятком неприбуткових організацій, маркетингова діяльність спрямована на отримання прибутку, що є нормальним орієнтиром діяльності фірми. Але обраний нею шлях досягнення визначеної мети не повинен діяти всупереч моральним нормам і довгостроковим інтересам суспільства. Саме тому актуальним стало розширення класичної концепції маркетингу. До формул «маркетинг як діяльність, спрямована на задоволення потреб споживача» додається «з одночасним збереженням та зміцненням добробуту споживача та суспільства у цілому». Така концепція отримала назву соціально-етичного маркетингу. Реалізація цієї концепції вимагає збалансування трьох елементів: прибутку організації, рівня задоволення запитів споживачів та врахування інтересів суспільства.

Однією із найпрогресивніших концепцій розвитку маркетингу за сучасних умов є *Customer Relationship Management (CRM)* – управління взаємовідносинами із покупцями. Ця концепція має на меті здійснення комплексу заходів, що включає такі умови: ідентифікацію потенційних споживачів/клієнтів та розуміння їх потреб, розвиток позитивного та довготривалого сприйняття організації та її продукції так, щоб покупці надали перевагу саме їм на ринку збуту.

Одна з сучасних концепцій, що сприятиме підвищенню ролі маркетингу в майбутньому, нерозривно пов'язана з його внеском у збільшення вартості акціонерного капіталу. Її можна визначити в такий спосіб: маркетинг є управлінський процес, спрямований на максимізацію доходів акціонерів за допомогою розвитку відносин компанії з найбільш корисними покупцями та створенням конкурентних переваг [1, с. 18].

Відповідно до нової концепції, маркетинг зі специфічної сфери діяльності перетворюється на невід'ємну частину процесу менеджменту. Якщо раніше менеджери з маркетингу розглядалися як експерти по відносинах зі споживачами, каналам розподілу й конкурентам, сьогодні до них слід ставитись як до фахівців з підвищення акціонерної вартості, що припускає розширення кола їх навичок і навчання сучасним методам фінансового планування [2]. У минулому фахівці з маркетингу повинні були узгоджувати свої плани відповідно до традиційного бухгалтерського обліку і намагалися обґрунтувати свої стратегії з огляду на підвищення своїх доходів. Такий підхід неминуче стає деструктивним, оскільки маркетинг пов'язаний зі створенням і управлінням активами. Інвестиції у торговельні марки й відносини зі споживачами, як і витрати на дослідження і розробки, рідко окупляться в тому самому періоді, в якому вони були здійснені. Їх основне завдання – створення й захист грошових потоків, найчастіше набагато років наперед.

Більшість сучасних дослідників у питаннях підвищення ефективності бізнесу наголошують на задоволенні потреб не тільки власників компанії, а й їх клієнтів, партнерів, державу,

менеджмент та інших зацікавлених осіб. У своїх дослідженнях Дмитро Волков наголошує на тому, що першочерговими та ключовими групами щодо задоволення потреб є власники та клієнти/споживачі продукції компанії [4]. Основною ідеєю бізнесу залишається така думка: «знайди потребу та задовольни її», коли клієнт генерує ідею щодо певної потреби у товарі чи послугі, а власник інвестує кошти на задоволення цієї потреби. Таким чином, якщо споживачі стануть власниками, а власники стануть споживачами, бізнес отримає таку необхідну рівновагу для будь-якої компанії на ринку. Компанію, в котрій споживачі товарів чи послуг є одночасно і власниками, а основною вимогою до бізнесу є задоволення потреб клієнтів, називають «споживчою компанією». Основною концепцією діяльності таких компаній є «маркетингове акціонування» – передача акцій компанії чи будь-яких інших документів, що підтверджують перехід прав власності її клієнтам, відповідно до їх лояльності [5].

Враховуючи сучасні умови існування ринку, які диктують нові правила для компаній, що оперують на ринку, своєрідним ноу-хау є концепція існування так званих hollow corporation. Такого роду компанії концентрують свою діяльність не на виробництві чи збуті товарів чи послуг, а на продажі товарів або послуг під власним брендом, не маючи власності виробничих потужностей. Система пустотілих (оболочних) компаній є перспективною моделлю ведення бізнесу. Постійне збільшення долі бренду у вартості найбільших компаній вказує на те, що клієнт цінує і готовий платити більше саме за задоволення нематеріальних, більш глибоких потреб. Фактично споживач є основним носієм бренду компанії, а значить, і її вартості. Тому певна доля компанії повинна належати її найбільш лояльним споживачам, оскільки таким чином вони зможуть швидше генерувати вартість компанії.

Слід наголосити, що маркетингові концепції та підходи широко застосовуються для фінансових ринків. З 1960-х років на Заході застосовується та розвивається концепція фінансового маркетингу, котра дозволяє ефективно вирішувати проблеми підприємств-емітентів на фінансовому ринку. Сферою діяльності фінансового маркетингу є фінансовий ринок, де один і той самий суб'єкт може виступати одночасно у ролі продавця фінансових активів і у ролі покупця цих активів. Так, банк, привертаючи грошові кошти вкладників, є покупцем фінансових активів, а вкладники – їх продавцями. Видаючи кредити позичальникам, банк виступає як продавець кредитного капіталу, а позичальник – як його покупець. Тому умовно слід розрізнити два види інвесторів: інвестор-продавець і інвестор-покупець.

Фінансовий маркетинг можна представити як системний підхід інвесторів-продавців до управління реалізацією фінансових активів (грошей, цінних паперів, дорогоцінних металів і каменів) та інвесторів-покупців до управління накопиченням фінансових активів.

Розрізняють концепцію маркетингу і комплекс видів маркетингової діяльності. Концепція фінансового маркетингу характеризує мету діяльності інвестора на фінансовому ринку і полягає у тому, що ця діяльність повинна бути заснована на знаннях споживчого попиту на фінансові активи, на знаннях законів, за якими розвивається фінансовий ринок. У інвесторів-покупців різні інтереси, потреби, грошові ресурси і різний ступінь ризику. Отже, у них неоднаковий попит на фінансові активи. Тому інвестор-продавець, пропонуючи свої фінансові активи та послуги з обслуговування клієнтів, повинен чітко уявляти, на яку групу покупців розраховані ці активи і послуги і скільки може бути на них потенційних покупців.

Таким чином, можливі два напрями фінансово-комерційної діяльності інвесторів-продавців:

- орієнтація на масовий, стабільний попит, що припускає відносно низькі ціни (курси, процентні ставки) на фінансовий актив, обмежені послуги з обслуговування і великий охоплення дрібних інвесторів-покупців;
- орієнтація на нестабільний попит, тобто, на окремі групи інвесторів-покупців (наприклад, диференціація їх за рівнем доходу), що припускає відносно високі ціни (курси, процентні ставки) на фінансовий актив, ширше коло послуг з обслуговування і менший охоплення інвесторів-покупців.

Теоретичні моделі ринку цінних паперів та ринку товарів ідентичні: потенційному інвестору надається широкий сектор способів використання капіталу, подібно до того, як потенційному покупцю – великий вибір товарів та послуг. Підприємство, що планує залучити фінансові активи, має вивчати потреби та очікування потенційних інвесторів, щоб успішно конкурувати з пропозиціями інших. Це співставлення товарного та фінансового ринків і моделі поведінки їх учасників дозволяє розробити теорію маркетингу на ринку цінних паперів на основі класичної маркетингової концепції, з необхідними уточненнями та змінами, що є результатом специфічних фінансових відносин як об'єкту маркетингу.

Таким чином, у статті висвітлено теоретичні засади формування сучасних концепцій маркетингу, а саме – маркетингу взаємовідносин, маркетингового акціонування, концепції фінансового маркетингу та визначено можливі напрями їх використання вітчизняними підприємствами.

Література

1. Дойль П. Маркетинг, ориєнтований на стоимость. – СПб.: Питер, 2001. – 480 с.
2. Гайдаенко Т.А., Маркетинговое управление. Полный курс МВА. Принципы управленческих решений и российская практика. – М.: Эксмо, 2005. – 480 с.
3. <http://www.osnovi-market.ru/about/clause/274/254038/>
4. www.marketholding.ru
5. Мокрышев В. Стоимость фирмы и технологии привлечения инвестиций. //ЭЛЕКТРОНИКА: Наука. Технология. Бизнес: Маркетинг и управление. – 1998. – Вып. № 5–6.

Цінурида В.С.,

викл. кафедри менеджменту

Київського торговельно-економічного університету

Методологічні підходи до формування інноваційних моделей управління підприємством

В статье рассматриваются различные методологические подходы к формированию инновационных моделей управления предприятием, поэтапной реализации нововведений на предприятии как открытой системе, моделированию комплекса взаимной согласованности процессов, непрерывного и комплексного обучения персонала для инновационной деятельности.

The given article considers different methodological approaches towards the formation of innovative models for managing an enterprise, as well as towards gradual realization of some innovations within an enterprise as an open system. It also focuses on modeling the complex of coordinated processes, as well as permanent and complete personnel's training for an innovative activity.

Ключові слова: інноваційна модель; інноваційна економіка; інноваційний механізм управління; інноваційний підхід; причинно-системний підхід.

Проблема необхідності розвитку інноваційної економіки в Україні очевидна, тому і значущість конкретних наслідків реалізації інноваційних програм на підприємстві визначає вирішення багатьох питань розвитку економічної незалежності держави.

Без інновацій неможливе формування ефективної структури економіки, забезпечення високого рівня її конкурентоспроможності. Рішення цієї проблеми значною мірою залежить від активізації інноваційних процесів, формування ефективних інноваційних механізмів управління конкретними підприємствами, що є первинними елементами економічної системи держави.

Але підходи не тільки до визначення, а й до впровадження інновацій, формування і реалізації ефективної інноваційної моделі, яка б відображала, крім сукупності, ще й систему заходів для реалізації інноваційних цілей, повною мірою ще не вивчені і потребують подальших наукових розробок.

На думку економістів Б.М. Акдрушкіна та О.Є. Кузьміна, така система заходів визначається змінами, які відбуваються на різних стадіях науково-технічного прогресу [1]. С.М. Ілляшенко вважає, що ці заходи залежать від специфіки національної економіки тієї чи іншої країни [2]. Російські економісти доводять, що перехід від одного якісного стану інноваційної діяльності до іншого відображає об'єктивну взаємозалежність «продуктивних сил» і «виробничих відносин», їх адекватність один одному, а також вдосконалення ринкових відносин та системи державного регулювання економіки [3]. В.П. Кузьмін вважає, впровадження інноваційних процесів гальмується відсутністю фінансових бюджетних ресурсів для наукових розробок та ресурсів для їх впровадження, підготовки необхідних кадрів [4]. Інші дослідники акцентують увагу на тому, що необхідно приділити більшу увагу розвитку інноваційного малого підприємництва [5].

Дійсно, інноваційна активність підприємств поки що стримується відсутністю необхідних коштів, людських та інформаційних ресурсів. Тому підприємство, щоб забезпечити підвищення ефективності і конкурентоспроможності на внутрішньому й зовнішньому ринках, а також випереджаючі темпи зростання обсягів інноваційної продукції й послуг, повинно шукати внутрішні резерви активізації інноваційного процесу.

На нашу думку, підприємствам слід не тільки придбати найкращий досвід впровадження інновацій Японії, США, розвинутих країн Західної Європи, а й застосовувати його з урахуванням особливостей національної економіки, ментальності, корпоративної культури підприємств, освітньої підготовки персоналу для використання системних знань щодо вирішення конкретних завдань інноваційної ініціативи та діяльності.

Історичний досвід інноваційного розвитку в інших країнах вказує на те, що аналіз об'єктів дослідження передбачає такі основні підходи: діалектичний, конкретно-історичний, процесійний, системний, ситуаційний.

Діалектичний підхід дає змогу проникати у сутність процесів управління, знаходити шляхи їх удосконалення. Його методи дослідження вивчають явища в розвитку, а саме – взаємозумовленому і суперечливому розвитку явищ дійсності [3].

Конкретно-історичний підхід полягає у дослідженні відносин управління з урахуванням впливу на них виробничих, соціальних, економічних та інших факторів. Його методи дослідження передбачають вивчення досліджуваного явища у розвитку з урахуванням причин, умов і чинників, які зумовили зміни, тенденції розвитку явища тощо [3].

Процесійний підхід розглядає управління як процес, тобто, як сукупність безперервних взаємопов'язаних дій. Ці дії, кожна з яких є також процесом, називають функціями менеджменту. Процес управління за своєю сутністю є загальною сумою всіх функцій управління [1; 4].

Системний підхід дає можливість розглядати об'єкт дослідження як цілісне утворення, що складається із взаємопов'язаних елементів, і спрямований на виявлення як загальних властивостей системи (організації), так і її елементів, внутрішніх зв'язків [2; 3]. Системний підхід базується на використанні теорії систем у менеджменті, де система – це сукупність взаємопов'язаних елементів (частин), які, постійно взаємодіючи, визначають її характер. Усі організації (об'єкти управління) є системами, які складаються з таких елементів як структура, завдання, технологія, люди і цілі [1; 5]. Системний підхід – це мислення відносно організації та управління [7]. Теорія систем забезпечила дисципліну управління підґрунтям для інтеграції концепцій, які розроблені і запропоновані більш ранніми підходами. На системній основі, вірогідно, можна синтезувати нові знання і теорії, які розроблятимуться і з'являтимуться в майбутньому [6; 8]. Але цією теорією конкретно не визначаються основні змінні, які впливають на функцію управління, а також того, що у навколишньому середовищі конкретно впливає на управління і як середовище впливає на результат діяльності організації.

Ситуаційний підхід, розроблений наприкінці 60-х років, впливає з поняття ситуації як конкретного набору обставин (змінних), що діють на організацію протягом певного часу. Він

спрямований на підбір прийомів менеджменту для розв'язання конкретних управлінських ситуацій з метою найефективнішого досягнення цілей організації [1; 4].

Визначення змінних та їх впливу на ефективність організації – це основний вклад ситуаційного підходу, який є логічним продовженням теорії систем. За ситуаційного підходу йде намагання узгодити конкретні прийоми і концепції з визначеними конкретними ситуаціями для того, щоб досягти цілей організації найбільш ефективно. Його методи дослідження постають як сукупність методологічних засобів, процедур, прийомів, спрямованих на дослідження складних об'єктів з урахуванням наявних взаємозв'язків та динамічних характеристик [4].

Причинно-системний підхід, розроблений наприкінці 90-х років, розглядає поетапний, причинно-наслідковий розвиток системи в узгодженні просторових параметрів діяльності та часовому циклі із чотирьох фаз: структуроутворенні, організації і розширенні взаємозв'язків, управлінні внутрішніми та зовнішніми взаємозв'язками, перехідній фазі системи на нову якість при умові якісних зрушень, або руйнування системи у випадку відсутності якісних зрушень у розвитку системи [7].

Методи його дослідження полягають у вивченні причинного характеру багаторівневого повторення закономірностей суб'єкт-об'єктних зв'язків та відносну одночасність повторювання закономірностей структури багаторівневих системних взаємозв'язків та їх інволюційно-еволюційного циклічного розвитку в часі, прогнозуванні причинного характеру перебігу процесів і установленні алгоритму найбільш ефективного їх формування з подоланням об'єктивних схильностей і відхилень у розвитку [7].

Тому з точки зору *інноваційного підходу*, який базується на кращих досягненнях ситуаційного, системного, причинно-системного підходу, цей процес циклічно повторює три названих етапи, які завершуються четвертим переходом підприємства на нову якість, а без постійного і поетапного введення інновацій – це неможливо. Але для поетапного введення комплексу інновацій підприємство має бути відкритою системою, яка постійно самонавчається і саморозвивається (Рис. 1).

Інноваційний підхід до управління підприємством базується на системному використанні досягнень сучасної науки, техніки та технології для розв'язання управлінських завдань.

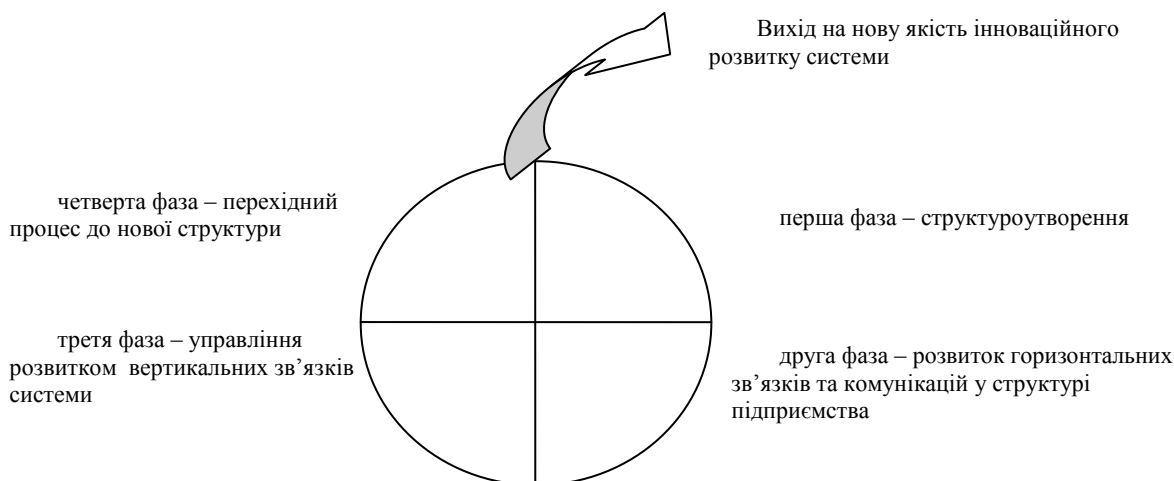

Рис. 1. Чотири етапи інноваційного розвитку підприємства як відкритої системи

Новітні наукові дослідження на основі інноваційного підходу передбачають поетапність впровадження інноваційного процесу, що являє собою єдиний динамічний і комплексний потік інновацій, який складається із окремих стадій (детермінант), де кількісні витрати фінансів, людських ресурсів, інформації, часу переростають на нову якість виробничого процесу, нову структуру, нові, більш ефективні взаємозв'язки підсистем, нову систему управління та систему

підготовки і перепідготовки кадрів з наступними етапами інноваційної дифузії з розповсюдженням новизни у новому, більш широкому просторі, нових ринках, новій фінансовій сфері тощо.

Управління підприємством на засадах інноваційного підходу передбачає всебічне вивчення стану об'єктів управління та факторів, що впливають на них, поетапну розробку і системне впровадження новацій, сучасних технологій у фактичну діяльність господарюючих суб'єктів.

Необхідна концентрація зусиль на впровадженні взаємоузгодженого комплексу новітніх системних управлінських технологій, які б забезпечували моделювання таких взаємоузгоджених процесів на засадах інноваційного підходу:

- вибір цілей і пріоритетів розвитку підприємства;
- його філософія і політика;
- корпоративна і колективна стратегія;
- навчання і перепідготовка персоналу;
- системі професійного зростання персоналу;
- формування комунікацій та відповідного психологічного клімату;
- побудові відповідної інноваційної інфраструктури.

Слід мати на увазі, що інноваційний процес на будь-якому підприємстві – це послідовний перехід від ідеї можливого нововведення до створення, реалізації та дифузії цього нововведення.

Початком інноваційного процесу на підприємстві є ініціація. Ініціація – це дії керівництва підприємства, які полягають у виборі цілі інновації, постановці задач, пошуку ідеї інновації, її техніко-економічному обґрунтуванні і у матеріалізації ідеї, тобто, у перетворенні ідеї на річ або товар (майно, документ майнового права, колективний договір).

Процес управління підприємством на засадах інноваційного підходу складається з окремих етапів, які відрізняються:

- організацією праці;
- управлінням окремими елементами внутрішнього середовища;
- фінансуванні етапів інноваційного процесу, котрий являє собою єдиний потік.

Управління інноваційним процесом передбачає здійснення процесу створення, розповсюдження та втілення новизни, яка задовольняє насамперед потреби розвитку суспільства (принципи еволюційної економіки).

Оскільки «новизна» – це новий вид принципу, методу, продукту, технології чи механізму системи управління, то вона є, кінцевим результатом інноваційного процесу, який стимулює розвиток не тільки підприємства, а й усього суспільства. Тому інноваційний механізм управління підприємством за нових ринкових умов потребує нової якості операцій і процедур управління, заходів оргструктур, інформаційних систем. Інноваційне управління підприємством передбачає оперативне впровадження нових технологій виробництва продукції, здійснення комерційної (господарської) діяльності, застосування ефективних методів впливу на підсистеми управління, обробки, використання та передачі інформації, оперативну зміну організаційної структури, враховуючи швидкоплинні зміни у навколишньому середовищі.

З викладеного доходимо таких висновків:

Ефективність інноваційної діяльності проявляється у прискорених темпах впровадження у практику діяльності підприємства новітніх досягнень науки, техніки та управлінських технологій. Чим вище рівень інноваційної спрямованості, впровадження інновацій, тим вище рівень конкурентоспроможності підприємств. Інноваційний механізм управління підприємством становить сукупність сучасних принципів, прийомів та методів менеджменту для розв'язання конкретних управлінських завдань з метою досягнення бажаних результатів організації.

Щоб забезпечити конкурентоспроможність підприємства, необхідно постійне, безперервне і комплексне навчання керівництва і персоналу для ефективного запровадження інновацій. При цьому конкурентоспроможність – це пряма залежність від поетапних інноваційних впроваджень.

При цьому слід взяти таких заходів щодо підготовки кадрів з менеджменту інноваційної діяльності:

- сформувати систему підготовки і підвищення кваліфікації фахівців з менеджменту інноваційної діяльності;
- збільшити ефективність використання коштів, які вкладаються в підготовку, і підвищити кваліфікацію фахівців з інноваційного менеджменту; перетворити її на органічну частину роботи з кадрами;
- створити умови для оволодіння широким колом менеджерів, керівників і службовців достатнім мінімумом знань та практичних навичок, необхідних для формування сучасного економічного мислення та їх ефективного використання в організації інноваційної діяльності;
- вищим навчальним закладам разом з академічними інститутами організувати підготовку менеджерів з інноваційної діяльності на основі попереднього вивчення рівня творчої обдарованості, наявності лідерських, організаторських здібностей, розробити необхідні програмні, методичні та навчальні матеріали з базових дисциплін, які формують знання в галузі менеджменту інноваційної діяльності, зокрема із:
 - маркетингу інноваційних продуктів;
 - інноваційного менеджменту;
 - створення, використання і захисту інтелектуальної власності;
 - управління й інвестування інноваційних проектів і програм;
 - комерціалізації результатів науково-технічних розробок.

Література

1. Андрушків Б.М., Кузьмін О.Є. Основи менеджменту: Підруч. 2-е вид., перероб. і допов. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 292 с.
2. Ілляшенко С.М. Управління інноваційним розвитком: Навч. посіб. – Суми, 2003. – 278 с.
3. Карсекін В.І. Менеджмент у підприємствах торгівлі і громадському харчуванні. – К.: Вища школа, 1999. – 375 с.
4. Кузьмін В.П. Принцип системності в теорії і методології. – М.: Политиздат, 1980. – 162 с.
5. Мошек Г.Є., Гомба Л.А., Піддубна Л.П. Менеджмент підприємства: Підруч. – К.: КНТЕУ, 2002. – 385 с.
6. Пашкус Н.А., Пашкус В. Ю., Савельєва З.А. Современные теории управления: теории менеджмента на пороге XXI в. СПб.: Изд. Дом «Сентябрь», 2002. – 268 с.
7. Поляков В.А. Универсальная экономическая теория. Организационный механизм управления. – М.: Новый центр, 2004. – 192 с.
8. Феликс Янсен. Эпоха инноваций /Пер. с англ. – М.: ИНФРА – М, 2002. – 308 с.

Байлема Т.М.,

*аспірантка кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Особливості хлібно-продовольчого забезпечення як форма
соціальної підтримки населення Поділля за доби Директорії
(1918–1920 рр.: на матеріалах періодики*

В статті на матеріалах центральної і місцевої періодики досліджуються форми і напрямлення діяльності Директорії УНР по соціальній підтримці населення Поділля в революційну епоху.

Basing on some materials of central and local periodicals, the author of the article researches forms and trends of UPM Directoria's activity directed to social support of Podolia population during the revolution period.

Ключові слова: Директорія УНР, національні уряди, соціальна підтримка, соціальна політика, продовольче забезпечення, харчова криза, грошові відшкодування, боротьба зі спекуляцією.

Доба Директорії – надзвичайно строкатий і складний час, час випробувань різних соціальних і політичних орієнтирів лідерами УНР, пошук «революційної істини» самими трудящими масами, що мріяли про здобуття умов для соціально захищеного стабільного життя. Незважаючи на важкі умови того часу, державний організм Директорії розвивався, адаптуючись до швидкозмінюваних подій.

Історіографічний огляд літератури про добу Директорії вказує на те, що соціальний захист, робітнича політика, участь профспілок та наслідки їх дій для становлення української державності, соціальна політика у цілому за періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. належить до малодосліджених питань історії України. З усіх названих аспектів найбільше уваги дослідники приділили питанню про роль профспілок в українському державотворенні революційної доби. А от щодо соціальної політики, різних її аспектів, то зустрічаємо лише поодинокі наукові розвідки.

Аналізуючи стан наукової розробки досліджуваної проблеми, слід вказати на наявність великого масиву літератури, накопиченої за дев'ять десятиріч. Проте події на українських етнічних теренах донедавна висвітлювались під кутом зору марксистської ідеології, яка неспроможна була дати об'єктивні результати.

Соціальна політика будь-якої держави завжди спрямовується на вирішення проблем забезпечення стабільності своєї влади, збалансованого розвитку суспільства, соціальної підтримки населення. Кожний новий уряд протягом 1917–1921 рр. пробував свої сили у визначенні і вирішенні наболілих соціальних питань. Особливу увагу привертають соціальні програми соціалістичних українських урядів. Саме вони першими на терені новоутвореної української державності наблизились до ідеї створення соціально відповідальної держави, відмовляючись від попередньої діючої програми державної і суспільної благодійності щодо нижчих станів, найменш

забезпечених верств населення як такої, що абсолютно недостатня через свою звуженість і частковість для становлення нової України. Умови війни і голоду, розвалу і розбрату, нестачі коштів і кадрів не зупиняли їх у цьому пориві.

Саме за таких умов діяла Директорія, яка після повстання проти Гетьманату опинилась при владі, несучи, як було заявлено у її першій Відозві, «...для ворогів народу заслужену кару, а для демократії всіх націй України – визволення і повернення всіх соціальних і політичних здобутків революції»[1]. Розпочинаючи добу другої УНР, Директорія відразу ж почала шукати свій курс, критично оцінюючи досвід її попередників і суперників.

Новий курс було оголошено у Декларації від 26 грудня 1918 р. як «третій шлях», спрямований на встановлення диктатури величезної маси селян, робітників, дрібних ремісників (через вертикаль трудових рад на місцях і Конгресу трудового народу в центрі) з відповідною соціально зорієнтованою програмою. Директорія спробувала голосно озвучити перед народними масами, що на першому місці стоятимуть соціально-економічні інтереси «працюючих класів», що рух буде республіканським і у той самий час чисто національним, українським (для реабілітації української ідеї, сильно збіднілої), що він сприятиме «національній злагоді і дружньому поєднанню трудової демократії всіх націй, які заселяють українську землю»[2]. Саме через те, що це мала бути «диктатура не пролетаріату й незаможного селянства, а диктатура всього трудового люду», соціально-економічна програма містила і вирішення земельного питання, і робітничий контроль, і піднесення господарства, і опікування народним добробутом, і боротьбу із спекуляцією з налагодженням нормального товарообігу, і «... кращі форми соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноєвропейська трудова демократія», що вказувало на те: Директорія, на думку сучасних дослідників, яких у цій Декларації мусила вдатись до популістських гасел, щоб розширити коло підтримки у боротьбі з небезпекою протистояння зовнішніх і внутрішніх сил [3].

Що стосується соціальної опори Директорії, то тут теж варто звернутись до досвіду попередніх лідерів українського визвольного руху. М.С. Грушевський з цього приводу писав: «Як підстава української стихії, як основа соціальної і економічної структури нашого краю взагалі, селянство зостанеться фундаментом, на котрім треба будувати все»[4]. Саме на цю «підставу української стихії,» на цей наймінливіший у політичному відношенні соціальний стан робить свою ставку Директорія. Проголошуючи основою своєї стратегічної лінії трудовий принцип як суцільно відповідний настроям широких верств населення, Директорія визначила основний соціальний пріоритет – селянство – і його значну частину, одягнуту у військову форму, – солдатів.

Під тиском зовнішніх обставин (перемоги більшовицьких військ і гарячкових пошуків союзників, жорстких вимог Антанти щодо зміни просоціалістичного курсу Директорії), під впливом внутрішньої загрози «нового пригнічення», якою стали анархічні явища в Україні, Кабінет Міністрів В. Чехівського подає у відставку, «розв'язуючи руки Директорії і даючи їй можливість утворити кабінет, який відповідав би даному складному моменту» [5]. Саме тоді була зроблена заява, що на перше місце вийшло питання «...ні в якому разі не допустити анархії, а саме – в Подолі, Волині, Херсонщині і Київщині, у 4 губерніях Правобережжя» [6].

Вивчення періодики 1918–1920 рр. дозволяє глибоко проникнутись тими проблемами, якими жив український національний уряд. Одна із таких проблем була харчова криза на території УНР, яка особливо гострою виявилась на Поділлі.

З огляду на те, що з харчового відділу міської управи вивезені більшовиками всі бухгалтерські книги, харчові карточки, документи, а також 179 тис. готівки, харчове питання у Вінниці знаходилось у критичному стані. Щоб розв'язати його, членом управи В.С. Скаржинським у липні 1919 р. була скликана нарада, на яку були запрошені представники земства, комісії постачання, міських кооперативів, районних комітетів та інших організацій. В. Скаржинський зробив доповідь про скрутне становище міста щодо харчування та вказав шляхи відбудови зруйнованої харчової системи. Як на один із шляхів подолання доповідач вказав на розподіл

продуктів між кооперативами, на що останні згодні, і навіть пішли назустріч своїм чотиримільйонним капіталом, при умові розподілу продуктів самими кооперативами під наглядом Управи.

Нарада ухвалила такий план роботи:

1. Зважаючи на катастрофічне становище міста і згідно з наказом коменданта міста 3085 параграф 4, негайно приступити до закупки хліба при посередництві великих кооперативів і центросоюзів, утворивши один закупочний апарат. Закупку вести по вільних цінах у продукцентрів з лишків, які не підлягають хлібній повинності.

2. Фінансувати закупки зазначеними кооперативами і субсидіями населення, яке вносить кошти в кооперативи, членами яких вони є.

3. Розподіл зазначених закупок проводиться кооперативами між усім населенням, за іменними списками, які є у районних комітетах, з огляду на порушення карткової системи більшовицькою владою.

4. Закупка, як і розподіл, проводитиметься під безпосереднім контролем міської Управи.

5. Вибрати комісію у складі завідувача харчового відділу представника Союзу Споживчих Товариств, Ради міських кооперативів, центросоюзів та Союз-банку, яка запропонує на затвердження земській управі наведені вище резолюції [7].

Земська управа згодилась на скликання наради, але з умовою, що з огляду на те, що ця організація є тимчасовою, від закупок слід утриматись, до одержання пояснення уряду відносно того, чи будуть і коли встановлені ціни на харчові продукти [8].

Міністерство народного господарства видає інструкцію по затвердженню закупок харчових продуктів на підставі закону від 12 липня 1919 р. У ньому зокрема йшлося:

«Стаття 2. Для встановлення граничних цін, Продовольчим Відділом Губерніальної Народної Управи складається спільна нарада з представників:

а) Головного Начальника Постачання, б) Продовольчого Відділу Губерніальної Народної Управи і в) Міністерства Народного Господарства. Граничні ціни встановлюються на підставі відомостей про місцеві ціни за харчові продукти в повітах, через котрі проходить фронтова смуга; ці відомості Губерніальний Продовольчий Відділ має одержати від відповідних продовольчих Відділів Повітових Народних Управ, представники яких можуть закликатись на нараду так, як і інші фахівці у справі забезпечення харчових продуктів.

У випадках, коли губерніальне місто зайняте ворогом, або з ним немає телеграфного зв'язку, права, які надаються ст. 2 закону Продовольчим Відділом Губерніальної Народної Управи за призначенням Міністерства Народного Господарства, переходять до Продовольчого Відділу Повітової Народної Управи.

Стаття 3. Інструкції, які мають право закупки харчових продуктів на прифронтовій смузі, по одержанню встановлених граничних цін, негайно приступають до закупу харчів через своїх агентів і стежать за тим, аби цей закуп проводився по цінам не вище граничних, а в тих випадках, коли ринкові ціни нижче граничних, то не вище ринкових.

Стаття 4. Окремим військовим частинам, які розташовані на фронті, надається право закупки тільки у тих випадках, коли вони не задовольняються харчами, вказаними установами, і на що вони одержують письмовий дозвіл від Начальника постачання військової групи. Військові частини, розташовані в тилу, задовольняються харчами із складів, а якщо у них продуктів немає, то безпосередньо відповідними продвідділами народних управ.

Стаття 5. У випадках, коли у різних осіб у населення в прифронтовій смузі маються харчові продукти, продати які по граничним цінам вони відмовляються, продовольчі відділи проводять закупку у цих осіб примусово, за цінами, не вище за встановлені граничні.

Стаття 6. Загальний план закупок по граничним цінам у смузі розробляються Губерніальним Продовольчим Відділом спільно з представниками Головного Начальника Постачання» [9].

Отже, як бачимо, урядом розроблялись досить детальні заходи по забезпеченню продуктами харчування військових частин губернських міст. При закупівлі продуктів враховувались місцеві ціни і лише в окремих випадках дозволялося проводити закупівлю примусово, за цінами, встановленими державою.

Фінансове становище волосних земств на той час було дуже складним. Так, наприклад, Браїлівська та Тиврівська волосні народні управи Вінницького повіту не мали у своєму розпорядженні жодних коштів на задоволення поточних проблем, у тому числі на подолання продовольчої кризи. У касі цих управ залишилось лише дещо з радянських коштів, які були анульовані українським урядом. Тому ці управи звернулись з проханням до міністерства внутрішніх справ про видачу допомоги по 10 тис. грн. кожній згідно з інструкцією про порядок користування безповоротною допомогою. Але Вінницька Повітова Народна Управа видала з власних коштів лише по 1500 крб. [10].

Для вирішення харчової кризи у Кам'янці міська Управа одержала 3 млн. грн., а губерніяльна земська – 1млн. грн. [11]. Надавались кошти і в позику. Так, Міністерство внутрішніх справ, взявши до уваги катастрофічне фінансове становище повітового самоврядування надало Вінницькій повітовій народній управі на задоволення поточних потреб народного господарства позику в сумі 1 250 000 крб. на термін 3 роки при 6 % річних[12].

Виникли на Поділлі і проблеми із збиранням та реалізацією нового урожаю. Через те, що до вищої військової влади дійшли відомості про деякі порушення постанови від 14 березня про реалізацію урожаю, а також про забирання збіжжя військовими частинам з-під молотилок без відповідних вимог, 9 березня Головний отаман наказав аби й надалі було дотримано такого порядку:

1. Збором урожаю, виключно до обмолоту його, відає Міністерство земельних справ через свої органи на місцях.

2. Вимолочений хліб передається місцевим органам Міністерства земельних справ – Продовольчим відділам народних управ, які є органами Міністерства народного господарства на місцях і передають зерно Головному начальнику постачання.

3. Охорону хліба до передачі його Міністерству народного господарства проводять військові частини, які знаходяться в розпорядженні Головного начальника і за вимогою Головних земельних управ відправляються в їх розпорядження[13].

7 липня 1919 р. відбулась нарада при Міністерстві земельних справ у справі реалізації урожаю на землях земельного фонду республіки. Присутні Міністр внутрішніх справ Народного Господарства, фінансів, Земельних справ, губерніяльної народної управи, Голова подільської губерніяльної земельної управи та ін.

Були прийняті такі резолюції:

По пункту 1 – наказати повітовим Земельним управам: там, де вони не мають змоги самостійно порушити справи ремонту молотильних машин, щоб звернулись за допомогою до відповідних продовольчих відділів Повітових народних управ.

По пункту 2 – все зерно повітових Земельних управ передається продовольчим відділам Народної управи – з цього виключається лише та кількість насіння, яка потрібна для господарств, які залишаються в розпорядженні Земельних управ.

Разом з тим на продовольчі відділи управ ляже обов'язок постачати насінневий матеріал населенню.

По пункту 3. Голова Кам'янецької повітової Земської Управи повідомляє, що велика частина конюшини, яка належала республіці, була розкрадена, вказує на те, що така доля чекала і на державний хліб, коли не будуть вжиті заходи щодо охорони цього хліба. Тому Голова Кам'янецької повітової Земської управи просить Міністра військових справ дати військову силу для охорони державного хліба.

По пункту 4:

- а) перед обмолотом земельні управи отримують мішки від продовольчих відділів народних управ;
- б) озимина здається продовольчим відділам для молотьби;
- в) просить Міністерства народного господарства встановити для хліба, який здається земельним управам, ціну франко-молотилка, оскільки це полегшить справу міжвідомчого розрахунку [14].

Таким чином, уряд постійно тримав у полі зору не тільки заготівлю зерна, а й ремонт техніки, забезпечення селян насінневим фондом, забезпечував охорону зібраного хліба. У тих губерніях, де через недорід виникла продовольча криза, влада намагалась її пом'якшити, надаючи населенню всебічну допомогу. Так, під впливом загального браку хліба у населення Кам'янецького і Ушицького повітів і відомства державних запасів хліба у м. Кам'янці влітку 1919 р. виникла велика продовольча криза.

Ведення продовольчих операцій у містах України завжди входило в обов'язок міського самоврядування, котре вело продовольчу справу тим чи інших шляхом, у контакт з місцевими державними продовольчими органами. У даному випадку, щоб подолати продовольчу кризу в м. Кам'янці, міністерство народного господарства у ролі ініціативи видало аванси: міській управі – 1,5 млн. крб. і народній управі 0,5 млн. крб. на ведення продовольчих операцій.

Міська управа на відпущений кредит повинна зробити закуп зерна та борошна за ринковими цінами через своїх агентів та контрагентів і розподілити серед населення міста. Крім того, відпущені кошти призначаються на здешевлення хліба з таким рахунком, щоб фунт печеного хліба не продавався населенню більш як за 10 крб., а за установою твердих цін по 3 крб. Перевищення собівартості для управи покривається за рахунок того самого кредиту.

Для припинення росту цін на збіжжя та поліпшення постачання хліба армії, законом від 18 липня 1919 р. надано право продовольчим відділам народних управ вести закупівлю хліба примусово за цінами, які встановлюються головним начальником постачання за згодою з губерніальним продовольчим відділом. Встановлення граничних цін при добре виконаному догляді повинно стримувати небачуваний ріст дорожнечі. Треба тільки щоб місцеві продовольчі органи і міські самоврядування в справі закупівлі продуктів виявили енергію, на яку має право сподіватись населення[15].

Уряд вживав організаційних заходів для подолання хлібної кризи. Зокрема, департаментом земельної реформи відкомандировано на місця кілька робітників, які мали налагодити збирання хліба і разом з тим негайно почати обмолот, з розрахунком, щоб перші партії нового хліба надійшла до населення не пізніше 28 липня[16].

У пресі неодноразово друкувались матеріали про заходи по прискоренню збору врожаю. Міністерство земельних справ через свої органи вжило найрішучіших заходів до прискорення реалізації жнив, бодай частково озимини, аби запобігти гострій нестачі хліба у Кам'янецькому районі.

Для цього вислані агенти міністерства земельних справ і народного господарства на повіті для негайної організації інтенсивного збирання жита, засіяного ще землевласниками: «Це жито вже почали жати безземельні селяни. За роботу вони беруть собі 3 або 4 снопи. Решта врожаю йде державі. Державна частина врожаю буде негайно вимолочена машинами земельної управи і зерно поступить до розпорядження продовольчих органів. Є звістки, що вже в кількох колишніх маєтках розпочалися інтенсивні жнива. Можна сподіватись, що за тиждень будем мати свіжий хліб» [17].

Такі самі заходи вживались і по других повітах. Деякі труднощі викликала відсутність вільних робочих рук на селі. Зазначалось, що можливо доведеться покликати до прискореного збору і міські елементи – шкільну молодь та безробітних робітників, сформувавши з них польові робочі артілі[18]. З метою прискорення збору урожаю повітам надавалась фінансова підтримка. Так, Вінницька повітова народна управа видала повітовій земельній управі з коштів продовольчого відділу аванс на молотьбу хліба в сумі 130 тис. крб. [19].

Друкувались і повідомлення про деякі екстрені заходи влади. Так, Міністерством народного господарства дозволено в екстрених випадках видавати хліб у снопах військовим частинам, постійно розташованих у повітових містах, або в інших місцевостях повітів, з тих маєтків, які мають хліба, що належать державі, не більш як 100 кіп. У великій необхідності видавати снопами частину урожаю з усякого лану, то у такому разі повинно видаватися не більше тієї кількості, якої вимагає сучасний харчовий стан військової частини. При відпуску хліба снопами необхідно провести пробний обмолот і складати акти про кількість виходу з копи, а вагу соломи рахувати вдвічі більше як зерна. Відпуск хліба снопами проводити виключно у порозумінні з повітовою земельною управою і з тих маєтків, з яких вона призначить[20].

Міністерство народного господарства, з огляду на скрутний продовольчий стан, вживало найрішучіших заходів, аби доставити хліб. У результаті чого була доставлена певна кількість борошна, яке віддавалось з хлібопекарні і надійде до вжитку населення. Вживались заходи до притягнення на ринок всіх існуючих запасів. Зазначалось, що у разі злісного ухилення від цього вживатимуться найгостріші репресивні заходи[21].

22 липня Міністерство народного господарства дало міській управі на випічку 300 пуд. хліба, який наказано продавати по 10 крб. за фунт. Як результат, заготовка і регулярний продаж налагодились, борошно підвозилось[22].

Хлібним департаментом Міністерства народного господарства видано розпорядження продовольчим відділам у Ляличіві, Ново-Ушиці і Проскуріві передати протягом найближчого місяця міські й управи м. Кам'янця по 10 тис. пудів хліба[23].

В іншій статті зазначалося, що повітовою земською управою представлено міському самоврядуванню виключне право закупки продуктів першої необхідності для Вінниці. Міське самоврядування має намір притягнути до закупівель всі великі кооперативи міста[24].

Продовольчою управою вживаються заходи для ліквідації соляного голоду. Ціна фунта солі на ринку доходила до 70 крб. З огляду на те, що вся сіль знаходилась у розпорядженні військової влади, управа увійшла з проханням про відпуску частини солі для населення[25].

Спеціальні заходи вживав уряд і щодо регулювання поставки окремих продуктів харчування. Від управителя акцизними податками на Поділлі отримано обіжник відносно встановлення нових, загальних для усіх повітових земських та міських управ, розмірів комісових знижок на цукор, який отримували названі управи для роздачі його населенню[26]. Вжитими Міністерством народного господарства заходами вже доставлено продовольчим відділом Міністерства при народній Управі 35 тис. яєць за надзвичайно дешевою ціною порівняно з ринковою, які надходять для постачання населенню, шпиталям та установам. Подальша доставка яєць налагоджувалась.

Незважаючи на розрив звичних економічних зв'язків унаслідок ведення постійних бойових дій, панування анархії отаманщини, повсталі загони якої по черзі реквізували у селян збіжжя, Директорія зуміла налагодити певний обмін між містом і селом. Провінційні міста, які балансували на межі голоду, завдяки втручання держави, хоч і мінімально, але все ж забезпечувались продуктами харчування.

Особливості хлібно-продовольчого забезпечення міст і містечок Поділля виявились в активній роботі повітових народних управ: саме завдяки їх діяльності виділялись аванси на молотьбу хліба, активно залучались на жнива кошти місцевих кооперативів, приватних підприємців.

З огляду на такі активні дії заготівля хліба на Поділлі у липні–серпні 1919 р. пройшла значно організованіше, як у два попередніх роки. За здані продукти харчування селяни отримували грошове відшкодування за середніми цінами, які сформувались у конкретному повіті, звичайно, у більшості селянських господарств понесені затрати значно перевищували ті грошові відшкодування, які пропонувала держава.

Об'єктивно оцінюючи діяльність Директорії у вирішенні хлібно-продовольчого забезпечення населення Поділля, доходимо висновку, що незважаючи на короткий час її знаходження при владі, складні обставини воєнного часу, необхідності відразу ж після приходу до влади вести активні оборонні бої, Директорія УНР розгорнула широку діяльність у різних сферах державницького життя і особливо у такій надважливій як продовольче забезпечення населення. Однак, продовольче питання протягом періоду визвольних змагань приховувало у собі потенцію соціального вибуху.

Література

1. Республіканські вісті (Вінниця). – 1918 р. – 29 листоп.
2. Винниченко В.К. Відродження нації.– У 3-х ч.–К., 1990.–Ч.2. – С. 36–37.
3. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917–1920: Центральна Рада. Гетьманство. Директорія.– К., 1997. – С. 120.
4. Грушевський М. С. На порозі нової України. – К., 1918. – С. 36-37.
5. Свободное слово (Вінниця). – 1919. – 4 февр.; Народна воля. – 1919. – 5 лют.
6. Свободное слово. – 1919. – 5 февр.
7. Вістник УНР. – 1919. – 17 лип.
8. Там само.
9. Вістник УНР. – 1919. – 24 лип.
10. Шлях. – 1919. – 13 черв.
11. Вістник УНР. – 1919. – 18 лип.
12. Шлях. – 1919 р. – 19 лип.
13. Шлях. – 1919 р. – 29 серп.
14. Вістник УНР. – 1919. – 17 лип.
15. Вістник УНР. – 1919. – 19 лип.
16. Там само.
17. Там само.
18. Вістник УНР. – 1919. – 17 лип.
19. Шлях. – 1919. – 18 лип.
20. Шлях. – 1919. – 22 лип.
21. Вістник УНР. – 1919. – 18 лип.
22. Вістник УНР. – 1919. – 23 лип.
23. Шлях. – 1919. – 6 серп.
24. Шлях. – 1919. – 9 серп.
25. Шлях. – 1919. – 13 серп.
26. Шлях. – 1919. – 16 серп.

Бондарчук Я.О.,

аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Роль документів профспілок у визченні історії незалежної України, їх класифікація та аналіз

В статті аналізується роль документів, которые воспроизводят деятельность профсоюзов периода независимости Украины, даётся их классификация.

The present article analyses the role of some documents representing the trade unions' activity during the period of Ukrainian independence, as well as classifies the mentioned above documents.

Ключові слова: документи профспілок, соціальні партнери, профспілки, Федерація профспілок України, Статут, програма, інформаційно-аналітичні матеріали.

Грунтовне вивчення історії незалежної України передбачає дослідження документів всіх суб'єктів суспільно-політичної та економічної діяльності країни. Оскільки профспілки були і залишаються наймасовішими громадськими організаціями (близько 13 млн. членів), вивчення сучасної історії нашої держави без документів їхньої діяльності було б однобічним та не об'єктивним.

Більшість документів, що відтворюють діяльність профспілок періоду незалежності України, знаходяться не у державних архівах, а в архіві Федерації профспілок України, поточних архівах ФПУ та її членських організацій, інших профоб'єднань України. Це суттєво ускладнює процес дослідження документів, оскільки у поточних архівах профспілок відсутній системний підхід добору документів та їх реєстрація. Але значною мірою такий недолік компенсується наявністю великого масиву документів на друкованих та електронних носіях, відбір та систематизація яких дозволяє дослідити роль та місце профспілок у становленні громадянського суспільства в Україні.

Перш ніж охарактеризувати документи профспілок, зокрема Федерації профспілок України (ФПУ) як найбільшого профспілкового об'єднання країни, на нашу думку, слід визначити критерії їх класифікації.

В основу критеріїв класифікації документів профспілок може бути покладено відповідність їх напрямкам діяльності профспілок та наукова значущість документів як джерела вивчення історії профспілкового руху та історії України періоду незалежності.

Відповідно до сукупності зазначених критеріїв, документи можуть бути класифіковані наступним чином:

- документи керівних органів профспілок;
- Генеральні, галузеві, регіональні угоди, колективні договори;
- документи, що відображають діяльність профспілок у системі соціального діалогу;
- законодавчі ініціативи профспілок;
- листи та звернення;
- інформаційно-аналітичні матеріали;
- документи, що розкривають міжнародну діяльність профспілок;
- статистичні дані.

Така класифікація, на нашу думку, є цілком логічною, оскільки вона максимально враховує характер документообігу.

Аналіз джерел на основі такої класифікації може визначити їх цінність для цього дослідження.

До першого блоку першоджерел ми віднесли *документи керівних органів профспілок*, адже саме вони дають уяву, на яких принципах та засадах працюють профспілки.

Вищими керівними органами профспілок, їх об'єднань є з'їзди, які скликаються відповідно до Статутів профспілок, здебільшого один раз на п'ять років [18, с. 9].

З'їзд, як керівний орган, приймає основні програмні документи, що відображають завдання та цілі організації. До найголовніших відносяться Статут та Програма дій.

Положення про взаємини членських організацій, об'єднаних у Федерацію профспілок України, структура цього громадського об'єднання, його мета та завдання, закріплені у Статуті ФПУ, який був прийнятий на Другому позачерговому з'їзді Федерації профспілок України і до якого вносились зміни на III та IV з'їздах [15–16, 17–20].

Статути інших 14 профспілкових об'єднань загалом мають однакову структуру і незначні відмінності, які здебільшого помітні у прикінцевих положеннях зазначених документів [19;20].

Статути галузевих та територіальних профспілок містять замість положень про взаємини членських організацій, інструкції для діяльності своїх первинних, об'єднаних та територіальних профспілок [17]. Натомість, первинні організації профспілок не мають власних Статутів, а тому керуються Статутами тих профспілок, до яких вони входять за галузевим або територіальним критерієм.

Аналізуючи ці документи в різних редакціях, можна зрозуміти, якими є принципи діяльності організації та простежити зміни пріоритетів функціонування об'єднання в динаміці.

Отже, дослідження Статуту профспілок дає можливість досліднику з'ясувати мету, завдання і принципи діяльності профспілки, права та обов'язки їх членів, основи організаційної побудови роботи організації. Також тут міститься інформація про склад і повноваження керівних органів, кошти, майно і порядок здійснення фінансової і господарської діяльності профспілки [17].

Програма дій – це основний документ, яким визначається політика, стратегія та тактика профспілок у трудовій, соціальній, економічній і духовній сферах життя та у міжнародному профспілковому русі [12].

Метою програми будь-якої профспілки є визначення за нових економічних, соціальних і політичних умов стратегії і тактики дій на період між з'їздами щодо підвищення життєвого рівня, посилення захисту конституційних прав і гарантій працівників, більш активного впливу профспілок на формування громадянського суспільства [8; 10, с. 3, 11–14].

У процесі реалізації програм ФПУ було створено законодавчу базу діяльності профспілок, удосконалено внутрішньо статутні відносини з членськими організаціями, конкретизовано функції профспілок у суспільстві, їх взаємовідносини із законодавчою та виконавчою владою, об'єднаннями роботодавців, політичними партіями, громадськими організаціями та іншими профспілками.

Отже, Програмою передбачається конкретизація ролі й місця профспілок у суспільстві, визначається відповідна стратегія й тактика, форм і методів роботи як у проведенні державної політики, так і у міжнародному профспілковому русі [13, с.1].

У період між з'їздами, найвищими керівними органами профспілок є Рада, Конгрес або Центральний комітет (ЦК) [18, с.11]. Функціонально вони є ідентичними, скликаються відповідно до затвердженого з'їздом Статуту кожної профспілки, один чи кілька разів на рік [17]. До їхніх повноважень входить коригування роботи профспілки або профоб'єднання між з'їздами. Необхідність зібрання таких керівних органів зумовлена стрімкими трансформаційними процесами у суспільно-політичному й економічному житті країни, що у свою чергу потребує змін у тактиці профспілок під час ведення соціального діалогу, як з владою, так і з роботодавцями.

Для прикладу, постанови та резолюції Ради ФПУ дозволяють з'ясувати досліднику інформацію про те, як цей керівний орган:

- коригує стратегію й визначає тактику дій профспілки щодо представництва та захисту інтересів членів організації у державних органах влади, організаціях роботодавців та їх

об'єднаннях, використовуючи при цьому передбачені законодавством та даним Статутом форми і методи роботи;

- визначає основні положення і порядок укладання колективних та галузевих договорів;
- визначає позицію й тактику спільних дій членських організацій на період виборів Президента, Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування;
- приймає рішення з приводу звернень та апеляцій членських організацій до Ради та ін. [18, с.13].

Досліджуючи цей вид першоджерел, можна з'ясувати роль профспілок у соціально-економічній сфері, сфері правового захисту та захисту духовних інтересів спілчан. Ці документи розкривають стосунки профспілок з державою та підприємцями, висвітлюють їхнє місце і роль у міжнародному профспілковому русі [21, с.351].

Також до повноважень Ради Федерації профспілок України та інших профоб'єднань належить скликання з'їзду [18, с.9]. Сама ж Рада скликається Президією з її ініціативи або на вимогу не менш як третини членських організацій профоб'єднання згідно з рішенням їхніх колегіальних органів [18, с.11].

Вищезазначений блок документів включає також постанови президій профспілок. Для прикладу, в ФПУ засідання Президії, не враховуючи позачергових, відбуваються чотири рази на рік. Цей керівний орган вирішує переважно поточні проблеми, які виникають у роботі профоб'єднання або профспілки.

Дослідження цього блоку документів допомагає з'ясувати цілі, завдання на наміри профспілок у покращенні соціально-трудової сфери країни та дізнатись, якими є методи їхньої боротьби під час розв'язання трудових конфліктів.

Зважаючи на критерії класифікації документів профспілок, до другого блоку джерел ми відносимо Генеральну, галузеві, регіональні угоди та колективні договори.

Угоди є важливими документами, які регламентують відносини між соціальними партнерами. Норми, які у них закладаються, спрямовані на вдосконалення колективно-договірного регулювання соціально-трудова відносин, розвиток соціального партнерства, реалізацію конституційних прав і гарантій працівників та роботодавців. На базі параметрів, визначених у Генеральній угоді між галузевими профспілками і профільними міністерствами, укладаються галузеві угоди. Ці норми є також базовими при укладанні колективних договорів між профспілками і роботодавцями на підприємствах [7, с.633].

Генеральна угода надає можливість досліднику виявити характер стосунків між урядом, роботодавцями і профспілками та зрозуміти процеси становлення соціального партнерства в Україні за роки незалежності нашої держави [2; 3].

Аби зрозуміти значення тих стандартів та норм, які закладені у Генеральну угоду для працюючих громадян, роль цього документа у розбудові системи соціального діалогу, необхідно дослідити історію прийняття Угод, соціально-економічні норми, які у неї закладаються та окреслити ті проблеми, котрі ставали перепонами у їх вчасному підписанні й виконанні.

Практику підписання Генеральних угод між урядом та профспілками було започатковано з 1991 р. [2, с.38].

За 17 років існування механізми підписання Генеральних угод зазнали певних коректив, зумовлених змінами у суспільно-політичному житті країни. Спочатку Генеральна угода підписувалась між Федерацією профспілок України та Кабінетом Міністрів України, пізніше до її підписання приєдналися інші профспілкові об'єднання, що не входили до складу ФПУ. У Генеральній угоді на 1997–1998 рр. на відміну від попередніх, сторону власників та уповноважених ними органів представляли не лише Кабінет Міністрів України, а й Український союз промисловців та підприємців України. З того часу вони є рівноправною стороною, що бере участь у підписанні Генеральної угоди [7, с.632].

Взагалі кожна нова Генеральна угода мала свої особливості, скажімо, в Угоді на 1999 – 2000 рр. вперше було виділено соціальний розділ «Сприяння розвитку виробництва, забезпечення продуктивної зайнятості»[2, с. 39].

Слід також зазначити, що процес підписання Генеральних угод ніколи не був легким, як і процес підбивання підсумків їх виконання. Недотримання урядами взятих на себе зобов'язань та часті зміни самих урядів не сприяли становленню цивілізованих партнерських стосунків між сторонами соціального партнерства. Об'єктивна складність узгодження різновекторних інтересів сторін перманентно посилюється нестабільністю економічної та суспільно-політичної ситуації у країні. Так, підписавши Генеральну угоду з колишнім Прем'єр-міністром України В. Пустовойтенком, профспілкам довелося підбивати її підсумки з В. Ющенком, а переговори з укладання наступної Угоди проводилися з тодішнім Прем'єр-міністром А. Кінахом [7, с. 633].

Ситуація постійно ускладнювалась недостатньою сформованістю сторони роботодавців тривалою відсутністю відповідної правової бази для їх діяльності. Адже Закон України «Про організації роботодавців» було ухвалено лише у травні 2001 р. [3, с. 160].

Трансформаційні процеси в економічній сфері, зокрема утвердження приватної власності, призводять до збільшення впливу в переговорних процесах організацій роботодавців. Однак, суперечності між ними безумовно ускладнюють участь цієї сторони у соціальному діалозі у зв'язку з відсутністю єдиної узгодженої позиції.

У підписаній сторонами Генеральній угоді на 2004–2005 рр. налічується майже 160 пунктів. Вона складається з таких розділів як «Сприяння розвитку вітчизняного виробництва, забезпечення продуктивної зайнятості». «У сфері оплати праці», «Умови праці та відпочинку», «Соціальний захист та задоволення духовних потреб», загальних та заключних положень.

Невід'ємними документами є додатки, в яких перераховуються суб'єкти сторін Угоди, вміщується перелік видів та мінімальних розмірів доплат і надбавок до тарифних ставок, окладів і посадових окладів працівників об'єднань, підприємств, організацій, що мають міжгалузевий характер, порядок ведення соціального діалогу сторонами Угоди, Протокол розбіжностей щодо окремих пунктів, і Протокол домовленостей, досягнутих під час підписання.

Щодо галузевих угод, то вони укладаються між профільними міністерствами та відповідними профспілками. Дослідження цього різновиду документів, дозволяє з'ясувати, як на галузевому рівні регулюються галузеві норми, зокрема, щодо: нормування і оплати праці, встановлення для підприємств галузі (підгалузі) мінімальних гарантій заробітної плати відповідно до кваліфікації на основі єдиної тарифної сітки по мінімальній межі та мінімальних розмірів доплат і надбавок з урахуванням специфіки, умов робітників окремих професійних груп і категорій працівників галузі (підгалузі); встановлення мінімальних соціальних гарантій, компенсацій, пільг у сфері праці і зайнятості; трудових відносин; умов і охорони праці; житлово-побутового, медичного, культурного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку; умов зростання фондів оплати праці; встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці. Галузева угода не може погіршувати становище працівників порівняно з генеральною угодою.

Угодами на регіональному рівні регулюються норми соціального захисту найманих працівників підприємств, включаються вищі, порівняно з Генеральною угодою, соціальні гарантії, компенсації, пільги.

Колективний договір – це локальний, нормативно-правовий акт, яким регламентуються трудові, соціально-економічні відносини між власником і працівником даного підприємства. Колективний договір укладається на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності й господарювання, які використовують найману працю і володіють правами юридичної особи. Дослідження колективних договорів дозволяє досліднику зрозуміти, на яких умовах організації працівників — профспілки, делегують людей на підприємства до роботодавців.

Отже, основними джерелами у вивченні цієї проблеми є тексти самих угод, адже вони дають можливість виявити основні тенденції удосконалення соціально-економічних норм для населення. При дослідженні цієї проблеми необхідно також проаналізувати документи профспілкових керівних органів, з'їздів, рад, президій. Окрему групу документів представляють листи та звернення профспілок до уряду, в яких викладаються поточні проблеми з реалізації положень Генеральної угоди.

Великий обсяг інформації містять протоколи засідань узгоджувальних груп по підготовці угод та протоколи засідань Ради соціального партнерства. Цей пласт документів висвітлює складний процес узгодження позицій сторонами. Тому ці документи заслуговують на окреме дослідження.

Наступний блок джерел об'єднує інформаційно-аналітичні матеріали. На нашу думку, в ньому можна виокремити два напрями: це засоби масової інформації (ЗМІ) та навчально-методичні матеріали.

До ЗМІ ми відносимо широкий спектр газет, журналів та брошур, які прямо або опосередковано стосуються діяльності профспілок. У їхньому змісті ми можемо знайти велику кількість думок та пропозицій профспілкових діячів з приводу вдосконалення системи соціального партнерства, розбудові громадянського суспільства та ін.

Важливого значення для дослідження цієї теми є багаточисельні висловлювання або коментарі профспілкових активістів у ході інтерв'ю, прес-конференцій чи брифінгів, які не набували характеру офіційних публікацій і мали відображення в газетах, журналах чи брошурах.

Слід зазначити, що переважна більшість профільних профспілок мають власні видання. В них описуються проблеми та здобутки кожної галузі. Для прикладу можна навести, профспілку авіабудівників України, яка видає газету «Авіабудівник України», професійну спілку працівників атомної енергетики та промисловості України, яка є видавцем газети «Атомник України».

Федерація профспілок України, як наймасовіше профспілкове об'єднання, теж має кілька своїх друкованих видань, а саме:

- всеукраїнську, щотижневу газету «Профспілкові вісті», яка виходить з грудня 1999 р. [4];
- всеукраїнський науково-популярний журнал профспілкових працівників та активу профорганізацій країни – «Профспілки України». У виданні висвітлюються гострі, актуальні питання національного профспілкового руху, а також країн СНД та близького і далекого зарубіжжя [5].
- «Вісник Федерації профспілок України» – додаток до журналу «Профспілки України», в якому друкуються поточні офіційні документи Федерації профспілок.
- «Бібліотечка голови профспілкового комітету»[1]. Це щомісячне видання, в якому публікуються законодавчі акти, постанови уряду, документи міністерств та відомств, методичні розробки, коментарі профспілкових фахівців, постанови вищих профспілкових органів та ін.

Одним з важливих носіїв інформації є різного характеру листівки профспілок. Цей вид першоджерел може бути як інформативного, так і агітаційного характеру. Для прикладу, перебуваючи у трудовому спорі з урядом, ФПУ випустила 100-тисячним накладом листівку, аби донести до широкого загалу вимоги усіх профспілок до Кабінету Міністрів України. Такий вид першоджерел дозволяє досліднику з'ясувати позицію профспілок з найважливіших питань.

Зважаючи на високу тенденцію комп'ютеризації суспільства, найдоступнішим носієм інформації у XXI ст. стає Інтернет. З огляду на це, ФПУ створила Інтернет-портал (www.fpsu.org.ua) [9]. Його відвідувачі мають змогу досить оперативно дізнатись про діяльність профоб'єднання, її членські організацій. Також тут у режимі «online» обговорюються існуючі проблеми профспілкового руху.

Наявність цих та багатьох інших ЗМІ є досить важливим, оскільки за їх допомогою профспілки підтримують зв'язок зі своїми членами, що у свою чергу сприяє їх консолідації та розвитку громадянського суспільства у країні.

До другого напрямку, котрий окреслює навчально-методичні матеріали профспілок, ми відносимо збірники «Федерація профспілок України (від з'їзду до з'їзду)». У цих виданнях аналізується діяльність ФПУ та її членських організацій у період між з'їздами з різних напрямів її роботи.

Значна кількість першоджерел міститься у збірниках під назвою «Федерації професійних спілок України. Документи і матеріали». Це матеріали конгресу, постанови президій, листи, заяви, звернення та інші матеріали. Збірники містять виступи гостей форуму, доповіді керівництва профспілок, заяви й звернення.

Ці документи розкривають внутрішню політику профспілок, їхню роботу на основі федеративного принципу взаємовідносин, демократизації профспілкового життя. Ці першоджерела висвітлюють політику ФПУ щодо держави, підприємців політичних партій, рухів, інших громадських організацій. Ця інформація дає можливість досліднику сформуванню власну думку про зроблене цим профспілковим об'єднанням у звітний період.

Оригінальність цих видань полягає у тому, що їхні документи і матеріали ілюструють практичну роботу з'їзду, конгресу та президії ФПУ у стратегічних і тактичних напрямках виконання Програми. Слід наголосити, що структура вищезазначених збірників відображає зміст Програми Федерації профспілок України.

Така систематизованість першоджерел значно полегшує роботу досліднику.

Федерація профспілок України є засновником кількох вищих навчальних закладів, одним з яких є Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Більшість факультетів вузу безпосередньо або опосередковано вивчає та досліджує проблеми становлення профспілкового руху в Україні, розвитку системи соціального партнерства, ролі профспілок, роботодавців та держави у соціальному діалозі.

Протягом двох останніх років викладачами Академії та співробітниками ФПУ було підготовлено 19 методичних посібників, підручників та брошур, більшість з яких вже надруковані. Досліджуючи ці видання, дізнаємося про те, як функціонують профспілки, якими методами захищають права людей найманої праці та яке місце займають у суспільстві серед інших інституцій.

З 1998 р. Академія щоквартально видає «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України», який затверджено ВАКом України, як фаховий збірник із спеціальностей: соціологічні, історичні, економічні та юридичні науки. У збірнику публікуються праці викладачів, учених, аспірантів та фахівців ФПУ, вищих закладів освіти, установ та організацій з усіх регіонів України.

Питома кількість наукових публікацій цих збірників присвячена питанню трансформації тактики профспілок за умов перебуванням країни за ринкових умов, проблемам становлення громадянського суспільства та ролі профспілок у цьому процесі. Однією з важливих особливостей та відмінностей цього першоджерела від багатьох інших, є відсутність суб'єктивності у оцінці та характеристиці діяльності вищезазначених організацій, що в свою чергу дозволяє досліднику дізнатись про доволі критичні оцінки експертів та вчених на адресу діяльності професійних спілок.

Важливість інформаційно-аналітичних матеріалів полягає у тому, що вони висвітлюють діяльність профспілок та їх об'єднань у багатьох сферах суспільно-політичного життя країни та у суспільстві в цілому. Незважаючи на те, що названі профспілкові видання є дещо суб'єктивними, вони мають велику цінність для науковця. Адже, лише порівняно з іншими, переважно теж, суб'єктивними джерелами, можна отримати об'єктивне уявлення про діяльність профспілок на благо суспільства.

Наступний блок першоджерел виокремлює документи, що розкривають міжнародну діяльність профспілок.

Посилення міжнародних зв'язків є одним із пріоритетних завдань для профспілок. У зв'язку з цим вони беруть курс на всебічне співробітництво з міжнародними профоб'єднаннями, регіональними, галузевими, позаурядовими й міжнародними організаціями, які займаються проблемами праці, захистом соціально-економічних прав та інтересів членів профспілок.

Основоположними для розвитку міжнародної діяльності ФПУ, її членських організацій стали Програма професійних спілок України та Декларація «Про міжнародну діяльність Федерації профспілок України», яка була прийнята на Другому позачерговому з'їзді профспілок.

Інформація щодо міжнародного профспілкового руху та розширення зовнішніх зв'язків ФПУ міститься у постановах конгресу, президій, різного роду договорах та деклараціях, які викладені у другій частині першого видання збірника під назвою «Федерація професійних спілок України. Документи і матеріали»[21].

Сукупність зазначених вище першоджерел з міжнародного напрямку роботи профспілок відображає їхні наміри та досягнення у інтеграції до міжнародного профспілкового руху.

До останньої групи джерел ми відносимо офіційні статистичні дані Міністерства статистики України, результати соціологічних досліджень, які проводились різними установами та зокрема Федерацією профспілок України. Аналіз результатів соціологічних досліджень дозволяє визначитись у таких дискусійних питаннях як, наприклад, проблема виникнення причин та ефективності використання страйкового методу боротьби. Також соціологічні дані дають відповідь на запитання, чи мають профспілки брати активну участь у політичному житті країни, відображають рівень довіри населення до профспілок та несуть ще багато цінної інформації. Основна цінність цього виду першоджерел полягає у тому, що вони безпосередньо відображають думку суспільства з деяких актуальних та соціально гострих питань [6].

Резюмуючи викладене, доходимо висновку, що за умови критичного використання цих видів джерел можна дати об'єктивну оцінку діяльності профспілок у суспільстві, а отже, зрозуміти, наскільки вагомим є вплив цих організацій на хід історії нашої держави.

Література

1. Бібліотечка голови профспілкового комітету. – 2004. № 6 (54). – 48 с.
2. Бондарчук Я. О. На терезах соціальної рівноваги. Генеральна угода очима профспілок //Профспілки України. – 2004. – № 2. – Березень–квітень. – С. 38–39.
3. Бондарчук Я. О. Генеральна угода як механізм соціального діалогу // Вісник АПСВ ФПУ. – 2006. – №2. – С. 160 – 166.
4. Всеукраїнська профспілкова щотижнева газета «Профспілкові вісті». – 2006. – № 14– 17. – К., 2006.
5. Всеукраїнський науково-популярний журнал «Профспілки України». – 2007. – № 1.
6. Добровольська Г. О. Професійні спілки України за умов утвердження незалежності держави (1990–2002 рр.): Моногр. – Донецьк: Норд-Прес, 2007. – 431 с.
7. Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України. Гол. редактор О. М. Стоян; кер. автор. кол. О. П. Реєнт. – К., 2002. – 732 с.
8. Національний форум профспілок України. – К., 2006. – 15 с.
9. Офіційний веб портал ФПУ – www.fpsu.org.ua
10. Програма Федерації професійних спілок України. – К., 2006. – 32 с.
11. Програма Федерації професійних спілок України. – К., 1993. – 15 с.
12. Проект програми дій профспілки працівників державних установ України. – К., 1990. – 7 с.
13. Програма Федерації професійних спілок України. – К., 1997. – 15 с.
14. Програма дій Федерації профспілок України (2002 – 2007 рр.). Затверджена IV з'їздом Федерації профспілок України. – К., 2003. – 22 с.
15. Статут професійної спілки працівників державних установ України. – К., 1999. – 25 с.
16. Статут Федерації профспілок. – К., 2003. – 24 с.
17. Статут професійної спілки авіабудівників України. – К., 2006. – 43 с.
18. Статут Федерації професійних спілок України. – К., 1997. – 23 с.
19. Статут Національного форуму профспілок України. – К., 2004. – 19 с.
20. Статут Федерації професійних спілок України. – К., 2006. – 23 с.
21. Федерація професійних спілок України: Док. і мат. (1992–1997). – Ч.1. – К., 1997. – 340 с.
22. Федерація профспілок України. Від з'їзду до з'їзду. Ч. 2: Членські організації ФПУ. – К., 2002. – 275 с.

Гедз В.А.,

аспіранта кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Газети «Українське слово» та «Нове українське слово»
як джерело вивчення подій Великої Вітчизняної війни
(1941–1944 рр.): історіографія проблеми*

В историографическом исследовании анализируются исторические работы, в которых используется оккупационная пресса периода Великой Отечественной войны и характеризуются основные направления изучения этих газет.

Being a historiographical research, the present article analyses some historical works, whose authors use the materials of the occupation press of the Great Patriotic War and characterizes the main tendencies in studying the mentioned above kind of press.

Ключові слова: окупаційна преса, газети «Українське слова», «Нове Українське слово», періодична преса, пропагандистські органи, національна свідомість населення.

При вивченні та реконструюванні подій минулого періодична преса вже давно привертає увагу дослідників. Це пояснюється тим, що вона є найпоширенішим, популярним і водночас надзвичайно цінним історичним джерелом, що містить значний масив достовірної історичної інформації.

Проблемам використання преси як історичного джерела, методики її дослідження були присвячені праці М.Ф. Дмитрієнко, А.М. Панфілової, І.І. Копотієнка, В.Г. Сарбея, Г.Я. Рудого, Ю.С. Губи, Ю.С. Ганжурова, І.Н. Войцехівської та інших вчених [1]. Певний внесок у розробку проблеми функціонування підпільно-партизанської преси в Україні у часи німецько-фашистської окупації зробили у своїх монографіях І.Л. Дем'янчук, О.В. Гутянська, Й.Т. Цьох [2]. Проте, на жаль, легальна преса, що видавалася на території України під час нацистської окупації, так і не була предметом спеціальних джерелознавчих досліджень, хоча частково і використовувалася науковцями.

Праці дослідників історії Великої Вітчизняної війни, які тією чи іншою мірою залучали матеріали окупаційної преси, можна умовно поділити на дві групи. До першої належать радянські видання, які вийшли у світ протягом повоєнного часу до кінця 1980-х років. До другої групи входять праці істориків, які відмовились від усталених стереотипів радянської ідеології. Істориками радянської школи було розроблено головні напрями історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, визначена їх періодизація, введено до наукового обігу багато документальних джерел. Проте відверта тенденційність і заідеологізованість історичної науки стояла на заваді активному впровадженню до наукового обігу матеріалів преси окупаційного періоду. У радянській історіографії окупаційна преса вивчалася насамперед для демонстрації примітивності ворожої пропаганди, потужності гітлерівської цензури з метою відображення страхітливих умов нацистського «нового порядку», репресій стосовно партизан і підпільників, економічної експлуатації населення, брехливості нацистської пропаганди, засудження діяльності українських націоналістів. Саме в цьому контексті згадується преса у багатотомних узагальнюючих працях «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.», «История Второй мировой войны 1939–1945 гг.», ґрунтовних монографіях М.І. Супруненка та Д.Ф. Григоровича, у колективному дослідженні «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» [3].

Цікаві відомості, з точки зору вивчення пропагандистського апарату вермахту, його структури, підрозділів, що діяли на окупованій території, містяться в монографії Ю.Я. Орлова [4, с. 129–131]. Як зазначає автор, одним з основних завдань рот пропаганди, котрі діяли при стрілецьких підрозділах вермахту, була пропагандистська обробка місцевого населення. У той самий час у роботі не було приділено належної уваги механізму проведення пропагандистської роботи.

Значну увагу дослідженню ролі окупаційної преси приділено у праці А.Ф. Юденкова [5, с. 54–80]. Зокрема, у розділі «Окупаційний режим і фашистська пропаганда на загарбаній радянській території» автор на базі широкого кола джерел з державних та партійних архівів, розкриває основні напрями пропаганди на окупованій території, розглядає структуру нацистських пропагандистських органів. Здійснюючи узагальнення зібраних матеріалів учений показує динаміку появи газет на окупованій території. Дослідник констатує, що більшість легальних друкованих органів на окупованій території почала видаватися в 1941–1942 рр. і лише небагато з них було засновано у 1943 р. У зв'язку із цим слід зазначити, що певним недоліком роботи є абсолютизація ролі пропагандистських органів вермахту в заснуванні періодичних видань.

Позитивним моментом дослідження є те, що у результаті копійної роботи автору вдалося зібрати відомості про 260 газет, що видавалися на окупованій території СРСР [5, с. 64]. Пізніше А.Ф. Юденковим та І.О. Івлєвим було встановлено, що загальна кількість видань, які друкувалися на окупованій території СРСР, має становити щонайменше 300 видань [6, с. 42] (така сама цифра, щоправда, без посилання на джерело, згадується і у монографії Г.Д. Комкова [7, с. 180]).

Важливим дослідженням, у якому вивчається як нацистська, так і радянська пропаганда на окупованій території, є книга І.А. Івлєва і А.Ф. Юденкова «Оружием контрпропаганды» [8]. Цей науковий доробок, попри значну роботу, здійснену вченими, на жаль, має серйозні вади, пов'язані не лише із надмірною заідеологізованістю праці. Наприклад, у додатках вчені подають списки пропагандистських і окупаційних видань. І якщо список підпільної преси (406 назв) цілком повний, то список окупаційних видань містить лише 256 назв, хоча самі ж дослідники стверджували, що таких позицій мало бути щонайменше 300. Поза увагою залишилися навіть ті періодичні видання часів окупації, які доволі широко представлені в архівосховищах, натомість до списку партизанських видань часто входили газети, які лише згадувалися у донесеннях радянських партизанів, але реально не збереглися у фондових колекціях.

Зважаючи на такий вибірковий підхід, у дослідженні навряд чи можна вважати коректним висновок авторів про те, що «...точно встановити кількість газет антирадянського змісту, що видавалися на окупованій території Радянського Союзу, не є можливим. Більш того, навіть приблизно визначити їх число надзвичайно важко» [8, с. 64]. Безперечно, самотужки зібрати дані про газети того часу важко. Для цього потрібна копійка робота на місцях в обласних та міських державних і відомчих архівах (насамперед в архівах обласних управлінь Служби безпеки України), багатьох дослідників, краєзнавців. Однак за наявності координуючого центру та ініціативних груп на місцях цю надзвичайно складну, але важливу науково-дослідну роботу можна було б завершити протягом кількох років.

У світлі досліджуваної проблеми слід згадати праці М.Д. Ющенко, С.В. Сосєдова, П.К. Пономаренка, І.О. Івлєва та А.Ф. Юденкова [9], що висвітлюють пропагандистську діяльність партизанів і підпільників, функціонування підпільно-партизанської преси. У наукових доробках названих вище авторів більшою чи меншою мірою згадується про надзвичайно важливе завдання, яке стояло перед підпільно-партизанськими виданнями: нейтралізація нацистської пропаганди, зокрема преси. Найдокладніше характер та основні напрями контрпропагандистської діяльності партизан і підпільників розглядаються в статті московських дослідників І.О. Івлєва та А.Ф. Юденкова [6, с. 41–48].

Протягом 60–80-х років значний внесок у дослідження окупаційного періоду зробив відомий український вчений М.В. Коваль [10]. У джерельній базі його праць певне місце посідають і

окупаційні періодичні видання. Дослідник при використанні матеріалів преси робить акцент на показі за допомогою їх терористичної сутності нацистського окупаційного режиму, основних напрямів антирадянської пропаганди, обставин депортації населення до Німеччини. Учений порушує надзвичайно актуальну проблему кількості періодичних видань, котрі виходили на території України під час німецько-фашистської окупації. Згідно з даними, які він наводить, до середини 1942 р. на окупованій території рейхскомісаріату «Україна» видавалося 189 газет українською та 6 – німецькою мовами [11, с. 203]. Варто зазначити, що в посібнику з історії України, підготовленому львівськими фахівцями у 1996 р., кількість періодичних видань українською мовою визначається в 120 [12, с. 304], а у підручнику «Історія української та зарубіжної культури», який побачив світ у Києві в 1999 р., згадується про вихід на території України 115 друкованих органів [13, с. 304]. Цю саму цифра називає і Я. Грицак [14, с. 227].

Досить активно пресу окупаційного періоду при характеристиці становища селянства України в роки німецько-фашистської окупації вивчав київський дослідник С.П. Лаута [15]. Разом із тими матеріалами, котрі присвячувалися пропагандистському обґрунтуванню переваг «нового земельного ладу», запроваджуваного у сільському господарстві, автор включив до своєї праці й інші відомості газет. На підставі останніх, зокрема, він встановив, хоча й приблизно, кількість створених окупантами на теренах України державних маєтків. У той самий час вчений доволі упереджено, скоріше, з ідеологічно-пропагандистської, а не наукової точки зору підходить до характеристики окупаційної преси, зокрема газету «Нове Українське слово» він незрозуміло з яких міркувань визначає як «фашистську національну газету» [15, с. 132].

Як одне з основних джерел з історії сільського господарства України в 1941–1944 рр. залучив окупаційну пресу дослідник П.С. Дишлевий [16]. Із 49 посилань у його статті 13 становлять звернення саме до окупаційної преси, зокрема газети «Нове Українське слово».

Кілька публікацій окупаційних видань України було використано дослідником В.Н. Земськовим при характеристиці заходів окупантів, спрямованих на залучення трудових ресурсів для роботи у Німеччині [17]. У ролі джерельної бази матеріали періодики вживаються і у ґрунтовному дослідженні М.М. Загорюлька та А.Ф. Ющенкова [18].

З кінця 80-х – початку 90-х років процес вивчення окупаційного періоду набуває нового імпульсу. Це зумовлювалося процесами деполітизації, деідеологізації історичної науки, відкриттям раніше невідомих джерел, більш широким доступом дослідників до них. Певною мірою це стосувалося і преси періоду окупації. І саме праці цього періоду ми умовно відносимо до другої групи.

Матеріали окупаційної періодики починають набагато ширше залучатися для характеристики соціально-економічного, культурного стану України. Так, в «Українському історичному журналі» та інших збірниках наукових статей протягом останніх років було надруковано наукові доробки, в яких інформація видань періоду окупації використовувалася при розгляді геноциду євреїв, становища української культури, її діячів під час окупації, фінансової політики нацистів, структури органів нацистського управління на окупованій території України [19].

Слід зазначити, що останніми роками періодичні видання, котрі виходили на окупованій території України у 1941–1943 рр., були виділені як окремі групи джерел у дисертаційних дослідженнях П.В. Рекотова, І.Г. Ветрова, Н.В. Антонюк, І.С. Тарнавського, В.В. Гордієнка, А.В. Боляновського, В.М. Удовика, Н.М. Глушенок [20].

Певний внесок у розробку історії преси періоду німецько-фашистської окупації належить Науково-дослідному центру періодики, який діє при Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка НАН України. У публікаціях О.І. Луцького, В.В. Лизанчука, Я.Й. Малика, М.Ю. Чиркової, Т.О. Борисенка, Л.А. Савицького [21], надрукованих у збірниках, котрі видаються Науково-дослідним центром періодики, розкриваються обставини функціонування часописів на окупованій території, розглядається основна проблематика їх публікацій.

На особливу увагу заслуговують публікації співробітника Науково-дослідного центру періодики Н.В. Антонюк [22], яка не лише дослідила різноманітні аспекти функціонування преси на теренах генерал-губернаторства у 1939–1944 рр., а й широко використала матеріали видань як цінного історичного джерела, переважно при розгляді культурологічних питань. У той самий час автор намагалася критично підходити до повідомлень офіціозів, доповнюючи та зіставляючи їх з іншими джерелами.

Також цікавим є дослідження співробітника Науково-дослідного центру періодики І.З. Павлюка, який провів детальний аналіз легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя в 1941–1944 р. У ході свого дослідження науковець згадує газету «Українське слово», яка з 3 серпня 1941 р. почала виходити у Житомирі [23].

В. Косик залишив поза увагою окупаційну пресу, як історичне джерело, хоча у публікації «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» зустрічаються численні посилання на газети, що функціонували на території рейхскомісаріату «Україна» [24].

Єдина дисертація Д.М. Титаренка, предметом якої є преса Східної України як історичне джерело, побачила світ у 2002 р. у Донецьку. Але слід зазначити, що у роботі аналізуються лише преса Східної України [25].

Також у збірці документів «Київ у період нацистської навали» вміщено огляд НКВС УРСР про становище киян в окупованому Києві на основі матеріалів газети «Українське слово» [26, с. 216–226.].

Завдяки викладачам Київського національного університету імені Тараса Шевченка нещодавно світ побачив збірник документів і матеріалів «Історія Києва: від княжої доби до сучасності» [27]. У розд. 8 «Київ під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945)» авторами було використано кілька повідомлень з газети «Українське слово» [27, с. 434–532].

Останнє десятиріччя «Українське слово» та «Нове українське слово» стали об'єктом дослідження багатьох істориків [28].

Історію газети «Українське слово» досліджував О. Кучерук, який опублікував кілька статей у збірці «Документи і матеріали з історії Організації Українських націоналістів» [29]. Однак більшість статей стосуються культурного питання, а про соціально-економічне життя автор не згадує. Аналіз газети розпочинається лише з 7 жовтня 1941 р., а в Києві вона почала виходити ще 28 вересня.

Отже, вітчизняними дослідниками було здійснено кілька кроків у напрямі обмеженого використання матеріалів окупаційної преси м. Києва. Проте потреба подальшого дослідження маловідомих та невідомих аспектів життя регіону періоду німецько-фашистської окупації вимагає якомога більшого залучення інформації періодики. Певною мірою досягти цього намагалися ми, висувуючи перед собою завдання встановлення кількості періодичних видань та їх інформаційних можливостей

Література

1. Дмитрієнко М.Ф. Більшовицька преса України 1917–1918 рр., як історичне джерело. – К., 1967. – 176 с.; Панфилова А.М. Советская периодическая печать как исторический источник. Учебно-методическое пособие. – М., 1974. – 63 с.; Копотиенко И.И. Источниковедческий анализ периодической печати Украины (1917–1925 гг.). – Днепропетровск, 1978. – 84 с.; Сарбей В.Г. Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. – К., 1986. – 183 с.; Рудий Г.Я. Преса Української держави. 1918: Питання освіти, науки, культури. – К., 1996. – 176 с.; Ганжуров Ю.С. Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси (Газетна публіцистика як джерело вивчення політичної системи України 1956–1964 рр.). – К., 1999. – 150 с.; Губа П. Свідчення історії буремних літ. Періодична преса як джерело вивчення історії здобуття державності та національно-культурного піднесення в Україні (1917–1920). – Черкаси, 1998. – 159 с.; Войцеховская И.Н. Газеты «Комуніст» и «Советская Украина» периода Великой Отечественной войны как источник изучения борьбы трудящихся против немецко-фашистских захватчиков / спец. 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1988. – 17 с.

2. Дем'янчук І.Л. Партизанська преса України (1941–1944 рр.). – К., 1956. – 108 с.; Дем'янчук І.Л. Зброєю слова (Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.). – К., 1966. – 239 с.; Гутянська О.В. Через лінію фронту; Газета «За Радянську Україну» у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. – К., 1980. – 152 с.; Цьох Й.Т. Преса Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни. – Львів, 1984. – 53 с.
3. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т. – М., 1961. – Т. 2. – 682 с.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3 т. – К., 1967. – Т. 1. – 553 с.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3 т. – К., 1967. – Т. 2. – 515 с.; История Второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – М., 1974. – Т. 3. – 501 с.; История Второй мировой войны 1939–1945. – Т. 4: В 12 т. – М., 1975. – 533 с.; Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). – Киев, 1956. – 472 с.; Григорович Д.Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны. – Киев, 1983. – 168 с.; Клоков В., Кулик І., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – 220 с.
4. Орлов Ю.Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР. – М., 1985.
5. Юденков А.Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941–1944 гг.). – М., 1971.
6. Івлєв І.О., Юденков А.Ф. Контрпропаганда підпілля і партизанів на окупованій радянській території (1941–1944 рр.) //Український історичний журнал. – 1985. – № 6.
7. Комков Г.Д. На идеологическом фронте Великой Отечественной... — М., 1986.
8. Івлєв І.А., Юденков А.Ф. Оружием контрпропаганды. – М., 1988.
9. Ющенко М.Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації. – К., 1962. – 175 с.; Коваль А.Е., Соседов С.В. Партийно-подпольная и партизанская печать в тылу врага (1941–1944 гг.) //Вопросы истории КПСС. – 1962. — № 2. – С. 63–79; Пономаренко П.К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941–1944. – М., 1986. – 440 с.
10. Коваль М.В. Історія пам'ятає. – К., 1965. – 114 с.; Коваль М.В. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – Киев, 1977. – 254 с.; Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – Киев, 1979. – 135 с.; Коваль М.В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941–1944) //Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. трудов. – Киев, 1988. – С. 146–202; Коваль М.В., Першина Т.С. К истории патриотических движений советских людей на оккупированной фашистами территории Украины // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. трудов. – Киев, 1988. – С. 203–229.
11. Коваль М.В. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – Киев, 1977.
12. Історія України/ Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996.
13. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. /За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К., 1999.
14. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 2000. – 360 с.
15. Лаута С.П. Колгоспне селянство України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – 208 с.
16. Дишлевий П.С. Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–1944 рр.) //УІЖ. – 1971. – № 6. – С. 74–80.
17. Земсков В.Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941– 1944 гг.). – М., 1986. – 271 с.
18. Загорюлько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – М., 1980. – 376 с.
19. Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українського населення (1941–1944 рр.) //УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 25–32; Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів //УІЖ. – 1993. — № 9. – С. 13–28; Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1993. — № 11–12. – С. 15–38; Ветров І.Г. «Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941–1944 рр. // УІЖ. – 1995. — № 3. – С. 96–100; Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1997. — № 3. – С. 90–101; Король В.Ю. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції //Трибуна. – 1997. — № 9–10. – С. 34–35; Ревегук В.Я. Стан освіти на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 роки) //Історична пам'ять. – 2002. – № 1–2. – С. 32; Удовик В.М. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941–1944 рр.) //Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 327–334; Войцеховський Ю. Київ в роки війни // Історія в школі. – 2002. № 9–12; Бідоча Л.М. Інтелігенція України в умовах «нового порядку» //Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 151–163; Гінда В.В. Школа в політиці ОУН та німецько-фашистського окупаційного режиму на Вінниччині //Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 172–180; Дудник В.М. Діяльність Київської

- міської управи у перші місяці фашистської окупації // *Сторінки воєнної історії України*. – К., 2005. Вип. 9. – Ч. 2. – С. 205–213; Кучерук О.С. До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації // *Сторінки воєнної історії України*. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 241–252; Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві // *УІЖ*. – 2006. – № 1. – С. 131–145; Михайлюк М. В. Функціонування видавництва україномовної періодичної преси Київщини в умовах нацистської окупації // *УІЖ*. – 2005. – № 2. – С. 46–52; Михайлюк М.В. Періодична преса ОУН (М) у Києві восени 1941 р.: джерелознавчий аспект // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. С. 445–448; Дубровіна Л.В. Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1942) // *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анатовані покажчики. Публікації документів*. – К., 2004. – С. 17–28; Верба І. Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) // *Історія та історіографія в Європі*. – 2004. – № 3. – С. 66–74; Верба І. В. Кость Штеппа // *УІЖ*. – 1999. – № 3–4; Патриляк О.В. Зарплати, ціни та монетарна політика німецької окупаційної влади на території рейхскомісаріату України // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. – 2000. – № 59–60. – С. 100–103; Заболотна Т. Продовольче забезпечення киян під час гітлерівської окупації // *Сторінки воєнної історії України*. – К., 2005. Вип. 9. – Ч. 2. – С. 213–241; Заболотна Т. Житлова проблема в окупованому Києві // *УІЖ*. – 2006. – № 1. – С. 158–173.
20. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (Історико-правовий аспект) / Спец. 12.00.01 – теорія та історія держави й права / Ун-т внутр. справ: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Харків, 1997. – 20 с.; Ветров І.Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни / Спец. 07.00.01 – історія України / Інститут історії НАН України: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999. – 22 с.; Антонюк Н.В. Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939–1944 роки) / спец. 07.00.01 – історія України / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1999. – 35 с.; Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі, 1941–1943 рр. / Спец. 07.00.01 – історія України / ДонДУ: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999. – 19 с.; Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939–вересень 1945 рр.) / спец. 07.00.01 – історія України / Київський університет ім. Т.Г. Шевченка: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999. – 18 с.; Боляновський А.В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1944 роках / спец. 07.00.02 – всесвітня історія / ЛНУ ім. І. Франка: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 17 с.; Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території Генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області) / спец. 07.00.01 – історія України / Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – 13 с.; Глушенко Н.М. Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1945 рр. / спец. 07.00.01 – історія України / Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – 13 с.
21. Луцький О.І. Офіційна україномовна преса Галичини періоду німецької окупації (1941–1944 рр.): умови і проблематика публікацій // *Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. III Всеукр. наук.-теор. конф. 22–23 грудня 1995 р.* / Ред. кол.: М.М.Романюк (відп. ред.) та ін. – Львів, 1995. – С. 105–110. Лизанчук В.В. Газета «Станиславівське слово» (1925–1944 рр.) // *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред. М.М.Романюка*. – Львів, 1996–1997. – Вип. III/IV. – С. 418–436; Малик Я.Й. Преса про діяльність української греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // *Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. Всеукр. наук.-теор. конф. 27–28 листопада 1998 р.* / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1999. – С. 169–174; Чиркова М.Ю. Полтавська преса періоду німецько-фашистської окупації як засіб відродження національної самосвідомості українців та підвищення їх культурного рівня // *Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. V Всеукр. наук.-теор. конф. 27–28 листопада 1998 р.* / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1999. – С. 399–401; Чиркова М. Ю. До питання про історію миргородської газети окупаційного періоду // *Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. VI Всеукр. наук.-теор. конф. 11–13 травня 2000 р.* / За ред. М.М. Романюка. – Львів, 2000. – С. 167–169; Борисенко Т. «Краківські вісті» – український часопис Холмщини та Підляшшя // *Українська періодика: історія і сучасність. Доп. та повід. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11–13 травня 2000 р.* / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2000. – С. 306–310; Савицький Л. Вплив української преси на формування національної свідомості населення Кам'янець-Подільської області під час фашистської окупації (1941–1944 рр.) // *Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. VI Всеукр. наук.-теор. конф. 11–13 травня 2000 р.* / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2000. – С. 164–167.
22. Антонюк Н.В. Релігійне життя на західноукраїнських землях під час німецької окупації // *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред. М.М.Романюка*. – Львів, 1996. – 1997. – Вип. III/IV. – С. 345–362; Антонюк Н.В. Творчість Львівського оперного театру у публікаціях періодичної преси (1941–1944 рр.) // *Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. четвертої Всеукр. наук.-теор. конф. 19–20 грудня 1997 р.* / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1997. – С. 132–135.; Антонюк Н.В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939–1944 рр.): За матер. період. преси. – Львів, 1997. – 232 с.; Антонюк Н.В. Список легальних періодичних видань, які виходили у Генеральній губернії (1939–1944 рр.). – Львів, 1998. – 4 с.; Антонюк Н.В. Проблеми

- функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової війни // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. V Всеукр. наук.-теор. конф. 27 – 28 листопада 1998 р. / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1999. – С. 353 – 358.
23. Павлюк І.З. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. – Львів: Каменяр, 2001. – 285 с.
 24. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
 25. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.). / спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Донец. націон. ун-т: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 17 с.
 26. Київ у дні нацистської навали: Зб. док. / Під ред. Т.В. Вронської, О.Є. Лисенка. – К., 2003.
 27. Історія Києва: від княжої доби до сучасності: Зб. док. і мат.: Навч. посіб./ За заг. ред. В.Ф.Колесника, А.П. Коцура. – К., 2005. – 773 с.
 28. Генералюк Л. Ювілей «Українського слова» // Слово і час. – 1997. – № 4. – С. 13-14; Денека О. Газета «Українське слово»: історія та проблематика: Зб. праць Наук.-досл. центру період. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 232–245; Костриця М., Кондратюк Р. «Українське слово»: житомирські сторінки історії газети // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1997. – С. 135–136.; Кучерук О. «Українське слово»: історія і сьогодення. – К., 2003; Кучерук О. Українське слово // Українське слово. – 1997. – Ч. 2. – 9 січ. – С. 5; Михайлюк М. Костянтин Штепа і «Нове українське слово» в умовах нацистської окупації Києва (кінець 1941–1943 рр.): джерелознавчий аспект // Київська старовина. – 2004. — № 5. – С. 133-141; Смилянская Ю. История одной редакции («Украинское слово» и «Новое украинское слово») // Тень Холокоста: Сб. науч. статей II междунар. конфер. «Уроки Холокоста и современная Россия». – М., 1998. – С. 137–139.
 29. Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів / Під ред. О. Кучерука. – Т. 10. – Ч. 2: Газета «Українське слово». – 1941. – К., 2004.

Гуз А.М.,

канд. істор. наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

*Реалізація Національної програми правової освіти населення
місцевими органами виконавчої влади України у 2001–2005 рр.*

В статті досліджуються проблеми реалізації місцевими органами виконавчої влади Національної програми правового образования населення України в 2001–2005 гг.

The given article deals with the problems concerning the realization of the National law education programme in Ukraine by local authorities in 2001-2005.

Ключові слова: **правова освіта населення, громадські приймальні, міжвідомчі координаційно-методичні ради, районні управління юстиції.**

Стратегію правової освіти нашої країни визначають центральні органи виконавчої влади її реалізацією займаються місцеві органи виконавчої влади. Саме тому ефективна правоосвітня діяльність багато у чому залежала від результативної роботи у цьому напрямі зазначених органів.

Проблема реалізації Національної програми правової освіти населення місцевими органами виконавчої влади України не була досі предметом наукового дослідження, хоча визначення результатів їх діяльності значною мірою сприятимуть при розробці подібних заходів на перспективу. З огляду на викладене, досліджувана нами проблема актуальна як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Проблеми правової освіти населення частково досліджував С. Бігун [1]. Він особливу увагу приділив діяльності Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення у 2004 – 2005 рр. Автор дійшов висновку, що цей орган разом із Міністерством освіти і науки України зробив у зазначений період чималий внесок у реалізацію положень Національної програми правової освіти населення, сприяв покращенню викладання правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах України. С. Богачов також чимало уваги приділив дослідженню проблем правової освіти населення. В контексті досліджуваної теми він вивчав питання удосконалення викладання правознавства у школі [2]. Проблемами концептуального визначення правової освіти населення займалися В. Годованець, В. Кампо, В. Тертичний [3]. Досліджуючи Програму правової освіти населення України 1995 р., вони дійшли висновку, що у ній йдеться не стільки про правову освіту, скільки про правову просвіту населення України. Тому вони вважали, що у перспективі мова повинна йти про підготовку Концепції правової просвіти, а не правової освіти громадян України, з метою надання їм послуг у набутті ними необхідних для життєзабезпечення правових знань.

Враховуючи актуальність, наукове та практичне значення проблеми, недостатнє її вивчення в історичній літературі, автор ставить за мету проаналізувати правоосвітню діяльність місцевих органів виконавчої влади України у 2001–2005 рр. у контексті реалізації Національної програми правової освіти населення, а також визначити результати їх діяльності у цьому напрямі. Для досягнення визначеної мети у статті ставляться такі науково-дослідні завдання: визначити зміст та результати реалізації Національної програми правової освіти населення місцевими органами виконавчої влади України, з'ясувати ефективність правоосвітньої діяльності місцевими органами виконавчої влади України.

Разом із Міністерством освіти і науки та Міністерством юстиції України в усіх областях України обласні державні адміністрації у 2001 р. розпочали активно проводити правову роботу

серед населення. Спочатку практично всі обласні, а пізніше і районні адміністрації затвердили Програми правової освіти населення, зокрема Волинської, Київської, Луганської, Рівненської, Харківської областей тощо [4].

Це було значним кроком державної політики у галузі правової освіти населення України. Зазначимо, що ця робота проводилась відповідно до указу Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 922/2001 «Про Національну програму правової освіти населення», оскільки саме на місцеві органи виконавчої влади було покладено завдання забезпечити розробку і затвердження в установленому порядку регіональних програм правової освіти населення [5]. Дослідивши програми правової освіти населення обласних та районних адміністрацій України, можна дійти висновку, що найпоширенішими формами роботи місцевих органів виконавчої влади протягом 2001–2005 рр. були: тижні, декади правових знань, підготовка та випуск спеціалізованих правових передач на обласних та державному телебаченні, участь у передачах та радіомовленні, запровадження постійних правових рубрик у друкованих ЗМІ, відповіді на запитання, поточна інформація щодо роботи органів юстиції, аналітичні статті, налагодження взаємодії з видавництвами, що спеціалізуються на випуску правової, юридичної та навчальної літератури (наприклад, обласне управління юстиції Харківської області брало активну участь у підготовці широкомасштабних фахових видань: «Харків-юридичний», «Збірник наукових праць», «Юридичний радник») створення та розповсюдження мережі громадських приймалень, у Дніпропетровській області було розпочато роботу зі створення Координаційної ради молодих юристів тощо [4].

Крім цього, в областях та районах було створено велику кількість громадських приймалень, при обласних і районних, міських, управліннях юстиції та юридичні клініки при університетах, які вели підготовку юристів. Існування таких служб мала виняткове значення в сфері надання правових консультацій, оскільки правова допомога, яка надавалася адвокатами, юридичними фірмами, на жаль, була доступною не для всіх категорій населення. Тому працівниками юстиції з метою сприяння у вирішенні правових проблем найбільш вразливих верств населення, як-то: самотні та багатодітні матері, молодь, ветерани, інваліди, малозабезпечені громадяни, у громадських приймальнях надавали безкоштовну правову допомогу. До роботи громадських приймалень територіальних управлінь юстиції залучалися студенти та випускники вищих закладів освіти юридичного профілю, працівники юридичних служб, служб у справах неповнолітніх райдержадміністрацій, міськвиконкомів, представників правоохоронних органів [4].

Слід відзначити ще одну форму роботи, якою займалися члени районних (міських) міжвідомчих координаційно-методичних рад з правової освіти, зокрема, широка профілактична робота стосовно злочинності неповнолітніх, негативних факторів, що впливають на формування віктимної та девіантної поведінки у дітей; узагальнення та розповсюдження позитивного досвіду роботи з молоддю, батьками тощо.

Обласні управління юстиції співпрацювали із засобами масової інформації: обласними радіокомпаніями, де регулярно проводилися виступи працівників управління юстиції у правових програмах. Широкої популярності набули молодіжні правові клуби типу «Правознавець», громадські правові лекторії, університети правових знань для батьків і старшокласників та діяльність громадських приймалень, консультативних пунктів з юридичних питань.

Обласними управліннями, районними (міськими) управліннями юстиції проводилися розробка та підготовка методичних рекомендацій, посібників, узагальнень з питань застосування чинного законодавства, які для використання в роботі надавалися підлеглим установам юстиції, райдержадміністраціям, райміськвиконкомам, юридичним службам підприємств, установ та організацій.

Слід звернути увагу і на проведення щорічно широкомасштабних правоосвітніх заходів, зокрема обласні огляд-конкурси на кращу діяльність районних (міських) міжвідомчих координаційно-методичних рад з правової освіти населення, огляд-конкурси на краще висвітлення

правової тематики засобами масової інформації, огляди-конкурси на кращу організацію правової освіти у навчально-виховних закладах.

Зазначимо у цьому напрямі плідну співпрацю між органами юстиції та освіти. Так, зокрема районні управління юстиції надавали практичну і методичну допомогу управлінням освіти з організації та проведення постійно діючих семінарів для вчителів правознавства, спільно з управліннями освіти проводилися семінари. Обласні управління юстиції та Головні управління освіти і науки співпрацювали у сфері правової освіти з науково-методичним інститутом безперервної освіти, обласними центрами молоді, громадськими організаціями, обласними центрами соціальної служби для молоді тощо.

У свою чергу закладами освіти була налагоджена тісна співпраця з відділами у справах сім'ї та молоді, у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді, з органами юстиції, внутрішніх справ, громадськими об'єднаннями. Ними проводилися як специфічні правоосвітні та правовиховні заходи, так і заходи, спрямовані на всебічний розвиток і соціалізацію особистості, домінуючою складовою яких є правове виховання.

У напрямі шкільної правової освіти у зазначений нами період багато проведено правоосвітніх заходів у Київській області [6]. Заслугує і на вивчення у цьому контексті корисний досвід Харківської області. Тут була сформована мережа загальноосвітніх навчальних закладів юридичного напрямку. Відповідно до Концепції профільного навчання в старшій школі в загальноосвітніх навчальних закладах області запроваджено історико-правовий та юридичний профілі. З метою професійної орієнтації молоді було забезпечено регулярне проведення олімпіад, конкурсів, вікторин з правових знань. Провідні фахівці та студенти юридичного факультету Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди брали активну участь у заходах з правового виховання школярів на базі шкіл та гімназій Дзержинського району м. Харкова, неодноразово брали участь у комісії на шкільних, районних олімпіадах з основ правознавства. З метою підвищення рівня правового виховання учнівської молоді у загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах щомісячно проводилися Єдині дні правової освіти, на які залучалися працівники правоохоронних органів, лікарі-наркологи, венерологи, юристи, представники місцевих судів [4].

Зазначимо, що і для інших областей України у сфері шкільної правової освіти характерне підвищення функціонування різних молодіжних правових клубів, молодіжних організацій; організація в навчальних закладах підліткових клубів, гуртків «Правознавець», «Правознавство», «Що? Де? Коли?» та інші гуртки правознавства; створення класів з поглибленим вивченням правознавства. В загальноосвітніх закладах проводилися спеціальні факультативні курси з правознавства: «Практичне право», «Людина і світ», «Людина в суспільстві».

Пропаганда правових знань проводилася і в інші способи, зокрема, здійснювалася і через наочну агітацію. Наприклад, через оформлені «Куточки класу», в яких постійно поновлювалися рубрики наглядної агітації щодо шкідливих наслідків уживання наркотиків, алкоголю, профілактики СНІДу згідно з віковими особливостями учнів.

Значна увага приділялася правоосвітній роботі з батьками. У школах діяли правові лекторії для батьків. В обласних бібліотеках міст України також використовувалися різноманітні форми правоосвітньої роботи: правова пропаганда через книги, виставки, лекторії, створення куточків з правознавства та своєчасне поновлення бібліотечних фондів правовою літературою.

Таким чином, реалізація Національної програми правової освіти населення місцевими органами виконавчої влади України у 2001–2005 рр. сприяла підвищенню правосвідомості громадян, їх правової культури, неухильному дотриманню вимог законодавства, кваліфікованому його застосуванню, поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін та підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти, підвищенню рівня правової поінформованості населення.

Зрозуміло, що подолати правовий нігілізм громадян усієї країни за такий короткий час, незважаючи на велику проведену роботу, було неможливо. Очевидно і те, що і не в усіх областях були однаково вражаючі результати. На нашу думку, переважна більшість правоосвітніх заходів, які проводили місцеві органи виконавчої влади, реалізуючи програми правової освіти населення областей були безадресними, змістовно наповнені здебільшого помпезністю, спрямованою на забезпечення звітності, а не на досягнення реальних результатів. Крім того, підібрати критерії результативності правоосвітньої діяльності місцевих органів виконавчої влади досить складно. Підтвердженням цього стало затвердження протягом 2005–2006 рр. обласними адміністраціями чергових програм правової освіти населення до 2010–2012 рр.

З огляду на викладене, доходимо висновку, що ця проблема продовжує залишатися актуальною і потребує окремого, наукового дослідження.

Література

1. Бігун С. Правова освіта населення – не лише знати, але й вміти//Юридична газета. – 2005. – 7 лют.
2. Богачов С. Право знати право//Юридичний журнал. – 2004. – №11. – С. 34–40.
3. Годованець В., Кампо В., Тертичний В., Правова просвіта громадян України: методологічні проблеми розроблення концепції//www.pravoznavec.com.ua/period/articale/25/% – С 3.
4. Розпорядження Голови обласної державної адміністрації від 7 серпня 2001 р. № 511 «Про Програму правової освіти населення Харківської області на 2001-2005 роки»//www.kharkivoda.gov.ua/catalog; Про реалізацію Національної програми правової освіти населення в Луганській області// www.oda.lg.ua/documents/official/show; Розпорядження Голови облдержадміністрації від 16 серпня 2001 р. №531 «Про Регіональну програму правової освіти населення Рівненської області на 2001–2005 роки»// www.rv.gov.ua/sitenem/main; Програма правової освіти населення Київської області на 2002–2005 роки //www.kyiv-obl.gov.ua/docs/program; Розпорядження Голови обласної державної адміністрації від 14 серпня 2002 р. № 270-р «Про Програму правової освіти населення на 2002–2010 роки в Дніпропетровській області»//www.rada.dp.ua/prog0025.
5. Указ Президента України від 18.10.2001 N 992/2001 «Про Національну програму правової освіти населення»// ПС «Законодавство», версія 2.6.3.
6. Про стан правоосвітньої та правовиховної роботи в Київській області//Правова освіта та правове виховання: досвід Київської області; Упор. Н.В. Яценко. – К., 2004. – С. 6–17.

Гуцало Л.В.,

канд. істор. наук, ст. викл. кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка

Національно-адміністративне районування на Півдні України (20–30-і роки ХХ ст.)

В статті прослідковуються предпосылки и процесс образования национальных районов, сельских советов в 20-е годы, а также причины их реформирования и ликвидации в 30-е годы ХХ ст.

The author of the article traces down the preconditions for and the process of establishing national districts and village councils in the 1920s, as well as the reasons of their reforming and eliminating in the 1930s.

Ключові слова: національно-територіальне районування, коренізація, національні меншини, етнічні групи.

Для кращого розуміння сучасних відносин, суперечливих процесів, що відбуваються, перспектив їх подальшого розвитку необхідна об'єктивна, науково достовірна, вивірена інформація про національні меншини регіонів України. У цьому плані виокремлюється історія Півдня України з її неоднорідним національним складом населення. Дослідження минулого цього краю неможливе без вивчення історії німецького, єврейського, грецького, болгарського населення, яке разом з іншими національними меншинами тривалий час визначало долю регіону, залишило великий пласт матеріальної та духовної культури і досі впливає на темпи його розвитку.

Національно-територіальні одиниці ставали об'єктом дослідження у міру їх виділення та організаційного оформлення. Окремих етнічним групам присвячені дослідження О. Обидьонової, В. Орлянського, В. Павленко, Л. Наседкіної, дещо ширше створення та функціонування національних адміністративно-територіальних одиниць простежує Б. Чирко, М. Панчук, О. Рафальський. Сучасні дослідники стверджують, що національні адміністративно-територіальні одиниці розглядалися передусім як засіб залучення широких кіл етнічних спільнот до соціалістичного будівництва як опору радянської влади.

Метою пропонованої статті є прагнення узагальнити відомості щодо виділення та функціонування національно-адміністративних одиниць, які утворювалися в місцях компактного проживання етнічних груп Півдня України, простежити передумови та процес утворення національних районів, сільрад у 20-х роках, а також причини їх реформування і ліквідації у 30-х роках ХХ ст.

У 20-і роки влада прагнула залучити національні меншини до активної діяльності в будівництві соціалізму та закріпити в їхній свідомості довіру до радянської влади. Тому для ефективного вирішення багатьох проблем необхідно було виділення національних адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання національних меншин. Слід наголосити, що організаційне оформлення національних адміністративних одиниць на Півдні України почалося з виділення німецьких, болгарських, а дещо пізніше єврейських, грецьких та російських.

У процесі національного районування вважалося «принципово необхідним виділення самостійних районів і сільрад із німецьких колоній. Німецькі колонії повинні нараховувати не менше 300 господарств або ж 12 тис. населення; в інших місцевостях з німецьким населенням створити німецькі сільради» [1, арк. 38].

Відштовхуючись від такого роду «мірок», почали з'являтися пропозиції щодо виділення окремих німецьких районів, а саме: Ландау (кількість населення близько 20 тис. осіб) у Миколаївській окрузі Одеської губернії; Хортиця (13–14 тис.), Запорізької округи

Катеринославської губернії [1, арк. 38]. До складу останнього району повинні були ввійти всі німецькі колонії попередньої Хортицької волості з 18 колоніями і 14 тис. населення. При останньому районуванні Хортицька волость була приєднана до сусідніх російських волостей [2, арк. 54]. Трохи пізніше була висловлена думка про створення спеціального району імені Розі Люксембург [3, арк. 55; 2, арк. 54]. Але не завжди пропозиції переростали на реалії. Це безпосередньо стосується Хортицького району. Гострі дискусії викликали, як зазначає Б. Чирко, формування кордонів та адміністративно-територіальний поділ цього району, населення якого складалося майже з однакових за чисельністю етносів – 14 тис. українців та 12 тис. німців. Центральне Бюро німсекції вважало, що малочисельність німецького населення у цьому випадку не повинне стати перепоною у створенні самостійного району, тим паче, що безпартійна селянська конференція сама про це просила [3, арк. 54]. Але президія Запорізького окрвиконкому приймає рішення, за яким виділення Хортицького менонітського району було неможливе й недоцільне. У 1924 р. з метою концентрації німецьких колоній Велико-Токмацького району Мелітопольської округи, яка об'єднувала 83 німецькі колонії, приєднане до Бердянської округи, що дало змогу виділити в останній німецький район – Молочанський, у свою чергу, в Мелітопольській окрузі був виділений Пришибський німецький район. Майже одночасно формується й район з центром у Зельцах Одеської губернії [3, арк. 92; 5, арк. 117].

Отже, процес виділення німецьких національних районів відбувався досить швидкими темпами, і на 1924 р. їх існувало п'ять, а саме: Зельцький, Ландауський, Люксембурзький, Молочанський і Пришибський. Останніх два у 1928 р. були об'єднані в один, з центром у с. Молочанському [6, арк. 3]. Звичайно, поряд із національними районами зростала й кількість національних сільських рад.

Наступним кроком Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК була робота над «Проектом виділення болгарських адміністративно-територіальних одиниць». Так, у 1924 р. за участю Д.Перванова було організовано два болгарських райони – Романівський та Цареводарівський. У жовтні 1926 р. Романівський район перейменували на Коларівський, а у листопаді 1927 р. – Цареводарівський – на Ботєвський. На посаду секретарів райпарткомів цих національних районів було обрано Петра Петрова та Камена Русінова [7, с. 47–53]. На 1925 р. припадає створення третього болгарського національного району. Райцентром болгарського району запропонували Великий Буялик як село найбільш міцне і за кількістю населення, і за своїм економічним значенням. У березні 1926 р. Велико-Буялицький національний район перейменовано на Благоевський. Секретарем Благоевського райкому на перших порах був Тодор Главчев [7, с. 47–53].

Дещо напруженим виявилось виділення Гросс-Лібентальського німецького національного району. Та все ж наприкінці серпня 1925 р. на засіданні Президії Одеського окрвиконкому приймається проект виділення Гросс-Лібентальського німецького національного району [8, арк. 18]. Доречно було б зауважити, що у травні 1926 р. Ландауський німецький район перейменовано на Карл-Лібкнехтівський. Цю ідею запропонувало саме населення, оскільки відкриття району відбулося напередодні річниці вбивства Карла Лібкнехта [9, арк. 11]. На 1926 р. припадає створення Високопільського німецького національного району на території Херсонської округи [10, арк. 57]. У 1927 р. у Первомайській окрузі створено четвертий болгарський район – Вільшанський. Тут протягом 1927–1930 рр. секретарями РВК працювали Тодор Главчев, Микола Гранчаров, Микола Нестеров [7, с. 47–53].

У березні 1927 р. почав функціонувати перший у Радянському Союзі Сейдеменухський єврейський національний район. Територія району, за проектом, складалася з частин територій Бериславського та Снігірівського районів Херсонщини з центром у колонії Велика Сейдеменуха. На території району у 40 населених пунктах проживало 16 797 мешканців. Національний склад району був таким: євреїв – 14 390 (85,6%), українців – 1 964 (11,8%) і німців – 443 (2,4%) [11, арк. 24–25]. Херсонському окрпарткомові довелося першому безпосередньо зайнятись питанням

підготовки організації єврейського національного району і подолати консерватизм радянського апарату щодо його остаточного оформлення. Поряд із Калініндорфським в Україні діяло ще два єврейських національних райони – Новозлатопільський у складі дев'яти єврейських сільрад та Сталіндорфський – 16 єврейських та двох німецьких національних сільрад [12, с. 41]. У 1928 р. було утворено три грецьких райони – Сартанський, Мангуський та Велико-Янисольський [12, с. 91]. Два перших грецьких національних райони – Мангуський та Сартанський з'явилися завдяки затвердженій 30 травня 1928 р. Президією ВУЦВК Постанові «Про створення національних грецьких районів на терені Маріупольської округи» [13, арк. 45]. Трохи пізніше у Сталінській окрузі було організовано третій грецький район – Велико-Янисольський. 9 жовтня 1928 р. ВУЦВК затвердила постанову «Про районування грецької національності на території Сталінської округи». До складу Велико-Янисольського грецького району було віднесено Велико-Янисольський район у своїх старих межах у складі семи сільських рад та приєднано від розформованого Андріївського району чотири сільради [13, арк. 50]. Оформлення грецьких національних районів було прискорено у зв'язку із відзначенням у 1928 р. 150-річчя виселення греків з Криму. Їх створення мало зайняти почесне місце в ідеологічній кампанії, що розгорнулася при цьому.

У вересні 1929 р. ВУЦВК та РНК УСРР постановили утворити на території Запорізької округи Хортицький район з переважною німецькою людністю, з центром у с. Верхня Хортиця у складі Верхне-Хортицької, Нижне-Хортицької, Кічкаської, Широчанської, Павлівської, Бабурської, Смолянської, Миколаївської, Веселівської, Лукашівської, Ново-Запорізької та Зеленогайської сільських рад тогочасного Хортицького району [14, с. 866]. Отже, протягом другої половини 20-х років ХХ ст. на Півдні України було створено найбільше національних районів порівняно з іншими регіонами республіки. Так, на Півдні України наприкінці 20-х років ХХ ст. функціонувало 19 національних районів, а саме: сім німецьких – Гросс-Лібентальський, Зельцький, Молочанський, Високопільський, Люксембурзький, Ландауський (Карл-Лібкнехтівський) та Хортицький; чотири болгарських – Коларівський, Ботевський, Благоевський, Вільшанський; по три єврейських (Калініндорфський, Сталіндорфський, Новозлатопільський) та грецьких (Сартанський, Мангуський, Велико-Янисольський) і два російських – Кам'янський та Терпінянський.

Політика радянської влади щодо національних меншин в Україні у 30-і роки відрізнялась від політики першої половини 20-х років, але була логічним продовженням втілення в життя за будь-яку ціну комуністичної догми побудови соціалізму. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років політика коренізації, що сприяла зростанню національної самосвідомості, національному відродженню, почала здавати позиції під тиском міцніючої командно-адміністративної системи, за рамки якої вона дедалі виходила. Національна програма більшовиків вступила в пряму суперечність із встановленням тоталітарної політичної системи, яка спиралась на карально-репресивні органи, зводила нанівець права союзних республік, їх етносів. Автор погоджується з думкою сучасних науковців, які у своїх публікаціях акцентують увагу на зміні національної політики на рубежі 20–30-х років з боку сталінського керівництва у гірший бік. У міру утвердження тоталітарного режиму дедалі більше виявлявся штучний характер політики коренізації.

Однією з головних причин згорання політики коренізації у цей період була відсутність гармонійного поєднання на практиці національної та соціальної політики уряду. Адже кінець 20-х років позначений втратою самоцінності у роботі серед інонаціонального населення, яка перетворилася на додаткове знаряддя антинародної соціальної політики. Ради поступово втрачали національні особливості й усе більше набували соціалістичного змісту, особливо в період «наступу соціалізму по всьому фронту», невід'ємною частиною якого стала колективізація.

Процес поступового скасування національного районування розпочався в 1930 р., коли у зв'язку з ліквідацією округів і будівництвом Дніпрогесу припинив існування Хортицький

німецький район. Його у 1930 р. приєднали до Запорізької міської ради. На другій Всеукраїнській нараді з роботи серед національних меншин секретар Запорізької міськради Білик повідомив про побажання жителів Хортицького району реставрувати німецький район [15, с. 95]. Але цю пропозицію відхилили, оскільки він уже входив у межі м. Запоріжжя та й основна увага урядовців була повернута в бік Дніпробуду [15, с. 115]. Перевірка діяльності Запорізької міської ради ЦКНМ у грудні 1930 р. засвідчила, що при всьому бажанні вона не могла забезпечити права німецького населення так, як це робили в районі. Звідси й висновок Комісії про необхідність створення самостійного німецького району, що не торкався б інтересів Дніпрогесу та розвитку промисловості [16, с. 209].

Перехід на обласну систему управління позначився на кількості грецьких національних районів. За постановою ЦВК України від 2 липня 1932 р., Сартанський та Мангуський грецькі райони були розформовані і приєднані до Маріупольської міськради у зв'язку з утворенням в УСРР Донецької області. Згідно з інструкцією «Про порядок ліквідації деяких районів у зв'язку з утворенням областей на території України» були ліквідовані й їх РВК. Парадоксально, але із ліквідацією національних районів йшло також обговорення питань про створення нових. Свідченням цього є Протокол наради ЦК національних меншин при ВУЦВК про організацію нового грецького району (від 27 грудня 1930 р.) [17, с. 288]. Спочатку планувалося створити змішаний греко-український район, але наголос зроблено на створення грецького району. На початку листопада 1934 р. з метою посилення керівництва сільрадами національних меншостей і наближення районних центрів до сільрад і колгоспів, було розукрупнено Старокаранський район Донецької області [18]. У зв'язку з цим утворилося два райони – Старокаранський грецький національний район, з центром у с. Старакарань і Остгеймський – з центром у с. Остгейм [19].

9 грудня 1934 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було затверджено список районів, у тому числі й національних, що розукрупнилися. Так, у Харківській області у межах Олексіївського російського району створювались Олексіївський та Старовірівський національні райони [20]. Ці російські національні райони не стільки створювались, скільки відновлювались, оскільки у 1930 р. вони об'єдналися. Згідно з постановою Президії ВУЦВК від 2 січня 1935 р. про розширення районів УСРР на Дніпропетровщині постає четвертий німецький національний район – Ротфронтівський [21]. Центром нового району стало с. Вальдгейм. До складу Ротфронтівського (Вальдгеймського) району було включено 11 сільських рад Молочанського району [22, с. 780]. 31 серпня 1935 р. село Вальдгейм було перейменовано на село Ротфронт. Але створення нових національних районів у середині 30-х років вже не могло змінити ситуації, що склалась. Політика коренізації почала здавати свої позиції під тиском міцніючої тоталітарної системи.

У контексті командно-адміністративної політики проводилася реорганізація та ліквідація й інших національних адміністративно-територіальних одиниць, що нібито не виправдали себе. У зв'язку з цим партійними й адміністративними органами було прийнято кілька постанов («Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» від 16 лютого 1938 р., «Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільрад» від 7 квітня 1939 р. та ін.). У постанові ЦК КП(б)У від 16 лютого 1938 р. відзначається, що згідно з рішенням ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У існування різних національних районів і сільрад не виправдовується національним складом населення цих районів. Тому було визнано недоцільність подальшого існування як «...особливих національних районів, так і сільрад», а, значить, їх потрібно ліквідувати шляхом реорганізації на звичайні райони та сільради [17, с. 288].

З викладеного доходимо висновку, що наприкінці 30-х років ХХ ст. із ліквідацією національних районів та сільрад було припинено функціонування системи національного районування як на Півдні України, так і по всій республіці.

Література

1. ЦДАВОВУ. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 38.
2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 99. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 54.
3. ЦДАВОВУ. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 55.
4. Чирко Б.В. національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття). – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
5. ЦДАВОВУ. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 92.
6. ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2558. – Арк. 3.
7. Дихан М.Д. Болгари – політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924 – 1929 рр. – К., 1973. – С. 47-53.
8. ДАОО. – Ф. 1916. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 18.
9. ДАОО. – Ф. 969. – Оп. 3. – Спр. 451. – Арк. 11.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 57.
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 701. – Арк. 24 – 25.
12. Національні меншини в Україні. 1920–1930-і роки. Іст.-картогр. атлас / Упор: М.І.Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 104 с.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 45.
14. Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1929. – № 24. – С. 866.
15. Второе Всеукраинское Совещание по работе среди национальных меньшинств (Стеногр. отчёт и постан.). 27–30 ноября 1930 г. – Центриздат: Москва – Харьков – Минск. Всеукраинское отделение. – 160 с.
16. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.
17. Греки на українських теренах: Нариси етнічної історії: Док. і мат., карти / М.Дмитрієнко, В.Литвин, В.Томазов, Л.Яковлева, О.Ясь. – К.: Либідь, 2000. – 488 с.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6416. – Арк. 28.
19. Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1934. – № 3. – С. 9.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341. – Арк. 177-178.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6642. – Арк. 16.
22. Райони УСРР. – Т. 1: Статистичний довідник / За ред. О.М.Асаткіна. – К.: Народне господарство та облік, 1936. – 1196с.

Добровольська Г. О.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
та профспілкового руху АПСВ ФПУ*

*Роль профспілок у процесі становлення та розвитку
громадянського суспільства в Україні*

В статье анализируется роль и место профсоюзов в процессе становления и развития гражданского общества в Украине.

The author of the given article analyses the trade unions' place and role while building and developing a civil society in Ukraine.

Ключові слова: професійні спілки, громадянське суспільство, наймані працівники, держава, громадянські права, соціальні інтереси.

За сучасних умов розбудови українського громадянського суспільства вивчення та дослідження проблем ролі та впливу профспілок на цей процес, безперечно є надзвичайно актуальним. Це обумовлено зокрема тим, що соціальна роль та місце профспілок у суспільстві, їх основна функція захисту найманих працівників у вирішенні важливих соціально-економічних та суспільно-політичних питань стає все більш вагомим.

Створення потужних впливових профспілок, здатних ефективно відстоювати інтереси працівників – невід’ємний атрибут цивілізованої держави. Саме професійні спілки є найактивнішою суспільною силою у боротьбі за достойну, вільну і соціально захищену працю, за

повну й продуктивну зайнятість працездатних, достатній рівень соціального захисту, проти всіх форм дискримінації у праці та її оплаті. Зрештою, практично немає таких прав і свобод людини, за які не зобов'язані стояти горою профспілки. Крім того, при певних соціально-економічних умовах профспілковий рух може бути фактором, який викликає суттєві зміни у політичній та економічній ситуації у країні.

Сьогодні проблема участі профспілок у творенні громадянського суспільства в Україні, попри значну кількість літератури про професійні спілки, є малодослідженою.

Деякі аспекти ролі профспілок у розбудові громадянського суспільства в Україні висвітлені у працях Г. Осового [1–3], В. Цвіха [4–7].

Що стосується розвитку теорії громадянського суспільства в Україні, то певне поживлення можна спостерігати на початку 90-х років, коли в Інституті філософії НАН України був утворений навіть науковий відділ громадянського суспільства. Спроба проаналізувати особливості розбудови громадянського суспільства в Україні здійснено у наукових доробках М. Банчука [8], Л. Кравченка [9], Л. Хомякова [10], С. Кириченка [11–12] та ін. [13–22].

Метою цієї статті є з'ясувати, яку роль відіграють професійні спілки у процесі становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні.

Розбудова громадянського суспільства, демократизація всіх сфер суспільного життя – стратегічна мета нашої держави, що набуває особливого значення на шляху просування України у європейський та світовий простір, наближення до європейських стандартів демократії.

Термін «громадянське суспільство» використовується у різних значеннях з XVIII ст. Щоправда, ідеї, близькі до його сутнісної основи, були висловлені значно раніше такими відомими філософами й мислителями як Платон і Аристотель, Н. Макіавеллі та Ж. Боден, Т. Гоббс і Дж. Локк, Г. Гроцій і Спіноза, Ж.-Ж. Руссо й І. Кант, Г. Гегель та ін.

У сучасних суспільних науках існують різні визначення громадянського суспільства в широкому сенсі як певного типу суспільної організації. Це пов'язане як з тим, що саме громадянське суспільство є складним і багатомірним явищем, так і з тим, що термін «громадянське суспільство» входить до інструментарію різних наук про суспільство (історія, політологія, соціальна філософія, соціологія), що накладає на його визначення свій відбиток, особливо з урахуванням наявності в цих науках різних традицій та шкіл.

Слід зазначити, що при значних розходженнях у тлумаченні суті громадянського суспільства різними дослідниками, усі вони погоджуються з тим, що громадянське суспільство не можуть творити об'єднання безправних індивідів, права яких не захищені конституцією і законами, або ієрархічні структури з асиметричним розподілом прав та обов'язків. Його утворюють лише вільні та рівні індивіди й створені ними добровільні асоціації, зорієнтовані на громадські справи, а також вільна преса як засіб комунікації і самовираження.

Громадянське суспільство – це певний механізм неформального соціального партнерства, яке уможливує здійснення й баланс існуючих інтересів у суспільстві. Воно передбачає свободу асоціацій індивідів, коли добровільні об'єднання та організації виражають інтереси і прагнення певних верств населення. Спілки підприємців, найманих робітників, органи виробничого самоврядування, спілки споживачів та багато інших структур покликані забезпечувати дотримання цивілізованих відносин між усіма учасниками виробництва й обміну, пом'якшувати зіткнення численних приватних устремлінь.

Підґрунтям і ознаками громадянського суспільства є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності і відкритою конкуренцією, структурованість суспільства, відокремленість різних груп і верств у ньому, множинність незалежних політичних сил і партій, недирективно формована громадська думка і, найголовніше, вільна особа з розвинутим почуттям громадянськості і власної гідності. Громадянське суспільство існує виключно за умов демократії.

Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини. Особа має гарантію вільного вибору тих чи інших форм економічного й політичного буття, ідеології,

світогляду, можливість вільно висловлювати і відстоювати свої погляди та інтереси. Отже, головним суб'єктом громадянського суспільства виступає людина.

Громадянське суспільство постає як системне об'єднання громадян, їх добровільний союз, в якому вони забезпечують свої інтереси, дбаючи одночасно про інтерес загальний. При цьому необхідно підкреслити, що реалізація інтересів громадян, задоволення їх потреб здійснюється ними власноручно, шляхом самоорганізації та самоврядування. Ніхто не змушує громадян до цього. Тільки інтереси є спонукальними причинами громадянської активності. З огляду на це громадянське суспільство постає як самоорганізована, самоврядна система громадян, в якій вони самі забезпечують свої інтереси, не протиставляючи їх загальним, а узгоджуючи їх.

До основних інститутів громадянського суспільства відносяться: приватна власність, бізнес, орендні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, споживчі та кредитні спілки, бізнес центри, благодійні фонди і фонди підтримки, наймана праця, біржі зайнятості, а також сім'я, церква (відокремлена від держави), школи (приватні), засоби масової інформації (недержавні), Інтернет, органи самоврядування, професійні спілки, інші громадські недержавні організації.

Сьогодні в Україні існують певні труднощі становлення громадянського суспільства. Воно криміналізоване, корумповане не менше, ніж державна бюрократія.

Перспективи входження України у європейський простір зобов'язують визнавати права людини провідним ціннісним орієнтиром у розбудові українського громадянського суспільства. Слід зазначити, що в українському суспільстві права людини – важливий ціннісний еталон. Він закріплений у Конституції України, але його поки що важко втілити у життя. І причина не тільки в історичних традиціях українського суспільства, в якому права людини не посідали гідного місця ні у суспільній свідомості, ні у практиці діяльності держави, а у нестабільній ситуації у країні, невисокій правосвідомості громадян, відсутності можливостей покращити добробут людей. До того ж, державні бюрократичні структури поки що не зацікавлені у задоволенні прав людини.

Головними ознаками, які характеризують громадянське суспільство, є розвинутість його інститутів (різноманітних об'єднань громадян та засобів масової інформації) та рівень громадської активності населення. Слід зазначити, що сьогодні в Україні багато інститутів й елементів громадянського суспільства або зовсім слабкі, або ж мають асоціальний характер.

Можна стверджувати, що у нашій країні процес формування громадянського суспільства, утворення окремих його елементів, інституційних основ, налагодження взаємодії між ними тільки розпочинається. І цей процес, на нашу думку, буде тривалим і нелегким. А швидкість, повнота й глибина цього процесу залежать від багатьох чинників. Передусім йдеться про позицію держави, готовність влади поділитися своїми повноваженнями з суспільством, із тими елементами громадянського суспільства, які щойно з'являються.

В Україні вже сформувались певні сили, що зацікавлені у діалозі із суспільством та усвідомлюють необхідність створення потужної держави за умов розвитку сильних демократичних інституцій суспільства. Але дуже впливовими в державі є й інші сили, які представлені, передусім, чиновницьким апаратом, значна частина якого перетворила свої службові крісла на комерційний товар і досить швидко корумпується. Вони ніколи не погодяться на встановлення суспільного контролю над їхньою діяльністю. Вони були, є і залишаться найбільш послідовними супротивниками формування громадянського суспільства. Саме корумповане чиновництво несе у собі небезпеку як для розвитку демократичного суспільства, так і для формування сильної держави. Формування «нової номенклатури» – компетентної, толерантної, демократичної, здатної до діалогу й відкритої полеміки з опонентними точками зору – є чи не найважливішим завданням сучасної української влади, важливою складовою становлення в Україні повноцінного громадянського суспільства.

Суб'єктами створення громадянського суспільства є люди, їх громадські об'єднання. Українські профспілки є сьогодні найвагомим і найбільш структурованим сегментом

громадянського суспільства. Вони об'єднують у своїх лавах понад 11 млн. громадян, переважну частину яких становлять працюючі у різних сферах економічної діяльності.

Станом на 06.03.2007 р. в Україні легалізовано 104 всеукраїнські профспілки і 14 всеукраїнських об'єднань професійних спілок [23, с.32].

Отже, профспілки з-поміж інших інститутів громадянського суспільства потенційно являють собою найбільш потужний і впливовий суб'єкт конституційного права і громадського контролю діяльності влади. Адже в особі членів профспілок вони об'єднують майже половину загальної кількості громадян, що користуються конституційним правом обирати Президента України, народних депутатів, брати участь у загальнодержавних та місцевих референдумах тощо.

В Україні за останнє десятиріччя проблема функціонування професійних спілок як важливого і впливового інституту, їх розвитку і модернізації привертає все більшу увагу парламенту і уряду, політичних партій, учених, політологів, соціологів, економістів, юристів. Причин тут кілька.

Насамперед змінилось і продовжує змінюватися саме місце українських профспілок у суспільстві. Прагнення окремих недалекоглядних політиків, представників структур влади і бізнесу усунути профспілки на узбіччя економічного, соціального і духовно-культурного життя не мали успіху і практично провалилися. Профспілки посідають своє, об'єктивно належне їм місце в організації, функціонуванні виробництва, в управлінні та самоуправлінні, у соціальній і економічній сферах, у духовно-культурному житті, у громадянському суспільстві. Зокрема, досвід діяльності профспілок за умов незалежності України підтверджує, що вони дійсно, хоча й не без труднощів, набувають притаманних саме їм функцій представництва, здійснення й захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів найманих працівників.

По-друге, соціальний розвиток українського суспільства все більше стає предметом свідомого, цілеспрямованого, науково обґрунтованого аналізу як вчених, політиків, так і профспілкових організацій та їх лідерів. Неупереджені результати такого аналізу переконливо вказують на те, що роль українських профспілок, їх вплив на розвиток усіх сфер суспільного життя зростає і зростатиме. Сьогодні ніхто не може ігнорувати профспілки як у політичному житті, так і у реалізації економічних, соціальних та духовно-культурних програм.

По-третє, сучасний етап розвитку економіки на базі якісно нових технологій та інформаційних систем змінює як структуру виробництва, так і структуру робочої сили, породжує нові види діяльності профспілок, дозволяє їм ставити питання про свідоме, науково обґрунтоване планування і організацію підготовки фахівців нових спеціальностей та сприяє їх активній участі в усіх соціальних, економічних, політичних і духовно-культурних процесах функціонування й розвитку суспільства.

По-четверте, значно зростає соціально-виховна роль профспілок України. Це визначається тим, що основна соціалізація індивіда здійснюється протягом довготривалого періоду його діяльності у певному трудовому колективі. Профспілки сприяють створенню умов кожному члену трудового колективу для опанування глибокими технічними та технологічними знаннями, необхідними навичками для творчої ефективної праці в інтересах своєї батьківщини й самого себе. Профспілки здатні забезпечити гуманність, цілеспрямованість, конкретність, безперервність, наступність та ефективність виховання індивіда як громадянина і особистості, прищепити йому такі якості як громадянськість, солідарність, прагнення до свободи, справедливості, соціальної рівності.

Усі профспілки в Україні рівні перед законом і мають рівні права щодо захисту прав й інтересів своїх членів. Інституційна мережа українських профспілок є досить розгалуженою – вона охоплює всі галузі економіки, всі форми власності й господарювання та всі регіони. Їх організаційні ланки є добре структурованими, що визначає мобільність і можливість впливу як інституту громадянського суспільства на всіх рівнях: підприємства, адміністративно-територіальної одиниці, галузі, держави.

Основним завданням профспілок як специфічної громадської організації, що об'єднує за професійною ознакою в основному працюючих громадян, є захист їх трудових, соціально-економічних прав та інтересів. Ця функція профспілок закріплена у Конституції України (ст.36) [24].

Слід зазначити, що на відміну від інших громадських організацій вони мають надзвичайно широкий правовий спектр повноважень для здійснення своєї захисної функції. А саме: представляти і захищати права й інтереси своїх членів в органах державної влади і місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцями, іншими об'єднаннями громадян, брати участь у розгляді ними своїх пропозицій, здійснювати громадський контроль за додержанням законодавства про працю.

Представництво і захист колективних інтересів членів профспілок та їх сімей організації профспілок здійснюють на основі укладення колективних договорів і угод з роботодавцями, урядом, центральними і місцевими органами виконавчої влади. У разі незадовільного їх виконання, порушення законодавства про працю, трудових, соціально-економічних прав та інтересів працівників профспілки можуть ініціювати колективні трудові спори, вступати в конфлікти й застосовувати такий крайній засіб тиску як страйк. Це право їм гарантовано Конституцією (ст.44) і у період масових затримок виплати заробітної плати найманим працівникам щорічно в країні проводилося до 1,5 тис. страйків, в яких брали участь понад 100 тис. працівників [2, с.150].

На підтримку своїх вимог щодо покращення соціально-економічного становища працівників, дотримання конституційних прав та гарантій у сфері праці, соціального страхування, заробітної плати, а також на захист свободи об'єднання профспілки активно використовують також права, надані їм як об'єднанням громадян на проведення в різноманітних формах акцій протесту: вуличних походів, мітингів, пікетувань, демонстрацій.

Така різнобічна захисна діяльність профспілок значною мірою ослабила негативний вплив чинників ринкових реформ на становище трудівників, дозволила вдосконалити систему законодавства з питань праці і соціального захисту, забезпечити поступове зростання трудових доходів. Поступово скорочується рівень безробіття, створюються нові робочі місця і відповідно зростає попит на працю. Велика увага приділяється також реформі системи соціального страхування, що здійснюється за участі профспілок і охоплює всі види ризиків: безробіття, нещасні випадки на виробництві, тимчасову непрацездатність, хворобу, пенсійне забезпечення. Мета цієї реформи створити умови для повноцінного захисту і соціального забезпечення найманих працівників, характерного для європейських країн з соціально орієнтованою ринковою економікою.

Однак було б перебільшенням стверджувати, що профспілки вже стали рівноправною стороною і учасником процесу вироблення та реалізації соціально-економічної політики держави.

Професійним спілкам так і не вдалось налагодити продуктивний діалог із урядом, організаціями роботодавців при формуванні економічної і соціальної політики держави. Пропозиції профспілок до таких важливих документів як щорічні послання Президента України до Верховної Ради України, Основні напрями бюджетної політики, Державний бюджет України, Державна програма економічного і соціального розвитку, не завжди враховуються розробниками.

Недостатня вимогливість з боку профспілок до органів виконавчої влади, організацій роботодавців та їх об'єднань призводить до неповного виконання колективних договорів, угод і домовленостей.

На жаль, українським профспілкам не вдалося повністю позбавитися залежності від держави.

Дослідження, проведене Інститутом соціології у 2002 р. в рамках проекту «Партнерство за реформи в Україні», вказує на те, що ступінь розвитку профспілок як інституту громадянського суспільства, експерти оцінили як «малорозвинуті». Вони значно поступаються політичним

партіям, релігійним громадам, фінансово-промисловим об'єднанням. За індексом впливовості на державу профспілки серед інститутів громадянського суспільства посіли передостаннє місце [25].

Можна стверджувати, що сьогодні українські профспілки ще не стали впливовими інститутами громадянського суспільства. Для того, щоб завоювати симпатії громадськості, їм необхідно позбутися корпоративної замкнутості, розширити коло своїх суспільних інтересів, забезпечити ефективну взаємодію з іншими громадськими організаціями і рухами, які представляють певні соціальні категорії та групи інтересів – молодь, жінки, пенсіонери тощо. А головне – профспілкам необхідно повністю позбавитися впливу з боку держави і зайняти своє природне місце – опозиції (конструктивної чи жорсткої), адже основні важелі впливу на розвиток профспілкового руху в Україні знаходяться нині у руках влади. Держава монополізує вирішення соціальних проблем, а демократичні інституції, зокрема, профспілки – залишаються слабкими й відстороненими від цього процесу. До того ж, профспілки не мають яскравих, сильних лідерів та солідарної позиції.

На нашу думку, ступінь і напрям впливу профспілок на громадянське суспільство залежить від п'ятих взаємопов'язаних факторів: сили профспілок, обумовленої об'єктивними і суб'єктивними обставинами; розуміння лідерами і активістами профспілок завдань і шляхів їх вирішення; розвинутої та характеру самого громадянського суспільства; характеру, ролі та стану держави; соціально-економічних і соціально-психологічних умов.

Роль і місце профспілок у громадянському суспільстві визначаються тим, наскільки вони здатні забезпечити можливості для кращого використання робочої сили. Крім того, роль профспілок у громадянському суспільстві визначається тим місцем, яке посідають у триєдиній системі соціального партнерства: держава – підприємець – профспілка. Свою роль ці організації здатні виконувати, лише будучи реальними профспілками, тобто коли вони дотримуються таких організаційно-діяльнісних принципів як добровільність, незалежність, демократичність, безумовний захист економічних і соціальних інтересів найманих робітників.

На нашу думку, висунення на перший план принципу захисту економічних і соціальних інтересів здатне згуртувати на розв'язання практичних питань широкі кола найманих працівників, перетворити профспілки на міцний і серйозний чинник суспільного життя, який може запропонувати громадянському суспільству позитивну програму розв'язання багатьох актуальних проблем на основі дотримання корінних інтересів працівників більшості населення, яке працює за наймом.

Таким чином, профспілки, як організації захисту економічних та соціальних інтересів найманих робітників, одночасно є важливим інститутом громадянського суспільства, покликаним представляти, виражати і захищати інтереси найманих робітників як громадян. Їх роль у громадянському суспільстві визначається ступенем наділення і розширення завдяки їх діям і боротьбі громадянських прав і свобод найманих робітників, утвердження і розвитку у ньому практики соціального партнерства і стимулювання профспілкового самоврядування.

На думку автора, українському профспілковому руху важливо зберегти свою свободу й незалежність, щоб бути спроможним виконувати свої економічні і соціальні завдання попри всі політичні зміни.

На нашу думку, для того, щоб профспілки діяли більш ефективно у сфері соціально-економічних відносин, влада мала б передати їм частину своїх повноважень та функцій. Наприклад, надати профспілкам право законодавчої ініціативи. Це, безперечно, сприяло б вдосконаленню законодавства в соціально-трудої сфері. Крім того, профспілки мають бути партнерами політичних сил у реалізації своїх інтересів. Вони навіть мають впливати на процеси формування влади, використовуючи для цього всі надані їм можливості.

Якщо сьогодні нам вдасться побудувати таку політичну систему й таку державу, яка була б відкритою для ініціатив простих громадян і громадських організацій, тоді буде реалізована та ідея,

що держава існує для людей, а не навпаки. Тоді насправді ми зможемо побудувати розвинуте громадянське суспільство.

Отже, профспілки за умов громадянського суспільства – це не ресурс влади чи політичних партій, а їх рівноправний партнер, який на захисті законних прав та інтересів всіх працівників, сприяє гармонізації суспільних інтересів. Тільки таке розуміння своєї ролі у суспільно-політичному житті забезпечить авторитет профспілкам.

Література

1. Осовий Г.В. Майбутнє профспілок залежить не тільки від їх волевиявлення // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2006. – №1. – С. 5–17.
2. Осовий Г.В. Роль профспілок у розбудові громадянського суспільства в Україні // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2003. – №2. – С. 149–155.
3. Осовий Г.В. Профспілковий рух в Україні: нова соціальна роль, стан та перспективи розвитку // Україна: аспекти праці. – 2001. – №8. – С. 18–26; 2002. – №1. – С. 3–9.
4. Цвих В.Д. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика. – К., 2002. – 376 с.
5. Цвих В.Ф. Профспілки в громадянському суспільстві і до питання історіографії дослідження проблеми // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка: Сер. Філософія. Політологія. – 2002. – Вип. 38–41. – С. 38–41.
6. Цвих В. Групи інтересів, їх інститути та організації в громадянському суспільстві // Людина і політика. – 2002. – №3. – С. 33–46.
7. Цвих В.Ф. Громадянське суспільство як явище і процес: Особливості бачення // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка: Сер. Філософія. Політологія. – 2002. – Вип. 42–45. – С. 42–45.
8. Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність // Людина і політика. – 2003. – №1 – С. 42–49.
9. Кравченко Л. Розбудова українського громадянського суспільства: кризь призму бачення окремих проблем // Право України. – 2003. – №10. – С. 17–21.
10. Хомяков Л. Парадокси громадянського суспільства в Україні // Сучасність. – 2003. – №2. – С. 55–74.
11. Кириченко С.О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття і зміст. – К.: Логос, 1999 – 47с.
12. Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. – К.: Логос, 1999. – 88 с.
13. Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку. – К.: Фонд «Європа ХХІ», 2003. – 286 с.
14. Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №3. – С. 68–79.
15. Розвиток громадянського суспільства в Україні. – К.: Європа ХХІ, 2002. – 60 с.
16. Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму // Право України. – 2001. – №5. – С. 12–17.
17. Соколов В. Громадянське суспільство. Дійові особи та виконавці // Віче. – 2003. – №4. – С. 24–27.
18. Степаненко В. Українське громадянське суспільство. «Помаранчева» стадія становлення // Віче. – 2005. – №2. – С. 49–55.
19. Тодика Ю. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – №1. – С. 34–44.
20. Філік Н. Громадянське суспільство та проблема захисту прав людини // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №8. – С. 61–64.
21. Якубовський О. Взаємодія держави і громадянського суспільства в Україні // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України. – 2004. – №1. – С. 317–321.
22. Ясенчук Ю. Шляхи вдосконалення владних відносин у контексті становлення в Україні основних засад громадянського суспільства // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентіві України. – 2000. – Вип. 2, ч.1. – С. 266–274.
23. Про стан дотримання в Україні прав профспілок та організацій роботодавців відповідно до Конвенції Міжнародної організації праці №87 про свободу асоціації та захист права на організацію. – К.: ФПУ, 2007. – 36 с.
24. Конституція України. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
25. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. – К.: Стилос, 2002. – С. 355–356.

Князевич Д.О.,

*аспірантка кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Створення перших молодіжних політичних партій після проголошення незалежності в Україні

В статье анализируется процесс появления в Украине молодежных политических партий, раскрываются основные условия деятельности политических партий молодежного направления в западных демократических странах. Акцентируется внимание на процессе трансформации основных молодежных гражданских организаций в первые украинские молодежные политические партии.

The process of establishing youth political parties in Ukraine is analyzed in the given article. There are also revealed basic conditions of the activity performed by youth political parties in some western democracies. A special attention is paid to the process of transforming youth civil organizations into first Ukrainian youth political parties.

Ключові слова: молодіжні політичні партії, молодіжна політика, молодіжні організації, молодіжні програми, молодь.

Молодь – безумовно, найпотужніший людський ресурс та основна рушійна сила будь-якого суспільства. Актуальність дослідження молодіжної політики в Україні визначається тим, що вона дозволяє сфокусувати увагу на широкому комплексі проблем сучасної доби, її соціально-економічному, соціально-політичному, духовно-культурному та інших аспектах українських суспільних трансформацій на початку третього тисячоліття. Суспільна значущість проблеми, що розглядається, дає можливість узагальнити досвід, поглибити теоретичні уявлення, дати практичні рекомендації, які необхідно втілювати в життя.

Проблемі формування перших молодіжних партій в Україні частково була приділена увага в узагальнюючих працях з історії незалежності України, до яких належать дослідження В.М. Литвина, колективна монографія «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001рр.)» (автори відповідних розділів О.М. Стоян, В.М. Даниленко, Л.М. Новохватко, П.Т. Тронько). Помітним науковим явищем стали наукові доробки М.П. Перепелиці «Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект)» (2001 р.), та Є.І.Бородіна «Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991 – 2004 рр.)». Також питанням молодіжної політики займалися такі дослідники як М. Головатий, В. Кулік, Т. Голобуцька, О. Старинець. Однак слід зазначити, що у наукових публікаціях висвітлюється скоріше вплив держави на молодь, а лише обмежено – вплив молоді на можновладців, тому перші молодіжні партії лишилися поза увагою.

Ми обрали цю проблему для свого дослідження, оскільки вплив молодого покоління на становлення і розвиток суспільних настроїв має надто принципове значення для держав з демократичним життєвим устроєм. Оскільки вважається, що саме молодь має пріоритетне право диктувати і, навіть, нав'язувати своє бачення подальшого майбутнього розвитку держави і суспільства, бо як саме їм завтра жити у цьому збудованому майбутті. Тому до молоді звикли дослухатися і, що, головне, досить адекватно й швидко реагувати на сигнали, що лунають з боку молодіжного середовища. Молодь у демократичній державі – це, без сумніву, привілейована частина соціуму, думки, побажання і прохання якої є фактично наказом для можновладців. Тому вважається, що адекватна реакція на настрої, які панують у молодіжному співтоваристві, дає можливість спрямовувати розвиток держави у правильне і перспективне русло.

У зв'язку з цим, усі країни, які знаходяться на шляху трансформації до демократичного суспільства, прагнуть поступово забезпечити своїх молодих громадян тим важливим і, головне, впливовим статусом, на який вони реально заслуговують. Таким чином, у таких державах вплив молоді на суспільно-політичні процеси набуває все більш гучного звучання. Не стала винятком у цьому і українська молодь. Глобалізаційні процеси, що стрімко розвиваються в сучасному світі, зумовлюють нагальну необхідність розвитку та розкриття духовного, інтелектуального, професійного потенціалу молодих людей як запоруку демократичного суспільства в Україні. Підтримка молодих людей, їхнє залучення до творчої, активної участі у житті суспільства – це надійні інвестиції у майбутнє держави.

Загальновідомою практикою функціонування політичних систем у більшості демократичних країн є та, коли інтереси молодіжного середовища представляють саме політичні партії молодіжного спрямування. Усвідомлення необхідності утворення громадсько-політичних об'єднань, які були б провідниками інтересів молоді на вищому політичному рівні, прийшло не одразу, адже абсолютно логічним було твердження про те, що політичні настрої і уподобання серед молодіжного електорату є надто різні, а тому розподіляються на користь різних політичних партій, представлених у політичному спектрі країни. Таким чином, здавалася безперспективною і малоімовірною з точки зору практичного втілення ідея про необхідність створення спеціалізованих політичних організацій, через які молоді люди могли б, з одного боку, адекватно транслювати власні проблеми й побажання, а з іншого, які б могли повноцінно й самовіддано відстоювати інтереси молоді. Але поступово ця ідея почала знаходити все більш широке коло своїх прихильників. І, що дуже важливо, саме у молодіжному середовищі розпочалися рухи за необхідність втілення її у життя. Активно почались обговорення концепцій створення молодіжних політичних об'єднань, насамперед, у студентсько-молодіжному середовищі. У результаті тривалих дискусій серед молодіжних лідерів визріла ідея нагальної необхідності утворення молодіжних політичних партій, які були б реальними посередниками у взаємовідносинах між молоддю і владою. Поступово цей процес набув широкого і незворотного характеру. Молодіжні громадські об'єднання почали все частіше трансформуватися на політичні партії молодіжного спрямування. Цим політичним молодіжним утворенням подекуди дорікали у відсутності чіткої ідеології, але, натомість, всі аналітики відзначали принципове й послідовне відстоювання ними інтересів молоді. Таким чином, сформувалася стійка західна демократична традиція, за якої у всіх країнах демократичного спрямування серед переліку політичних об'єднань неодмінною є присутність молодіжних політичних партій як дієвих та важливих репрезентантів молодіжного суспільства.

Така західна демократична традиція отримала підставу для свого повноцінного поширення в незалежній Україні тільки у 1999 р. Цей рік виявився неординарним у новітній українській політиці, оскільки проходив під знаком підготовки і проведення чергових президентських виборів. Важливість «молодіжного електорату» зрозуміли всі учасники виборчих перегонів, а тому апеляція до молоді стала визначальним елементом передвиборної стратегії більшості кандидатів у президенти. «Напередодні виборів глави держави та виборів народних депутатів прийнято апелювати до молоді – так званого молодіжного електорату, – зазначав відомий політичний оглядач газети «Факти» О. Галух. — Але чи є у цьому сенс, коли молодь України – це традиційно аполітична при всій своїй динамічності група населення. На сьогоднішній день можемо спостерігати підвищену увагу до молодіжних проблем з боку влади, яка розраховує на підтримку цієї групи виборців у президентській кампанії» [1, с. 37].

Без сумніву, саме бажання отримати голоси значної кількості молодих громадян, спонукало політичну команду влади на чолі з чинним Президентом України Леонідом Кучмою, який повторно балотувався на посаду, стимулювати процеси залучення на свою підтримку молодіжних громадських організацій. Як результат – почали проводитися великі форуми молодіжних громадських організацій, на яких проголошувалися ідеї підтримки провладного кандидата у президенти. Однак, було зрозуміло, що громадські організації не здатні виконувати невластиві їм

політичні функції і завдання. А виокремленої, чітко структурованої політичної партії молодіжного спрямування, яка могла б однією мовою спілкуватися з молодіжним електоратом, поки що в Україні не було. Однак, активізація молодіжних організацій привела до усвідомлення деякими молодіжними лідерами потреби у появі молодіжної партії як впливової сили у передвибірній боротьбі. Під поняттям «молодіжна партія» розумілась не молодість її членів, оскільки такі партії уже існували (СНПУ, УНА), а саме – орієнтація на молодіжний електорат і визначення її основним рушієм суспільних процесів у країні.

Першими це зрозуміли активісти громадського об'єднання «Молода Україна», яке складалось із членів різних партій, іноді протилежних орієнтацій. Союз з ПРП у «Молодої України» тривав не дуже довго і у 1999 р. вже не мав принципового значення. Тому на початку цього року за допомогою Молодіжного уряду (К.Захаренко) об'єднання «Молода Україна» розпочало процес створення одноіменної партії. Ця ідея була підтримана колишнім віце-прем'єр-міністром України А. Голубченком, який погодився приєднатися до цього проекту. 16 квітня 1999 р. зусиллями об'єднання «Молодої України», Молодіжного уряду та Асоціації молодих депутатів було проведено установчий з'їзд партії «Молода Україна». Головою партії було обрано О. Донія, першим заступником О. Сивачка. До Головної Ради партії також увійшли А. Башловка, О. Голобуцький, А. Голубченко, К. Захаренко, Ю. Збітнєв, Д. Красніков, В. Кулік, П. Мартин, А. Михайлов, В. Мурачов, Я. Павловський, В. Семиноженко, В. Толкованов, В. Чепінога [2, с. 324].

З початку заснування партія взялася за серйозну ідеологічну роботу, вбачаючи в ній основу для успіху. Почав виходити аналітичний бюлетень «Молода Україна», на сторінках якого розгорнулась ідеологічна дискусія. Результатом цієї дискусії став документ «Програма партії «Молода Україна» – «Партія шансу»: «Вісім років тому зусиллями покоління 80–90-х країні було надано шанс – шанс на свободу. І вона цим шансом скористалася – Україна незалежна. У нас тоді також був шанс – шанс на можливість визначати – або, принаймні, брати участь у цьому процесі – подальшу долю держави. Ми ним знехтували. Проте чим критичніше оцінено нами свою нерозважливість та нерішучість 1991 р., що, як показав час, лише сприяли посиленню негативних процесів у державі, тим безкомпромісним видається наше завдання знов і знов створювати шанс. Шанс особі й державі. Шанс на гідність, шанс на самореалізацію, шанс на достаток – шанс на життя, що втрачає без цього сенс» [3, с. 1]. У президентських виборах «Молода Україна» вирішила не брати активної участі, а лише підтримати одного з кандидатів. Після тривалої дискусії партія підтримала кандидатуру Л. Кучми.

19 травня 1999 р. на прес-конференції було заявлено про створення нової партії «Організація політичного розвитку – Молодіжна партія України» (ОПР – МПУ). Її очолив досить відомий у київських молодіжних колах голова молодих християн-демократів Ю. Павленко.

Установчим з'їздом партії 24 квітня 1999 р. було затверджено програму ОПР – МПУ: «Ми об'єдналися не для боротьби за владу, а для впровадження в життя власного бачення шляхів розв'язання гострих проблем суспільства, розробки нової стратегії прориву. Наша політична формула проста: реально сприяти прогресу держави і суспільства за рахунок залучення творчого потенціалу молодого покоління на основі кращих зразків світового політичного розвитку...Наша мета – участь у виробленні державної політики та сприяння гармонійному і стабільному розвитку суспільства задля всебічного прогресу і процвітання України, дійсного забезпечення гідних умов життя сучасному і майбутнім поколінням.» [4, с. 1–2]. Лідери новоутвореної партії одразу заявили про свої політичні орієнтири: на виборах мера Києва вони підтримають Олександра Омельченка, а на президентських – Леоніда Кучму.

Окрім того, у липні 1999 р. на основі однойменної організації виникла ще одна молодіжна політична структура – партія «Нова генерація». Основою діяльності партії так само, як і об'єднання «Нова генерація», залишались круглі столи, конференції тощо. Очолив партію Ю. Мірошніченко. В установчих документах нової партії зазначається, що вона позиціонує себе як

патріотична організація, про що красномовно свідчить і офіційне гасло – «Нас всіх об'єднує Україна, і ми її відродимо!» Членами «Нової генерації» є не тільки українці, а й росіяни, поляки, білоруси, євреї, молдавани та представники інших національностей, що мешкають в Україні. Це люди різного матеріального достатку, вони належать до різних релігійних течій, але всі вони єдині у своєму прагненні бачити Батьківщину, де вони народилися, живуть і будуть жити, багатою і сильною». Разом з тим «Нова генерація» на виборах нікого із кандидатів не підтримувала, оскільки її члени вважали, що місце Президента повинен зайняти молодий, ініціативний та компетентний патріот України, озброєний комплексною програмою розбудови держави, піднесення економіки та забезпечення рівня соціальних гарантій». «Немає сенсу сьогодні підтримувати будь-кого, – говорив Ю. Мірошніченко, – треба себе відчувати політичною силою, а не підлаштовуватися під думку наших старших товаришів» [5, с. 6].

Беручи до уваги ці висловлювання лідера «Нової генерації», можна дійти висновку, що ця політична сила була створена вже поза впливом влади, хоча й виникла як результат наміру влади утворити й контролювати молодіжні політичні об'єднання. Таким чином, президентська виборча кампанія в Україні стала потужним поштовхом для створення в нашій державі кількох політичних партій, які визначили основним завданням своєї діяльності представництво і захист інтересів української молоді. Тож, з впевненістю можна констатувати, що саме президентська виборча кампанія 1999 р. стала початком процесу реального впливу молоді на політичні процеси у державі через власні політичні об'єднання.

Література

1. Галух О. Завоювання «молодіжного електорату»: зусилля тривають // Молода Україна. – 1999. – № 1.
2. Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива. – К., 2000. – 460 с.
3. Програма партії «Молода Україна». – К., 1999. – 18 с.
4. Програма партії «Організація політичного розвитку — Молодіжна партія України». – К., 1999. – 14 с.
5. Молодь не кондом, але використовують її саме так. Президента нової генерації оберуть вже 29 вересня // Україна молода. – 1999. – 15 верес.

Коляда І.А.,

канд. істор. наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім.

М.П. Драгоманова,

докторант відділу історії XIX– початку XX ст. Інституту історії України НАН України

*Суспільно-політична діяльність української інтелігенції
наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст.:
причини активізації, особливості, наслідки*

В статті розглядаються особливості та результати українського визвольного руху в 50-60 роки XIX в., освітлюються основні аспекти в розвитку українського визвольного руху та розкривається національно свідомість інтелігенції в ньому.

The article considers some particular features of Ukrainian liberation movement in the 1850-1860s. It also covers basic aspects of the development of the mentioned above movement as well as reveals the role played by the nationally oriented intelligentsia in it.

Ключові слова: українська інтелігенція, українська національна ідентичність, політико-національні орієнтири українства, суспільно-політичні процеси, визвольні рухи, демократичний устрій суспільства, права й свободи людини, український рух.

XX–XXI ст. стали новими історичними етапами у формуванні української національної ідентичності та політико-національних орієнтирів українства, які багато у чому були започатковані ще політичною та культурною діяльністю українських мислителів другої половини XIX ст.

Огляд подій новітньої історії України засвідчує, що визначальний вплив на суспільно-політичні процеси у ній мають найактивніші та національно свідомі представники інтелектуальної еліти. Тому з'ясування ролі інтелектуальної еліти в націотворчих процесах другої половини XIX ст. продовжує залишатись актуальною темою для дослідження.

Науковою новизною нашого дослідження є спроба узагальнити місце та роль української інтелігенції у суспільно-політичних процесах наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. у підросійській Україні.

Проблемі дослідження ролі інтелігенції у суспільно-політичному житті Наддніпрянської України у складі Російської імперії присвячено праці таких дослідників як: Ф.Савченко, І. Міхутіної, О. Міллера, М. Бернштейна, Я. Грицака, Р. Іванченко, Л. Іванової, А. Катренка, Г. Касьянова, О. Лисенка, Р. Міщука, М. Поповича, В. Поважної, І. Романченка, О. Реєнта, С. Світленка, П. Федченка, Н. Шип та ін.

Друга половина XIX ст. як у Європі, так і в Україні характеризувалася новим піднесенням визвольних рухів, що зародились у першій половині XIX ст., і характеризувались трьома головними напрямками чи вимірами: національним (головним є боротьба за національну свободу), загальнодемократичним (боротьба за демократичний устрій суспільства, права й свободи людини) та соціальним (боротьба за соціальну справедливість) [1].

У середині 50-х років XIX ст. Російська імперія, до складу якої входила велика частина українських земель, переступала поріг від однієї історичної епохи до іншої.

Переломні 60-і роки XIX ст. відзначені загостренням соціально-кріпосницьких та політичних суперечностей у самодержавно-кріпосницькій Російській імперії, коли народи багатьох національностей пробуджувались до свідомого національного життя і боротьби за своє

національно державницьке існування, коли формувались ідейні підмурки визвольних рухів новітньої доби історії [2].

Епоха 60-х років XIX ст. визначалась не лише соціально-економічними процесами у Російській імперії, а й напрямами національних течій, які поглиблювали соціальну й політичну боротьбу, та національно-визвольними рухами, що виробляли ідеї державницького буття усіх народів багатонаціональної імперії. Саме в цю епоху реформування кріпосництва і піднесення національно-визвольної свідомості, закладались форми і потужності суспільно-політичних течій та їхня ідеологія, які діяли протягом наступних десятиліть і призвели у остаточному підсумку до кількох революційних вибухів на початку XX ст. [3].

Для України 60-і роки XIX ст., за образним означенням Р.Іванченко та Л.Іванової, також стали своєрідним рубежем, оскільки в рух прийшли нові глибинні суспільні сили, котрі покликали до життя також і нові форми боротьби, зокрема, ідею національного визволення [4].

Важливим явищем суспільно-політичної історії цього періоду в Україні було становлення нової визвольної ідеології, що відповідала рівневі її розвитку в передових країнах Західної Європи. Оскільки український рух, як і все суспільно-політичне життя, був тісно пов'язаний з суспільно-політичним життям усієї багатонаціональної Російської імперії, то і у ці часи українські визвольні ідеї і практика їх застосування в життя також були викликані і об'єктивними, і суб'єктивними чинниками [5].

Важливим проявом відродження українського національного руху на теренах Російській імперії у 50–60-і роки XIX ст. стала поява громад – громадських організацій, які стануть зосередженням демократичних і державницьких прагнень нової політичної еліти, зосередженням боротьби за відродження української культури і держави проти деспотичного режиму російського самодержавства [6].

Саме громади взяли на себе місію виконання організуючої ролі у процесі формування української нації за умов відсутності демократичних свобод [7].

Громади були складовою частиною антидеспотичної опозиції у самій Російській імперії, що включала антикріпосницький та демократичний рух з його ідеєю повалення самодержавного правління і наділення селян «землею і волею», польський визвольний рух з його могутньою організаційністю, самовідданістю у його боротьбі за відновлення державності Польщі. Як зазначає М. Попович, національний український рух не був найвпливовішим в антидеспотичній опозиції в Україні. Проте він відіграв особливу роль, оскільки сама по собі наявність українського національного руху і культури, орієнтованої на національну самобутність, створювала особливу атмосферу української цілісності, на яку мусили зважати як консервативні, так і прогресивні сили [8].

На початку 60-х років XIX ст. в Наддніпрянській Україні діяло чотири громади – київська, полтавська, чернігівська, харківська. Завдяки збігові обставин виникла ще одна громада поза межами України – петербурзька, яку організували колишні кирило-мефодіївці. Остання була важливим ідеологічним й організаційним центром розгортання українського руху. Проте головним полем цього руху все ж була Наддніпрянська Україна [9].

Активізація діяльності «національно свідомих «українців відбувалась за умов загальноімперської соціально-політичної активності, спричиненої, як зазначає Л.Г.Іванова та Р.П.Іванченко, кризою феодально-кріпосницької системи, що розпочалась з кінця XVIII ст. дійшла свого апогею до кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. Феодально-кріпосницька система перестала себе відтворювати та водночас виникає криза у сфері політики та ідеології панівних верств, котрі вже не могли по-старому правити країною [10]. Так знаходила своє відображення загальноєвропейська тенденція кризи легітимності монархії (самодержавства), обумовлена, на думку Б. Андерсена, втратою... віри в те, що суспільство природнім чином організоване навколо і в підпорядкуванні до верховних центрів – монархів, які стоять осторонь решти людських істот, і чие правління є формою космологічного (божественного) завіту. Людські лояльності були

необхідно ієрархічними й доцентровими, адже володар, як і сакральний текст, був фокусом доступу до буття й невід'ємною його частиною [11].

Криза легітимності монархії була спричинена і кризою ідеології традиційного суспільства, що знайшло своє відображення у поширенні в інтелектуальному середовищі Європи нових ідей, які стали сенсоутворюючим фактором для української інтелігенції та активізували її діяльність у національно-культурній площині. Як зауважує М. Попович, джерелом влади, витоком її харизми, ідейною санкцією, що її узаконювала (легітимізувала), була у традиційному суспільстві Божа воля, яка давала особливу силу монарху як «помазаннику Божому». З крахом ідеології «Божого помазання» духовним джерелом державної влади ставав Народ. З уявленням про націю, народ, як духовну субстанцію, що санкціонує державну силу, в XIX ст. входять і національно-визвольні (зокрема український), і ліберально-демократичні, і, навіть, соціалістичні рухи [12].

У перші десятиліття XIX ст. в європейських країнах, як зазначають Л.Іванова та Р. Іванченко, здобули велику популярність ідеї німецького філософа Йоганна Готфріда Гердера, який пропагував першозначущість культури, яка і була об'єднавчим фактором усіх політично роз'єднаних німецьких держав, та і у цілому – народу й нації. Крім того, він вважав за необхідне для розвитку кожної нації постійні контакти з іншими народами й націями, що давали імпульси для розвитку кожного народу. Гердер рішуче виступав проти системи та ідеології панування однієї нації і культури над іншою, що призводило до роз'єднаності і відчуження націй. З цього випливалася ще одна важлива теза – про необхідність повної політичної незалежності нації, що створює умови протистояння її й її культури поневоленню, про необхідність розвитку своєї власної культури, вбираючи кращий досвід культур інших народів [13].

Український рух кінця 50-х років – початку 60-х років XIX ст. був викликаний не тільки загальноєвропейськими впливами, а, як підкреслює М.Попович, мав своїх попередників. Він уособлював продовження визвольних ідей від масонських лож, революційних ідей декабристів та традицій Кирило-Мефодіївського товариства [14]. Саме в ідейній програмі Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847), в якій свідомо синтезовано християнство і романтичний націоналізм, Україна в потоці історії, в єдності минулого, теперішнього і майбутнього вперше постає як самостійна політико-філософська проблема. Такий синтетичний погляд на свою національну (етнічну) спільноту як на єдиний, розгорнутий у «соціалізованому» просторі континуум і водночас як на суб'єкта загальноєвропейського історичного процесу у дусі традиційної класично філософської термінології і сформульовано кирило-мефодіївцями розуміння національної ідеї [15]. Як зазначає М.Грушевський, «...мислі кирило – мефодіївських братчиків залишили глибокий слід, вони жили і будили політичну і соціальну українську мисль...Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь український політичний рух» [16].

Поштовхом до відродження українського національного руху наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. стала загальна лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії, викликана реформаторськими ініціативами нового царя Олександра II. Наступили часи небувалої напруги критичної думки, коли, з одного боку, засуджувались старі форми життя, а з другого, – наставало небувале піднесення демократичних настроїв, почуттів і діянь, коли критична робота розуму вселяла нові надії і віру в людину, у можливість переміни життя відповідно до викликів часу [17]. За свідченням дослідника І.А.Зубковського, це був «...час особливого пробудження і піднесення національної самосвідомості» в Україні [18].

Різничинська демократія шістдесятників активно виступає на політичну арену після того, як поразка Росії у Кримській війні виявила відсталість її у порівнянні з європейськими країнами.

Український рух кінця досліджуваного періоду відзначений кількома характерними особливостями.

Розвиток українського руху відбувався у російському загальноімперському культурно-політичному просторі. Громадсько-політичні рухи у цьому просторі, як і у Західній Європі, у зазначений період відзначені наявністю трьох головних напрямів: національного,

загальнодемократичного та соціального. Тому, як вказує М.Попович, особливістю української ситуації – ситуації бездержавної нації — всі подібні течії, як правило, виходили за межі цілісного культурно-політичного простору, люди різних вимірів не чули один одного і не вступали в діалог. Якщо англійський чи німецький ліберал або соціаліст міг ігнорувати національні проблеми і водночас природно залишався в національному культурному просторі, то для бездержавної української нації було можливо, зосереджуючись виключно на проблемах демократії або соціальної справедливості, вийти з національного простору в загальноімперський і втратити зв'язок з суто національними реаліями. Таку позицію можна зрозуміти, оскільки доля України в усіх відношеннях залежала від долі імперського центру. Виключна гострота боротьби з бюрократичною деспотією сприяла непримиренності і догматизму в імперському політичному житті, а в Україні часто геть розривала зв'язки між провідними течіями в українському суспільстві [19].

Оскільки український рух цього періоду розвивався у загальноімперському культурно-політичному просторі, його особливістю було те, що він, охоплюючи великі обшири української території, яку населяли представники багатьох національностей, розвивався паралельно з російським революційним та польським національно-визвольним рухом [20].

Український рух 50-х – початку 60-х років XIX ст. виключно був репрезентований національно свідомою інтелігенцією, яка поступово набирала рис політичної еліти, пройшовши такий шлях: спершу від невеликих гуртків науковців, письменників та художників, які ретельно розробляли ідею нації (стадію А), до стадії, коли ідея ширилась через патріотично налаштованих агітаторів, викладачів та журналістів (стадія Б) до ширших верств населення, які й доносили її середнім і нижчим класам та масовим рухам (стадія В) [21].

Саме стадію Б. переживав український рух досліджуваного нами періоду коли членами громад були переважно письменники, вчені, митці, вчителі, тобто невеличка частина освіченої еліти українського народу, що бажала піднести свою націю і утвердити її історичне буття, перетворюючись на головний фермент буття суспільного руху в Україні у другій половині XIX ст. [22].

Це дозволяє нам дійти висновку, що склад громад був гомогенним у інтелектуальному відношенні. Його становили представники науково-педагогічної, освітянської, літературної, мистецької, лікарської, технічної інтелігенції, що репрезентували опозиційну, демократично спрямовану частину дворянства й різночинства, а також найбільш соціально активні й свідомі студенти, учнівська молодь тощо [23].

Але за своїм соціальним складом ці товариства української інтелігенції були різномірні. Р. Іванченко та Л. Іванова доводять, що тут були педагоги, студенти, військові, селяни, дворяни, купці, а також і більш радикальні діячі, і помірковані ліберали [24]. Ми можемо говорити як про особливість те, що громади 50–60-х років XIX ст. об'єднували досить вузьке коло прогресивно налаштованої інтелігенції.

Поширення демократичних ідей серед української інтелігенції викликало спільну її соціо-психологічну реакцію на суспільно-політичні зміни в Російській імперії. Соціально-психологічною реакцією у середовищі російської демократично налаштованої інтелігенції за умов лібералізації суспільно-політичного життя імперії було сповідування нею ідеї необхідності служіння народу. Основним прагненням різночинців, як підкреслює Р.Іванченко та Л. Іванова, було бажання здобути для народу полегшення його життя. Ідеї служіння народові, прагнення поширювати освіту, знання, застосовувати у побут, європейські форми життя й управління були основними в практичній діяльності цього покоління, яке стало носієм ідей демократичного перетворення суспільства [25]. Українська інтелігенція також була охоплена цими настроями. Але, як зазначає М. Драгоманов, «...вихідна точка таких думок була зовсім не національна, не потреба задовольнити інтереси національної інтелігенції, а чисто демократична й утилітарна: потреба подати простому народові освіту в найприсутнішій для нього формі та дати йому можливість

розуміти й боронити свої права, дані йому законами» [26]. Соціо-психологічна реакція виявилась у рефлексії, про яку М. Драгоманов говорить, як про «...тенденцію провести мову українську в школи, суди і т.д.» [27].

Тому ми можемо стверджувати, що особливістю українського руху на даному етапі було те, що соціально-психологічна реакція представників української інтелігенції, об'єднаної у громади, виявлялась в утвердженні у своїй свідомості та практичній діяльності загальнодемократичних цінностей.

Однією з найбільших суспільних перемін другої половини XIX ст., пов'язаних із приходом демократії за умов індустріалізму, на яку вказує А.Дж. Тойнбі, стало розповсюдження освіти. В прогресивних країнах система обов'язкового загального безкоштовного навчання зробила освіту природженим правом кожної дитини — на відміну від тієї ролі, яку відігравала освіта за Демократичної доби XVIII ст., коли вона була монополією привілейованої меншості. Ця нова система освіти стала одним з головних соціальних ідеалів для кожної держави, яка прагне посісти почесне місце в сучасній світовій співдружності націй.

Коли вперше було запроваджено загальну освіту, тодішня ліберальна думка вітала цю подію як триумф справедливості та просвітництва, з якого мала розпочатися нова ера щастя та добробуту для всього людства [28].

Характерним є те, що особливістю українського руху була спрямованість діяльності громад на народні маси. Ця спрямованість громадівців на народні маси набула форми просвітницько-педагогічної діяльності. Слід зазначити, що така демократична тенденція спричинила, на думку М.П. Драгоманова, «розвій народної педагогіки і народної педагогічної літератури, розвій, котрому сочувствовала й уся скільки-небудь мавша силу журналістика великоруська в Росії, не виключаючи і московських великорусофілів (так званих слов'янофілів), котрі хоч і спорились з «Основою» о розмірах української літератури, однак в «Руській бесіді» привітали «Проповіді» о. Гречулевича, наполовину писані Кулішем (Хом'яков), а в «Дні» — український переклад евангелій, котрий було виготовила петербурзька громада, а одобрила академія наук (Ілля Беляєв), і навіть обороняли діло Костомарова від нападів Каткова (Ів.Аксаков). Сам Катков при своїх «Московських відомостях» приймав гроші, що слались по взову Костомарова на печатання українських книжок. Немалої ваги був і той бік розвою українських педагогічних книжок, що вони становились по школах по мірі свого наросту поряд з російськими і через те давали могуту народові користуватися й тим, що було зроблено в більш розвинутій письменності російській» [29].

Як підкреслює Р.Іванченко та Л. Іванова, просвітницький рух цього періоду стає однією з форм національно-визвольного руху. Молода українська інтелігенція свідомо чи підсвідомо вбачала в освіті широких верств населення, шлях до національного відродження і важливих демократичних перемін [30]. Питання поширення освіти серед бідних верств населення, причому — рідною українською мовою — було центральним стрижнем морально-політичного єднання цієї молоді [31].

Проте необхідно зауважити, що підтримка з боку російських освічених кіл виявляла ще одну особливість у розвитку українського руху у зазначений період.

Так, поширення демократичних ідей серед освічених людей та спрямованість їхньої діяльності на народні маси вказувало, що цей процес не був односторонній. З одного боку, українська висока культура могла бути сформована лише представниками творчої меншості і ретрансльована селянській більшості, а з іншого, без існування селянсько-української більшості з її народною культурою неможливо було витворити культуру вищого порядку. Зворотній процес впливу мас на соціокультурну еліту ми можемо простежити на прикладі заклику В.Антоновича до правобережної шляхти змінити свою самоідефікацію з польської на традиційну — руську. Так, Володимир Боніфатієвич звертається до шляхетських кіл з такими словами: «...якщо ви переконалися із минулого, що католицько-шляхетська пропаганда на Русі призвела до найсумнішої розв'язки, то відмовтесь від цієї пропаганди; якщо ви побачили, що особисте і

поземельне становище селян викликало з їхнього боку постійну протидію, то поведтись з ними гуманніше та наділіть їх землею; якщо для вас стало ясно, що колонізація верхніх шарів Русі розірвала її народну єдність, однак пішла на користь полякам, то умовте шляхту, яка живе на Русі: нехай широко прагне знову стати руською» [32].

Прагнення громадівців подолати свою соціальну відірваність від народу шляхом широкої освітньо-педагогічної діяльності серед нього, на нашу думку, визначало ще одну особливість українського руху кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст.

На різних етапах український рух мав різноманітні форми свого вияву. У досліджуваній нами період основною організаційною його формою стали громади. Характеризуючи їх як організаційні форми українського руху, дослідник А. Катренко наголошує на тому, що громади – це організаційно не міцні осередки. Вони не мали писаних статутів, обов'язкових для виконання усіма їхніми членами [33].

Ця особливість організаційних форм українського руху, на думку дослідників, позначилась і на відсутності політичних програм у громад [34]. Невизначеність програми, розходження у розумінні національного питання та обрання шляхів його вирішення була обумовлена, як зауважує Н. Шип, відсутністю злагоди між членами громад [35].

Проте, А. Катренко стверджує, що коло їхніх головних ідейних устремлінь було цілком визначеним. Вони знайшли відображення в наукових працях, художніх та публіцистичних творах, епістолярії тощо. Громадівці діяли згуртовано, оскільки їх об'єднувала ідея здобуття національних прав своєму народу, відродження української культури, просвіти, пробудження національної самосвідомості населення. Громадівці завжди мали плани різноманітної практичної діяльності, спрямовані на реалізацію української національної ідеї. З цього приводу О. Реєнт у наукових працях наголошує, що всіх їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті, натхнена віра у можливість досягнення національного самовизначення, любов до рідної землі й народу, гордість за багаті духовні надбання [36].

Так, незважаючи на деяку організаційну аморфність громад, інтегруючим чинником українського руху, на нашу думку, була демократична ідея, що дедалі більше отримувала національне забарвлення.

Організаційна слабкість стала причиною, як зазначає Н. А. Шип, відсутністю однастайності у виборі засобів досягнення своєї мети. Частина їх стояла далеко від політичної діяльності, займаючись культурницькими справами, інші закликали до радикальних дій, виходячи із соціально-економічних потреб, але без національного аспекту, а дехто намагався розпалити і національну ворожнечу. Практична діяльність більшою мірою зводилась до культурно-освітніх заходів, за допомогою яких громадівці намагались піднести освітній рівень неосвіченої більшості [37]. На просвітницько-культурний вияв суспільної діяльності громад звертає увагу і А. Катренко. Зокрема, він підкреслює, що члени громад доклали багато зусиль для вивчення духовної спадщини свого народу, включення її до культурного процесу, брали активну участь у творенні української науки і професійної культури, що стало визначальним фактором у новому національному відродженні [38].

Організаційна аморфність українського руху кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. обумовила те, що в українській історіографії по-різному трактується характер діяльності громад цього періоду. Деякі дослідники, наголошуючи, що хоча діяльність громад зовні мала просвітньо-культурницький вияв, проте вважають за припустиме характеризувати її у цілому як діяльність політичну [39], а громадівський рух оцінювати не як суто культурницький, а як рух, що мав політизований характер [40]. Інші ж дослідники більш помірковані у своїх оцінках і обґрунтовують, що основною метою національного руху в Україні 60-х років XIX ст. було утвердження і захист культурної самобутності та доводять, що український рух зазначеного періоду, залишаючись у межах культурно-федералістичної концепції не призвів до створення самостійницької української політично-державницької програми, а лише заклав основу для

вироблення у майбутньому незалежницької державно-політичної програми, яку судилося завершувати спадкоємцям шістдесятників уже на початку ХХ ст. [41].

Отже, дискусія щодо особливості характеру українського руху досліджуваного нами періоду вказує на те, що у національно-визвольних рухах Східної Європи «культуру» не можна відокремити від «політики» [42].

Якщо визначення характеру українського руху залишається питанням дискусійним, то не викликає сумніву, що наступна особливість українського руху у цей час визначалася тим, що на освітньо-культурну діяльність громад імперська влада відповіла суто політичним методом – заборонами, репресіями та переслідуваннями. Так, культурницька діяльність громад викликала незадоволення, з одного боку, у представників польської шляхти, з іншого, — правлячих кіл Росії, оскільки видання книжок та викладання у недільних школах українською мовою було кроком уперед до зміцнення національних основ духовного життя широких народних мас України. Для перших процес масового утвердження національної свідомості означав падіння католицького універсалізму і підрив панування латини [43]. Власне й назву «сепаратисти» українським діячам, звинувачуючи їх у прагненні розірвати зв'язки з історичною Польщею, першими дали ідеологи й захисники польської шляхти [44]. Російське самодержавство турбувало не стільки намагання громадівців відособити українську мову і літературу від російської, скільки ті демократичні тенденції, що проявлялись у їхній публіцистиці на сторінках періодичних видань. Переслідування українського руху, на думку Я. Грицака, стало результатом істерії, що охопила російські офіційні кола між 1861 і 1863 рр. Лібералізація політичного режиму призвела до зростання серед селян невдоволення умовами реформи 1861 р., студенти проявляли непослух, нелегальні товариства розповсюджували нелегальну літературу, польські революціонери підняли повстання в Польщі, Литві та Україні [45].

За умов такої суспільно-політичної ситуації царський міністр внутрішніх справ П. Валуєв 18 липня 1863 р. видав та розіслав у всі українські губернії циркуляр, яким суворо заборонялося друкування національною мовою книжок «...навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися «у сепаратистських задумах, ворожих Росії й згубних для Малоросії». Слова валуєвського циркуляру про те, що й самої української мови як такої «...не було, немає та бути не може», свідчили, за оцінкою О. Реєнта, про відверто антиукраїнське спрямування внутрішньої політики царського уряду [46].

Сучасний дослідник А. Міллер наголошує ще на одному аспекті, пов'язаному із заборонаю українських публікацій для народу. Так він наголошує на тому, що ця заборона стала наслідком як складних бюрократичних процесів, так і націоналістичним переломом, що змінили настрої у суспільстві, який був багато у чому обумовлений польським повстанням 1863–1864 рр. [47]. Разом з тим, він підкреслює, що урядова реакція не була такою жорсткою щодо діячів громад, як це було з кирило-мефодіївцями, пояснюючи це загальною лібералізацією суспільно-політичного життя у Російській імперії в епоху реформ Олександра II [48].

Отже, різко негативна політика Російської імперії, спричинена увянням чиновництва щодо культурно-освітньої діяльності громад, прискорювала процес політизації українського руху у подальші десятиліття.

Внаслідок переслідувань українські громади в середині 60-х років ХІХ ст. Києва, Харкова, Полтави, Чернігова саморозпустилися, або ж були заборонені офіційно.

Однак їх діяльність мала кілька суспільних наслідків для українського руху відповідного періоду.

Аналізуючи наслідки та підкреслюючи історичну спадковість українського руху цього періоду, дослідники наголошують на тому, що цей рух увібрав у себе оригінальні західноєвропейські демократичні суспільно-політичні ідеї та продовжив визвольні ідеї попередньої історичної доби і набувши нової форми – масового культурно-просвітницького руху,

виробив новий спектр суспільних ідеалів та форми їх досягнення для наступного покоління діячів громадівського руху, без яких би стала неможливою подальша політична кристалізація програми національно-визвольної боротьби українства за умов колоніальної політики російського самодержавства [49].

Слушним, на нашу думку, є погляд історика А. Катренка на роль громадівців у розвитку та становленні літературної української мови як мови початкової освіти. Так зазначає дослідник, працюючи у недільних школах, громадівці допомагали поширенню освіти серед трудових верств. Проте, очевидно, ще важливішою була їхня постановка питання про запровадження української мови у початкову школу і популярну літературу для народу, в місцеве самоврядування і мировий суд та їхнє прагнення реалізувати його. Дехто з них при цьому виходив із позиції національно-політичної точки зору, зокрема, усвідомлюючи окремішність і самотність української мови, дехто з чисто демократичної й утилітарної: потреби подати простому народу освіту в найприступнішій для нього формі та дати йому можливість розуміти й боронити свої права, дані йому законами [50].

Український науковець В. Сарбей стверджує, що діяльність громадівців сприяла також і науковому поступу в розвитку історії, етнографії, лінгвістики, що у подальшому відіграє важливе значення у формуванні історичної пам'яті української нації [51].

Надзвичайно важливим наслідком діяльності громадівців досліджуваного періоду, як підкреслює В. Сарбей, стало заснування і видання першого українського літературно-мистецького і публіцистично-історичного щомісячного журналу «Основа», який найактивніше захищав українську справу, закликаючи інтелігенцію розширювати культурно-просвітницьку діяльність у масах, та сприяв піднесенню національної самосвідомості [52].

Резюмуючи викладене вище, доходимо висновку, що, український рух кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. викристалізовується в окрему суспільно-політичну силу, що характеризувала політичну та національну різнобарвність загальноросійської антидеспотичної опозиції. Його провідними діячами були М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, Т. Рильський та ін., які стали інтелектуальною елітою, що забезпечило його подальший креативний розвиток. Започатковані ними культурно-освітні починання з використанням української мови у початковій школі викликали невдоволення з боку частини імперського чиновництва, яке і оформилось у Валуєвський циркуляр у 1863 р. Отже, воно вчинило відкритий наступ на національні права, заборонивши друкування науково-популярних і релігійних книжок українською мовою, а роком раніше були закриті недільні школи. Зокрема, у циркулярі вказувалося на те, що царський уряд лякає політична пропаганда, яка здійснюється під прикриттям поширення грамотності.

Тому ми підтримуємо висновок тих дослідників, які стверджують, що культурно-освітня діяльність представників українського руху мала політичні наслідки [53].

Література

1. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 430 – 431.
2. Іванова Л., Іванченко Р. Суспільно-політичний рух 60 – х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. – К., 2000. – С. 12.
3. Там само. – С. 12.
4. Там само.
5. Там само. – С. 13.
6. Там само. – С. 16.
7. Шип Н. Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму//Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – С. 56 – 57.
8. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 432.
9. Катренко А. Український національний рух XIX ст.. Ч. II. 60 – 90 — ті роки XIX ст.: Навч. посіб. для студ. істор. фак-в. – К. 1999. – С. 8.
10. Іванова Л., Іванченко Р. Вказ. праця. – С. 23.
11. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К. 2001. – С. 55.

12. Попович М. Вказ. праця. – С. 44.
13. Іванова Л., Іванченко Р. Вказ. праця. – С. 31.
14. Попович М. Вказ. праця. – С. 432.
15. Політична історія України. ХХ ст. – К., 2002 – 2003. – Т.1. – С. 21.
16. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.,1992. – С.460.
17. Іванова Л., Іванченко Р. Вказ. праця. – С. 31.
18. Світленко С. Народництво в Україні 60 – 80 років ХІХ століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ,1999. – С.103.
19. Попович М. Вказ. праця. — С. 431.
20. Іванова Л., Іванченко Р. Вказ. праця. – С.155.
21. Сміт. Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К. 2004. – С.74.
22. Іванова Л., Іванченко Р. Вказ. праця. – С.155.
23. Світленко С. Вказ. праця. – С.133.
24. Іванова Л., Іванченко Р. Вказ. праця. – С.164.
25. Там само.
26. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу //Вибране. – К.,1991. – С.538.
27. Там само. – С.537.
28. Тойнбі А. Дослідження історії: У 2т. – К.,1995. – Т.1. – С.289.
29. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863 – 1872) //Вибране. – К. 1991. – С.206.
30. Іванова Л., Іванченко Р. Вказ. праця. – С. 125.
31. Там само.
32. Антонович В. Моя исповедь // Основа. – 1862. – № 1. – С. 104
33. Катренко А. Український національний рух ХІХ століття. – Ч. 2: 60 – 90-і роки ХІХ ст. – К.,1999. – С. 7.
34. Там само.
35. Шип Н. Вказ. праця. – С.58.
36. Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К.,2003. – С.122.
37. Шип Н. Український національно – культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму//Нариси з історії українського національного руху. – К.,1994. – С.58.
38. Катренко А. Вказ. праця. – С.7.
39. Катренко А. Вказ. праця. – С.8.; Миллер А. ”Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). – С-Пб.,2000. – С.75
40. Шип Н. Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму//Нариси з історії українського національного руху. –С.58.
41. Іванова Л., Іванченко Р. Вказ. праця. – С. 309 – 310.
42. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К., 2004. – С.74.
43. Шип Н. Український національно – культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму//Нариси з історії українського національного руху. – С.59.
44. Костомаров Н. Украинский сепаратизм (Неизвестные запрещенные страницы). Введение, редакция и примечание профессора Ю.Г.Оксмана. – Одесса, 1921. – С.11
45. Грицак Я.Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. – К., 1996. – С.66.
46. Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К.,2003. – С.112.
47. Миллер А. Вказ. праця. – С.124.
48. Там само. – С.75.
49. Іванова Л., Іванченко Р. Вказ. праця. – С. 308; Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 432; Катренко А. Вказ. праця. – С.4.
50. Катренко А. Вказ. праця. – С.26.
51. Сарбей В. Національне відродження України. – К.,1999. – С.194 – 195.
52. Там само. – С.193.
53. Іванова Л., Іванченко Р. Вказ. праця. – С. 309; Катренко А. Вказ. праця. – С. 8.

Крикніцький О.П.,

*аспірант кафедри новітньої історії
Національного університету імені Тараса Шевченка*

Основні тенденції у радянських поглядах на війну в міжвоєнний період

В статье рассматриваются основные вопросы развития советской военной мысли межвоенного периода.

Some basic questions of Soviet free-thinking evolution during the interwar period are considered in the present article.

Ключові слова: Червона армія, військова теорія, стратегія, військова доктрина.

Без визначення стратегічного характеру майбутньої війни і своєї ролі в ній неможливо правильно вести будівництво озброєних сил і навряд чи вдасться успішне ведення війни. Помилки такого плану призводять до катастрофічних наслідків.

Разом із зарубіжними колегами по закінченні громадянської війни радянські військові теж взялися за опрацювання питань, які стосувалися визначення характеру майбутньої війни і основ будівництва Червоної армії. З основних стратегічних питань найбільш дискусійними були 20-і роки ХХ ст. Зазвичай, найгостріші дискусії відбувалися у боротьбі між досвідченим кадровим офіцерством колишньої імперської армії і молодими «краскомами», які виростили на громадянській війні. Тут пролягла ідеологічна, методологічна й інтелектуальна тріщина. Характерно і важливо (особливо для подальших подій), що на стороні перших часто виступав голова Реввійськради Л.Д.Троцький, а його опонентом часто бував М.В.Фрунзе.

Одна з найважливіших дискусій цього періоду стосувалася ухвалення військової доктрини і її суті. Ще під час громадянської війни це питання порушувалося у пресі. У 1921 р. до дискусії приєднався командувач військами України і Криму М.В.Фрунзе. Навколо себе він зібрав прихильників ідеї необхідності військової доктрини для країни і надавав цьому питанню особливої політичної ваги: «Держава повинна... виробити і встановити певний план загальнодержавної діяльності, який враховував би майбутні зіткнення» [15, с. 31].

У статті «Єдина військова доктрина і Червона Армія» (червень 1921 р.), а також у виступі перед українським командним складом (березень 1922 р.) М.В.Фрунзе наголошував, що, незважаючи на реальну спроможність Червоної Армії, необхідно «виховувати нашу армію у дусі найбільшої активності, готувати її до завершення завдань революції шляхом енергійних, рішучих і сміливих наступальних операцій». Він вважав, що це витікає з класової природи радянської армії і неодмінно відображається на її стратегії і тактиці, вносить щось нове у методи озброєної боротьби. До того ж не сумнівався, що марксизм придатний до військової справи, і на його основі можна виховувати, будувати і боротися. Основну роль по «захисту інтересів» світового пролетаріату М.В.Фрунзе планував покласти на РСЧА [15, 41,54-55,69-71].

У квітні 1922 р. під час роботи XI з'їзду РКП(б) були спеціально зібрані військові делегати для обговорення такого гострого питання як «єдина військова доктрина». У своїй доповіді голова РВР Республіки Троцький не залишив каменя на камені від ідей Фрунзе. Не інакше як «доктринерами» і «метафізиками» він називав своїх опонентів, які намагалися затиснути догматами Червону армію. Настрій аудиторії зрозуміліший із слів К.Е. Ворошилова: «Я належу до захисників слів «військова доктрина», ніколи про це ніде не заявляв і в даному випадку вважаю, що на цій нашій нараді немає захисників цих страшних слів» [12, с. 87].

«Наступальний формалізм» Троцький вважав невчасним і небезпечним за нинішніх важких соціально-економічних умов, коли перед країною постало завдання відстояти завоювання соціалізму, і проповідував мирний і оборонний характер зовнішньої політики. Надто агресивна риторика могла внести сум'яття в головах громадян і ускладнити позиції на зовнішньополітичній арені: «...чим фактичніше, чим конкретніше ми представимо нашій аудиторії труднощі нашого міжнародного становища, величину наших поступок, тим ясніше буде для нас необхідність збереження Червоної армії. З такою абстрактною мовою ми не заберемося в душу мужика. Це вірний шлях зрізати нашу військову пропаганду і політичну агітацію». Голова Реввійськради не збирався відмовлятися від світової пролетарської революції, але за основу брав реалізм. А реалії диктували оборонну політику, необхідність готуватися до оборони на першому етапі війни, а «наступати потрібно не неодмінно першим, а тоді, коли це викликано ситуацією». Тому закликав бути готовими до всіляких варіантів дій, однаково, як до оборонних, так і до наступальних. «Нетерплячих стратегів» Троцький звинуватив у спробі перекласти на плечі Червоної армії основні турботи при досягненні перемоги у світовій революції [12, с. 13-18,30,103-108]. Фрунзе вимушений був відступити і погодитися з тим, що про наступальну війну можна говорити лише на перспективу [12, с. 39]. У результаті дискусії у тексті резолюції XI з'їзду партії були зафіксовані погляди Троцького на розвиток збройних сил [11, с. 496-498,575-576].

Лише після розгрому Троцького, ідея про «єдину військову доктрину» була реабілітована і прописана у Великій радянській енциклопедії. Але її наступальна суть довгий час залишалася вихолощеною, і у солдатських масах переважали тенденції оборонно-пацифістів. Як бачимо з доповідної записки начальника ГПУ РСЧА П.Запорожця (січень 1941 р.), ця проблема залишилася не вирішеною до самої війни з Німеччиною: «у всій пропаганді, що ведеться в країні, переважає мирний тон. Бойові дії у Монголії і особливо у Фінляндії засвідчили, що серед деякої частини червоноармійців і начальницького складу, особливо серед призваних із запасу, сильно розвинуті пацифістські настрої. Люди, не розуміючи основ радянської зовнішньої політики, хочуть миру понад усе. Ці окремі настрої пацифістів – результат значних недоліків у нашій пропагандистській роботі серед населення» [10, с. 191–192].

Але у сфері військового мистецтва оборонні аспекти так і залишилися підданими забуттю. На це ще у 1930 р. звертав увагу О.А. Свечін у аналітичній записці «Майбутня війна і наші військові завдання»: «хто не вміє оборонятися, не буде і спроможний наступати» [1, с. 26]. Що і говорити, якщо сам начальник Генштабу РСЧА Б.М. Шапошников, погоджуючись з доводами Свечіна, визнавав слабкість оборонної підготовки на всіх рівнях і розписувався у власній неспроможності щось змінити у цьому плані [1, с. 106].

Коли ж на основі сталінських п'ятирічок з'явилася економічна і матеріально-технічна база для масштабного розвитку РСЧА, радянські керівники приступили до перегляду військової доктрини і своєї ролі у міжнародних відносинах. На лютнево–березневому пленумі 1937 р. Сталін дав установку партноменклатурі відвернути увагу від господарських питань на зовнішньополітичну арену [8, с. 1–3]. Головним же інструментом для завоювання необхідних позицій у світі повинна була стати Червона армія. В жовтні 1938 р. генсек дав формулу обґрунтування можливої агресивної зовнішньополітичної поведінки СРСР, пояснивши пропагандистам, що майбутні війни за участю Радянського Союзу будуть лише справедливого характеру [5, с. 13]. Польові статuti 1936 і 1939 рр. закріпили положення про найбільш наступаючу і перемагаючу армію у світі. Паралельно з цим почали перевидаватися розробки М.В.Фрунзе, що вказувало на спробу використати авторитет відомого воєначальника для обґрунтування встановлення монополії у визначенні стратегічних поглядів, їх непорушності і пропаганди наступальності. Це вказувало на те, що неправильна оцінка масштабів, тривалості і розмаху можливої війни могла призвести до тяжких наслідків для країни. Не менш важливим для розвитку її військово-промислового комплексу, для будівництва і підготовки збройних сил було питання визначення стратегічної концепції майбутньої війни.

По суті, дискусія на цю тему почалася з виходом капітальної праці «Стратегія» (1926 р.) генерал-майора царської армії, працівника її Генштабу Олександра Андрійовича Свечіна. Він, використовуючи термінологію німецького історика і теоретика Ганса Дельбрюка, розглядав дві можливі форми стратегічної боротьби: «війна на винищення» і «війна на виснаження». Перша з них припускає наявність переважаючих сил, вибору єдиної, рішучої мети (пункту), взяття якої вирішує долю війни, а досягається це рядом блискавичних, могутніх і послідовних ударів. Історичні приклади черпалися з досвіду воєн Наполеона і франко-пруської війни 1870–1871 рр. «Війна на виснаження» припускала боротьбу тривалу і виснажливу, боротьбу за такі позиції на озброєному, політичному і економічному фронтах, з яких завдання рішучого удару стало б можливим. Це була насамперед боротьба стратегій, коаліцій і економік, що і виявила Перша світова війна [13, с. 252–260, 263–270].

У 1930 р. за допомогою Тухачевського на Свечіна був зведений наклеп, його дискредитували і репресували. Але, як не дивно, погляди Сталіна співпали з переконаннями автора «Стратегії» і розвиток радянської промисловості відбувався з розрахунком великої і тривалої війни. Те, що восени 1940 р. за розпорядженням Сталіна було змінено напрям головного удару в оперативно-стратегічних планах (з Білоруського на Український), засвідчує прихильність вождя до ідеї стратегії «війни на виснаження». Логіка його міркувань зрозуміла: Україна багата на продовольчі та промислові ресурси, до того ж від неї відкривається шлях на Кавказ до нафтових родовищ – все це стратегічно важлива база для тривалої війни. За умови ж власного нападу з південно-західного напрямку від Німеччини відходять балканські союзники і особливо важлива у цьому плані Румунія з її нафтовою сировиною.

Схожої дискусійності набула тема щодо визначення можливих форм збройної боротьби – маневреності чи позиційності. Перша світова і громадянська війни давали зовсім різні приклади. У той самий час стрімко розвивалися нові засоби боротьби (авіація, танки), які могли відкоригувати уявлення про її форми.

Спираючись на досвід громадянської війни, багато відомих радянських командирів і теоретиків (С.М. Будьонний, Г.С. Іссерсон, В. Меліков, М.М. Тухачевський, М.В. Фрунзе) не сумнівалося в тому, що майбутня війна набуде суто маневреного характеру [2, с. 71; 6, с. 234; 9, с. 600; 14, с. 109; 15, с. 70,85]. Інших поглядів дотримувався голова РВС Л.Д. Троцький. Він, а також деякі інші знані військові фахівці (переважно з колишнього офіцерства) радили враховувати досвід Першої світової війни і всесторонньо готуватись до майбутніх конфліктів на прикладах позиційних форм боротьби, але з урахуванням можливості маневрування [3, с. 282,372; 4, с. 13,100,101].

Як засвідчує подальша історія будівництва радянських збройних сил, можливість позиційного сидіння, частих оборонних дій і суцільних, постійних фронтів виключалася, оборонні дії ігнорувалися. Аж до початку війни з Німеччиною панацеєю від усіх бід вважалася ідея глибокої наступальної операції, завдяки якій передбачалося вирішити позиційну проблему.

Значна більшість радянських теоретиків, починаючи з 20-х років, виходила з того, що характерною рисою майбутньої війни стане: залучення багатомільйонних мас населення, охоплення величезних просторів, значна тривалість, всезагальність, перенапруження і велика витратність. Пізніше, наприкінці 20-х років (під впливом таких іноземних теоретиків як Дж.Фуллер, Ліддел Гарт, Л.Еймансбергер, Дж.Дуге), стали також виділяти загальну моторизацію армій. Зокрема М.М.Тухачевський говорив: «...Ми повинні будемо зустрітись з великою, важкою війною, з численними арміями, озброєними за останнім словом техніки» [2, с. 7–12,45,71; 3, с. 191–192,370–371; 7, с. 31; 9, с. 573,579; 14, с. 252; 15, с. 31; 39].

Такі оцінки були незмінними у міжвоєнний період і визначальними при підготовці країни до війни. Відносно військових потреб відбувався розвиток народного господарства: його подвійна військова суть; гнучка здатність до швидкого переходу на військові рейки; пріоритетність

розвитку промисловості групи «А», як її матеріально-технічної бази; жорстка централізація як найкраще адміністрування під час війни.

Таким чином, за наявності достатньо ґрунтовного опрацювання загальних стратегічних питань (насамперед це стосується 20-х –першої половини 30-х років), радянське військово-політичне керівництво не завжди вибирало правильні стратегічні орієнтири. Зрозуміло, що зважаючи на збільшені промислові можливості у другій половині 30-х років, Сталін міг вибирати агресивну зовнішньополітичну доктрину. Але так зневажливо і легковажно прийнятий перекис у бік маневреності і наступальності призвів до забуття оборонних початків. І як наслідок, до неспроможності вищого командування організувати стратегічну оборону (яку ніколи не відпрацьовували). Війська ж не підготовлені оборонятися на тактичному рівні, переслідували нищівні поразки у 1941 р. Також надто пізно було вигнано волюнтаризм і молодецтво епохи громадянської війни. Але більш важливими виявились ставки, зроблені на правильне визначення характеру майбутньої війни і стратегічної концепції, що стало запорукою перемоги.

Література

1. Російський державний військовий архів. – Ф.33987. – Оп.3. – Спр.347.
2. Война будущего: Сб. ст. и докл.– М.: Госвоениздат, 1925.– 72 с.
3. Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских военных трудах (1917–1940 гг.).– М.: Воениздат, 1965. – 768 с.
4. Замысел и исполнение (Заключительная речь тов.Троцкого на разборе маневра в Киевской губ. 6 – 9 сентября 1921 г.) // Военный вестник. – 1922. – №2-3. – С.20–25.
5. И.В.Сталин о «Кратком курсе ВКП(б)»: Стеног. выступ. на совещании пропагандистов Москвы и Ленинграда / Публ. подгот. Н.Н. Маслов // Исторический архив. – 1994. — №5.
6. Иссерсон Г.С. Оперативные перспективы будущего // Военная мысль. – 1938. – №8.- С.14-26.
7. Иссерсон Г.С. Эволюция оперативного искусства // Война и революция. — 1932. – №5–6. – С.25 – 52.
8. Красная Армия. – 1937. – 29 марта.
9. Меликов В.А. Проблема стратегического развертывания по опыту мировой и гражданской войн. – М.: ВАФ, 1935. – 618 с.
10. О состоянии военной пропаганды среди населения. Из докладной записки ГЛАВПУРа в ЦК ВКП(б). Январь 1941 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №5. – С.191–196.
11. XI съезд РКП(б) март – апрель 1922 г.: Стеногр. отчет. – М.: Госполитиздат, 1961. – 873 с.
12. Основная военная задача момента. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – 128 с.
13. Свечин А.А. Стратегия. – М.: Военный вестник, 1926.– 397 с.
14. Тухачевский М.Н. Избранные произведения: В 2 т. – М.: Воениздат, 1964. – Т.1 (1919–1927 гг.). – 240 с.
15. Фрунзе М.В. Избранные произведения. – М.: Воениздат, 1977. – 480 с.
16. Циффер Р. Характеристика предстоящей войны // Война и революция.– 1931. – №10–11. – С. 3–19.

Мельничук О.А.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри правознавства
Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*

Зародження та становлення соціального страхування в українських землях на початку ХХ ст.

В статье рассматриваются вопросы и становления самой эффективной формы социального обеспечения населения – государственного социального страхования в Украине в начале ХХ ст.

The present article deals with some questions concerning the introduction and development of state social insurance system in Ukraine in the beginning of the XXth century, which is regarded to be the most effective form of social security provided for the population.

Ключові слова: соціальне страхування, нормативні акти, страхові закони, втрата працездатності, професійне захворювання, пенсійне страхування.

Побудова досконалої системи соціального захисту населення в незалежній Україні вимагає нових організаційно-правових форм соціального забезпечення. Досвід розвинутих європейських держав вказує на те, що найефективнішою формою соціального забезпечення є загальнообов'язкове державне соціальне страхування. При його запровадженні суттєво зменшується тягар соціальних виплат із державного бюджету, а розміри виплат прямо пропорційно залежать від результатів трудової діяльності.

Наслідком реформування соціального страхування в Україні стала поява спеціальних нормативних актів, які гарантують громадянам України матеріальне забезпечення та надання соціальних послуг у разі настання соціальних ризиків. Сьогодні система соціального страхування в Україні регулюється Основами законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (1998 р.), законами «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» (1997 р.), «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» (1999 р.), «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (2000 р.), «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням» (2001 р.), «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» (2001 р.), «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (2003 р.) та іншими нормативно-правовими актами.

Якщо для незалежної Української держави інститут державного соціального страхування є новим явищем, то появу його на українських землях можна віднести до кінця ХІХ – початку ХХ ст. У своїй статті автор поставив за мету простежити процес зародження та функціонування інституту соціального страхування на українських землях на початку ХХ ст.

Проблема історії становлення та розвитку соціального страхування частково висвітлювалася у працях Н.А. Вигдорчика [1], В. Трапезникова [2], Б. Любимова [3], Б. Шашківа [4], Н. Болотіної [5], Д.О. Остапенка [6], Б. Надточія [7] та ін.

Слід зазначити, що у другій половині ХІХ ст. під терміном «страхування» розуміли систему забезпечення будь-якого ризику шляхом перекладання його матеріального забезпечення на велику кількість учасників. Соціальне страхування, зокрема, розглядали як вид страхування взагалі, який має забезпечити учасників від ризику, заподіяного їм соціальними явищами, соціальними нещастями. Під цією назвою об'єднувалися ті види страхування, що мали за мету поліпшення становища широких мас населення і були засобом боротьби із соціальними нещастями.

Переходячи до висвітлення історії соціального страхування, маємо зауважити, що в Росії на початку XX ст. під словосполученням «соціальне страхування» здебільшого розуміли ту форму страхування, яка існувала на той час у Німеччині, тобто загальнообов'язкове страхування від захворювань, нещасних випадків, по старості та інвалідності. Однак, існуючі на той час у різних країнах форми соціального страхування не вичерпувалися обов'язковим страхуванням німецького зразка. Разом з тим, німецький тип страхування не був ні першим, ні останнім етапом у розвитку соціального страхування. В тих чи інших формах таке страхування існувало в різних державах задовго до того, як німецький рейхстаг прийняв у 1883 р. перший закон про загальнообов'язкове страхування. І якщо в одних державах здійснювався перехід від старих форм соціального страхування до загальнообов'язкового страхування німецького зразка, то в інших спостерігалися спроби запровадити інші, перспективніші форми.

У Росії, у тому числі і в Україні, розвиток ідеї соціального страхування здійснювався через наслідування найбільш розвинутих у капіталістичному відношенні країнах.

Історичні умови економічного та політичного життя Росії були малосприятливим ґрунтом для розвитку в ній організацій взаємодопомоги. Головна маса населення – селянство – не відчувало необхідності у соціальному страхуванні, оскільки за умов общинного сільського життя воно знаходило своєрідну страховку від важких наслідків соціальних ризиків. Міське населення було дуже слабо розвинуте і, в переважній більшості, ніколи не поривало зв'язку з землею. Тому робітник, при настанні умов втрати здатності до роботи чи безробіття, дивився на село як на останній притулок, де у селянському господарстві знаходив підтримку у важкі хвилини. Таким чином, потреба в організаціях взаємодопомоги у Росії була набагато слабшою, ніж у країнах Заходу, де капіталізм вже давно зруйнував общинний лад і переніс центр суспільного життя із села на місто. Крім того, уряд Російської імперії, що стояв на ґрунті придушення всіх проявів широкої ініціативи, припиняв будь-яку спробу громадян до організованих ініціатив.

Однак, незважаючи на несприятливі умови, організації добровільного страхування в Росії існували, переважно, на західних окраїнах – Польщі, Північно-Західному краї, Прибалтиці, які за економічною структурою наближалися до умов Західної Європи. За своєю формою такі організації становили спектр установ, починаючи із організацій суто патріархального типу (як релігійні братства) і закінчуючи організаціями частково обов'язкового страхування. Між цими двома крайніми формами існували організації напівблагодійного характеру, страхові товариства, кредитно-страхові установи, професійні робітничі спілки.

Прикладом найбільш патріархальних організацій добровільного страхування в Росії були братства («хеври») євреїв-ремісників. У кожному губернському чи повітовому місті Північно-Західного краю існувало кілька таких братств, кожне з яких об'єднувало ремісників однієї професії – кравців, шевців, столярів. За рахунок добровільних внесків учасники кас мали право на допомогу у випадку хвороби чи поховання. За усіма ознаками «хеври» наближалися до середньовічних корпорацій.

Наступним типом організацій добровільного страхування були товариства прикажчиків, у яких брали участь не тільки прикажчики («дійсні члени»), а й і власники торгових закладів («почесні члени»). Товариства купецьких прикажчиків видавали допомоги: у разі втрати місця роботи, на поховання, родинам померлих, на виховання дітей, на придане нареченим, а також довічні пенсії учасникам, що були дійсними членами не менше визначеного терміну (наприклад, у Москві не менше 25 років). Організації добровільного страхування представляли і товариства друкарських і ремісничих робітників, де об'єктом страхування були усі види тимчасового нестатку: хвороба, безробіття тощо [8].

У другій половині XIX ст. бере початок страхування робітників і опіка їх у зв'язку з хворобою, каліцтвом чи старістю. Законами 1861 і 1862 рр. на підприємствах гірничої промисловості вводилися пенсії за втрату працездатності у зв'язку з каліцтвом та за багаторічну роботу (похилий вік). Пенсії виплачувалися через каси взаємодопомоги. З 1887 р. почали діяти правила про видачу

допомоги робітникам і службовцям державних залізниць. Крім казенних гірничих заводів, обов'язкові пенсійні каси існували на залізницях (закон від 30 травня 1888 р.), що мали за мету забезпечення старих і інвалідів, виплати допомоги у разі тимчасової потреби. Кошти пенсійних кас склалися із 6% відрахувань жалувань членів, із штрафів, внесків залізничного товариства.

Зростання робітничого руху на початку ХХ ст. зумовила прийняття окремих актів, що стосувалися фабрично-заводського законодавства. Так, у 1901 р. прийнято «Тимчасові правила про пенсії робітникам казенних гірничих заводів і рудників, які втратили працездатність на заводських і гірничорудних роботах». 2 червня 1903 р. видано Закон «Про винагороду потерпілим внаслідок нещасних випадків робітникам, службовцям і членам їхніх сімей на підприємствах фабрично-заводської, гірничозаводської промисловості», який набув чинності з 1 січня 1904 р. [9]. Це був перший закон, в основу якого покладено принцип обов'язкового страхування. За ним робітникам встановлювалася матеріальна компенсація за заподіяну їм шкоду в результаті нещасних випадків, які сталися в процесі роботи. У відшкодуванні збитків можна було відмовити тільки у зв'язку з грубою необережністю або злим наміром самого робітника. Потерпілим за рахунок коштів підприємця виплачувалися допомоги чи пенсії у розмірі половини заробітку з часу отримання травми до дня поновлення працездатності чи до офіційного визнання повної непрацездатності. Тобто реально законом встановлювалось не право робітників на матеріальне забезпечення у зв'язку з нещасним випадком на виробництві, а особливу відповідальність роботодавців, яка базувалася на цивільно-правових засадах. Цим законом не передбачалося пенсійного забезпечення у старості, внаслідок інвалідності, втрати годувальника. Незважаючи на суттєві недоліки, такі закони були кроком вперед щодо техніки безпеки робіт на виробництві [10].

Під тиском нового революційного піднесення серія прийнятих раніше актів фабрично-заводського законодавства доповнювалася законами про страхування. У лютому – червні 1912 р. III Державна дума прийняла пакет страхових законів «Про затвердження канцелярій у справах страхування робітників», «Про затвердження Ради у справах страхування робітників», «Про забезпечення робітників на випадок хвороби», «Про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві» [11]. Загальне керівництво соціальним страхуванням у країні здійснювала Рада у справах страхування робітників при Міністерстві торгівлі й промисловості. У губерніях та великих містах створювалися страхові канцелярії, які спостерігали за виконанням страхових законів. Робочими органами на місцях були лікарняні каси та страхові товариства. Останні об'єднували зі страховою метою роботодавців по округах. У царській Росії діяло кілька тисяч страхових кас і 10 товариств.

Відповідно до Закону «Про страхування робітників від нещасних випадків» обов'язкове страхування робітників покладалося на підприємців, які повинні були застрахувати своїх працівників у спеціальних страхових товариствах, що створювалися за територіальним принципом: їхніми членами були власники підприємств кількох губерній. Фінансові страхові фонди формувалися виключно із внесків підприємців. Управління страховим фондом і всіма справами товариства здійснювали його керівні органи в особі загальних зборів, правління, ревізійної комісії і спостережного комітету. Крім покриття поточних ризиків, пов'язаних з нещасними випадками на виробництві, закон зобов'язував страхові товариства мати пенсійний фонд.

Законом «Про страхування робітників на випадок хвороби» були введені грошові допомоги робітникам, які захворіли, та надання медичної допомоги. Для страхування робітників на випадок хвороби при кожному підприємстві з кількістю робітників не менше 200 створювалися лікарняні каси. Дрібні підприємства могли створювати спільні лікарняні каси. Працювали вони на підставі статуту, що затверджувався спеціально створеними органами нагляду — страховими канцеляріями. Органами управління лікарняними касами були загальні збори як їх вищий орган та правління, що було виконавчим органом.

Положення обох законів, що стосувалися страхування від нещасних випадків та на випадок хвороби, збігалися щодо застрахованих осіб, тобто робітників і службовців фабрично-заводської,

гірничої, гірничозаводської промисловості, підприємств приватних залізниць і внутрішнього пароплавства, за винятком дрібних підприємств із кількістю робітників 20–30 осіб. Страхуванням на початку XX ст. було охоплено 3 млн. робітників. Діяли ці закони тільки в регіонах Європейської Росії [12].

З викладеного доходимо висновку, що, у Російській імперії закони про обов'язкове державне соціальне страхування робітників з'явилися на початку XX ст. Пакетом страхових законів, прийнятих Державною Думою Росії у 1912 р., передбачалось страхування робітників від нещасних випадків, на випадок хвороби. Попри свої недоліки нові страхові закони ввели вперше в російське законодавство про фабрично-заводську працю принципи обов'язкового страхування, які поширювалися і на українські землі.

Література

1. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования. – СПб., 1912; Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. – СПб., 1917.
2. Трапезников В. Основы трудового права. Общедоступная систематизация законов о труде. – М.Л., 1925.
3. Любимов Б. Социальное страхование в прошлом и настоящем. – М., 1925. 4. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навч. посіб. – К., 2005.
4. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. – К., 2005.
5. Остапенко Д.О. Соціальне страхування промислових робітників України (середина XIX – лютий 1917 р.). – Харків, 1998.
6. Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії // Соціальний захист. – 2003. – №3. – С. 20.
7. Трапезников В. Вказ. праця. – С.66.
8. Шельмагин И.И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России 1900–1917. – М., 2006. –С. 139.
9. Сташків Б. Вказ. праця. – С. 325–326.
10. Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.). – С. 827–875.
11. Історія держави і права України. Академічний курс. У 2 т. /За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Т.1. – С. 592.

Перець В.М.,

*аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Мінойська аристократія

В статті на основі археологічних джерел досліджується структура мінойської аристократичної еліти.

Analysing the archaeological sources, the author of the article studies the structure of the Minoan aristocratic elite.

Ключові слова: мінойський Крит, мінойська аристократія, мінойська культура, мінойсько-ахейська цивілізація, Мінос, Кносс, чоловіче божество, жіноче божество, Велика богиня, «матріархат», патріархат, Егейський регіон, «нові палаци», Акротірі, Ю.В. Андреев.

Розгляд питань, пов'язаних з критською аристократичною елітою, є важливим як для розуміння сутності самої мінойської цивілізації, зокрема державного устрою Криту, так і деяких важливих моментів в історії стародавнього Середземномор'я. Це тим актуальніше, що умови, в яких розвивалося мінойське суспільство, значною мірою були подібними, але багато у чому і відрізнялися від умов, за яких досягли рівня цивілізації інші суспільства ранньої древності.

Дослідження цих питань сковується бідністю наявної джерельної бази. Мінойська писемність – лінійне письмо А, – та свідчення античних авторів не дають нам скільки-небудь важливої інформації з даних питань. Тому доводиться зосереджувати увагу на археологічних джерелах. Сюди відносяться розкопані археологами палаци, поселення, некрополі, а також сцени, зображені на фресках, у мінойській гліптиці та на інших речах. Одразу ж слід зазначити, що аналіз джерел, які є сьогодні у нашому розпорядженні, може дати лише приблизні і вкрай схематичні уявлення про структуру та особливості критської аристократії в часи найвищого розквіту мінойської цивілізації.

У період «нових палаців» ми зустрічаємо на Криті масштабні палацові комплекси з жилими приміщеннями, рештки будинків, які мають великі розбіжності у розмірах і комфортності, різні за типом та характером поховальні комплекси¹, а також широке використання таких знаків особистої власності як індивідуальні печатки із каменю та слонової кістки². Все це дозволяє нам дійти висновку, що на острові у цей час існувало глибоко стратифіковане суспільство³.

Дослідники вважають, що на етапі, коли палацовий комплекс набув своєї зрілої класичної форми, відбулося остаточне замкнення центрального двора всередині цього комплексу. Таким чином, центральний двір, який першопочатково був відкритий для рядових общинників і використовувався як головний осередок релігійного життя общини⁴, тепер був монополізований «людьми палацу» і наглухо ізольований від навколишніх поселень. При цьому общинні зернохосвища були переміщені з доступних для простолюду західних дворів у середину

¹ Як зазначає Т.В. Блаватська (Блаватская Т.В. Греция в период формирования раннеклассового общества (XXX–XII вв. до н. э.) //История Европы. – М., 1988. – Т. 1. – С. 152), «самые богатые семьи возводили... монументальные гробницы из тщательно отесанных плит, менее состоятельные хоронили покойников в вырубленных в скалах подземных склепах. Див. також: Андреев Ю.В. От Евразии к Европе. Крит и Эгейский мир в эпоху бронзы и раннего железа (III – начало I тыс. до н. э.). – Санкт-Петербург, 2002. – С. 405 с.

² Блаватская Т.В. Греция в период формирования раннеклассового общества... – С. 142.

³ Поглиблення внутрішньої стратифікації мінойського суспільства, очевидно, досягло свого апогею за умов централізованої критської держави, яка була об'єднана під егідою Кносса на початку періоду «нових палаців». Пор.: Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 165.

⁴ Цю думку підтверджує аналіз «агори» і «квартала Мю» в Маллії (Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 121 сл., 165).

палацових комплексів⁵. Враховуючи історичний досвід краще вивченої шумерської цивілізації⁶, можна припустити, що такий хід подій вказує на утворення двох різних і відокремлених одна від одної соціально-економічних структур – палацу і общини. Результатом цього розмежування, очевидно, було поглиблення внутрішньої стратифікації суспільства і більш чи менш жорсткий поділ його на дві верстви або стани: стан палацової знаті та стан селян-общинників⁷.

Археологічні розкопки засвідчили, що навколо Кносського палацу було розташоване поселення, центральну частину якого становили будинки, які виділялися своєю пишністю та красою на фоні будинків рядових мінойських поселень. До них належать розкопані Евансом так звані царська вілла, малий палац, будинок фресок, «будинок вівтарної завіси», «південний будинок» та ін.⁸ Їх планування і розміри вказує на те, що кожен з них був розрахований на невелику сім'ю. Відсутність значних складів і ремісничих майстерень дозволяє припустити, що особи, які тут мешкали, не вели свого господарства і знаходилися на утриманні палацу⁹. За комфортністю і розкішшю ці будинки іноді не поступаються навіть палацам. Очевидно, у них проживали люди, які належали до еліти мінойського суспільства і за своїм статусом прирівнювалися до палацової еліти¹⁰. Такого роду аристократичні будинки ми зустрічаємо не лише в центральній частині Кносса. Велика кількість їх розкидана по всьому Криту на різній відстані від палаців. Ці споруди – так звані вілли – значною мірою увібрали в себе основні елементи архітектури найкращих будинків Кносса і часто перевершують їх у складності планування та комфортності. Ю.В. Андреев припускає, що люди, які проживали у віллах, поєднували у собі дві різні іпостасі: земельних магнатів (вони могли володіти великими ділянками общинної або державної землі десь поблизу своїх вілл) і намісників мінойських правителів¹¹. Як би там не було, але в будь-якому випадку ми мусимо визнати, що ці люди, як і жителі фешенебельних будинків Кносса, належали до найвищої верстви мінойського суспільства.

Деяку інформацію про критську аристократичну еліту нам дають зображення її представників на фресках, печатках та інших пам'ятках мінойського мистецтва¹². Як правило, ці люди постають перед нами під час виконання певних ритуалів. Цікавим є те, що головною ознакою аристократів-чоловіків є жіноча зовнішність¹³. Вони відрізняються від своїх супутниць часто лише кольором шкіри: згідно з прийнятим у мінойському мистецтві канонам, шкіра

⁵ Moody J. The Minoan Palace as a Prestige Artifact // FMP. – Stockholm, 1987. – P. 239; Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 164 сл.; його ж. Островные поселения Эгейского мира... – 135 сл. Поп.: Gesell G.C. The Minoan Palace and Public Cult // FMP – Stockholm, 1987. – P. 125.

⁶ Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. – М., 1959. – С. 174.

⁷ Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 162, 165.

⁸ Evans A. The Palace of Minos at Knossos. – London, 1928. – Vol. II. – Pt. I. – P. 103 ff., 373 ff.; Pt. II. – P. 396 ff., 431 ff., 513 ff.; Vol. IV. – Pt. I. – P. 77.

⁹ Sinos St. Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis. Main am Rhein, 1971. – S. 61; Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 166.

¹⁰ За словами Ю.В. Андреева, це були «...особи (сановники, жерці, функціонери бюрократичного апарату), тісно пов'язані з палацом, добробут яких скоріш за все залежав від того становища, яке вони займали всередині палацової ієрархії» (Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 147).

¹¹ Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 152.

¹² Evans A. The Palace of Minos at Knossos. – London, 1921. – Vol. I. – Fig. 311, 316, 317, 397, 510, 511; Vol. II. – P. 234. – Fig. 132; Vol. III. – Pl. XVI–XVIII; Fig. 343; Vol. IV. – Fig. 335, 351; Marinatos Sp. Crete and Mycenae. – London, 1960. – Pl. XV–XVII, XXVIII–XXX; Marinatos Sp. and Hirmer M. Kreta. Thera und das mykenische Hellas. – München, 1973. – Taf. 107; Schachermeyr Fr. Die minoische Kultur des alten Kreta. – Stuttgart, 1964. – Taf. 34 a, 35 a–b; Geiss H. Reise in das alte Knossos. – Leipzig, 1981. – Taf. 38; S. 80. – Taf. I–III; Pötscher W. Aspekte und Probleme der minoischen Religion. – Hildesheim; Zürich; New York, 1990. – S. 172. Abb. 1.

¹³ Поп.: Schachermeyr Fr. Die minoische Kultur... – S. 128; Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 207.

чоловіків розфарбовувалася цеглисто-червоним кольором, а шкіра жінок – білим¹⁴. Ці чоловіки постають перед нами надзвичайно миролюбними. Вдягнувшись у жіночі костюми, вони разом із жінками беруть участь у жертвоприношеннях та інших релігійних обрядах¹⁵.

Правда, Б.Л. Богаєвський висловив думку, що особи чоловічої статі у жіночому одязі не розглядалися як повноправні чоловіки: вони або ще не досягли повноліття, з приходом якого вже більше не могли носити жіночого одягу, як юнаки племені Яундів, або ж вони були кастрованими¹⁶. Судячи з усього, Богаєвський схильний вважати, що ці «жіночні чоловіки» були прислугою або рабами, які були задіяні у сфері культу¹⁷. Порівнюючи «мінойський матриархат» з політичним устроєм Лунди, він зазначає: «Поразительно сходную картину можно наблюдать в некогда сильном... царстве Муаты Ямвы в Лунде южной Африки: на ряду с Муатой Ямвой стоит Лукокеша, верховная жрица и соправительница царя, но не его супруга. Состоящие в ее штате мужчины носят название «женщин»¹⁸. Эти «мужские женщины» не пользовались почти никаким влиянием в государственных делах»¹⁹.

Проте порівнювання мінойських «жіночних чоловіків» до рабів або до чоловіків-«жінок» Лунди є, на нашу думку, не досить обґрунтованим²⁰. Як контраргумент можна навести приклад з історії Доколумбової Америки. Так, другою людиною в астецькій державі була особа, котра називалася «жінка-змій» (сіуа-коатль), яка, незважаючи на такий титул, все ж була чоловіком. «Жінка-змій» очолював верховний суд, вів адміністративні справи, керував обранням правителя, був регентом при неповнолітньому тлакатекухтлі (останній ставав повновладним володарем лише у 30 років), а у разі відсутності виконував його функції. Ці двоє, разом з чотирма іншими вищими сановниками Теночтітлану, утворювали щось на зразок верховного уряду держави астеків²¹. Таким чином, наявність жіночих ознак у чоловіків може вказувати на їх високий статус у суспільстві, як це ми бачимо на астецькому прикладі.

Думка, що зображені у мінойському мистецтві «жіночні чоловіки» були аристократами, є набагато переконливішою. Адже важко повірити у те, що в центрі уваги художників, котрі розмальовували священний палац – жилище богів та аристократів, – а також інші культові речі, стояли раби і зовсім не залишалось місця для найавторитетніших мінойських людей. У мінойському суспільстві, де досить пристойним було становище жінки (див. далі), така жіноча

¹⁴ Див., напр.: Marinatos Sp. Crete and Mycenae... – Pl. XV–XVII; XXVII–XXVIII; Evans A. The Palace of Minos... – Vol. III. – Pl. XVI–XVIII; Schachermeyr Fr. Die minoische Kultur... – Taf. 34a; Geiss H. Reise in das alte Knossos... – Taf. 39 I–III. Пор.: Богаєвський Б. Л. Мужское божество на Крите // Яфетический сборник. VI. – Ленинград, 1930. – С. 179.

¹⁵ Див. особливо: ритуальну сцену, зображену на саркофагу з Аїа-Тріади (Marinatos Sp. Crete and Mycenae... – Pl. XXVII–XXVIII), фреску, на якій зображено юнака з ритонем (Ibid. Pl. XV) та «фреску похідного стільця» (Schachermeyr Fr. Die minoische Kultur... – Taf. 34 a).

¹⁶ Богаєвський Б.Л. Мужское божество на Крите... – С. 188, з посиланнями на: Фробениус. Детство человечества. – СПб. (без года издания). – С. 368, рис. 387.

¹⁷ Богаєвський Б.Л. Крит и Микены. – Москва; Ленинград, 1924. – С. 159, 161; його ж. Мужское божество на Крите... – С. 189.

¹⁸ Богаєвський Б.Л. Крит и Микены... – С. 200. В іншому місці автор висловлюється дещо інакше: «Лукокеше предоставлено было право выходить замуж, но ее мужья на официальном языке назывались «женами»» (його ж. Мужское божество... – С. 201).

¹⁹ Там само.

²⁰ Взагалі теорії Богаєвського з приводу жіночності мінойських чоловіків мають досить багато суперечностей. Так, в одному випадку, розглядаючи сцени на саркофагу із Аїа Тріади, він доходить висновку, що релігія великого жіночого божества на Криті вимагала перетворення чоловіка на жінку у момент його смерті. Лише таким шляхом, на думку автора, можна було забезпечити померлому можливість відродження і продовження життя у потойбічному світі. В іншому випадку він говорить, що жіноча зовнішність надавалася рабам або неповноправним чоловікам. Ще в одному місці він схильний вважати, що це була посвята богині людини, вдячної їй за покровительство; або бажання віддати себе під владу богині з метою захисту від різних лих (Богаєвський Б.Л.. Мужское божество на Крите... – С. 166, 176 сл., 189 сл.).

²¹ Рубель В.А. Історія цивілізацій Доколумбової Америки. – К., 2005. – С. 129.

зовнішність, на нашу думку, мала бути чи не найголовнішою зовнішньою ознакою справжнього аристократа²².

Логічним буде припущення, що вдягання жіночого одягу, носіння жіночих зачісок тощо – це були ті норми поведінки та вимоги, які жриці Великої богині намагалися нав'язати чоловікам-аристократам з метою підкорити їх собі.

Як ще один приклад таких вимог можна згадати мінойський культовий жест та відчуття, які, на думку Богаєвського, повинні були супроводжувати чоловіка у момент його здійснення. У зв'язку з цим розглянемо чоловічі статуетки (датовані СМ I²³) зі святилища, розташованого на вершині пагорба у Петсофа над Палекастро. Обидві статуетки зображують у напружених позах чоловіків, руки яких чітким рухом прикладені до грудей²⁴. «Как можно заметить, – зазначає Богаєвський, – мужчины кладут руки на грудь тем же жестом, как женщина, у которой это положение рук отмечено было нами для неолита и ранне-минойского периода. У женщины упомянутый жест понятен: она или кладет руки на груди или поддерживает их. В том и другом случае ясен смысл позы: женщина подчеркивает свои плодородные силы, как великой питательницы»²⁵. Чоловічі ж статуетки, на думку автора, зображують адорантів, які здійснюючи жіночі рухи, ніби уподібнюють себе всесильній Великій богині і віддають себе їй під владу. Богаєвський доходить висновку, що у момент здійснення цих жестів чоловік на чуттєвому рівні змінював стать і перевтілювався на жінку. На його думку, чоловік, який присвячував свою статуетку у святилище богині в Петсофа, забезпечував собі у культовому жіночому стані тривалу охорону богині, або ж присвячував себе їй як чоловічо-жіночий образ у подяку за надане йому богинею благодіяння²⁶.

Таким чином, ми можемо припустити, що здійснення чоловіками-аристократами подібних жестів, як і звичай надавати їм жіночої зовнішності, було спробою підкорення цих аристократів «матріархальним» ідеалам, а отже, і реальній владі критських державних жінок.

У такому припущенні є своє раціональне зерно, адже саме в час, до якого відносяться дані пам'ятки мистецтва (період зародження та розквіту палацової цивілізації на Криті)²⁷, роль жінки у суспільно-політичному житті мінойців зросла настільки, що соціальна система, яка тут існувала, «наближалася, – за словами Ю.В. Андреева, – до матріархату або гінекократії у тому значенні цих термінів, яке вкладали в них Бахофен, Морган і Бріффо»²⁸. Проте не слід забувати, що саме в цей час у суспільно-політичному житті критян значно зростає і роль чоловіка²⁹, який прагне до панування³⁰. Але у боротьбі з «матріархальною» верхівкою влади чоловік ще не може радикально ламати освячений віковичним авторитетом Великої богині «космос» і вносити до нього відкрито грубу патріархальну ідеологію. Адже першопочатковим уособленням верховної державної влади і

²² Пор.: Schachermeyr Fr. Die minoische Kultur... – S. 128; Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 207.

²³ Богаевский Б.Л. Мужское божество на Крите... – С. 177.

²⁴ Там само. – Фиг. 7.

²⁵ Там само. – С. 176 сл.

²⁶ Там само. – С. 177.

²⁷ Із перехідної епохи від СМ до ПМ періоду (СМ III b. – ПМ I a) слід відмітити бронзову статуетку, яку було знайдено біля Геракліона (Evans A. The Palace of Minos... – Vol. II. – Pt. I. – P. 234. – Fig. 132). Ця статуетка зображує зніженого юнака в позі адоранта в гострокінцевому головному уборі. Його руки також зведені по-жіночому біля грудей (Див. детально у: Богаевский Б.Л. Мужское божество на Крите... – С. 182).

²⁸ Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 213 сл. Наші роздуми над сутністю «мінойського матріархату» див. у: Перещ В.М. «Мінойський матріархат» (До питання про роль чоловіка та жінки у державному житті мінойського Криту) (друк).

²⁹ Чоловічі статуетки з'являються на Криті саме у середньомінойський період (Богаевский Б.Л. Мужское божество на Крите... – С. 175, 177). Попередні ж часи на острові характеризуються майже повною відсутністю чоловічих зображень (там само. – С. 169, 171).

³⁰ Див. про це: Перещ В.М. Деякі питання «мінойської монархії» // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2007.–№ 1. – Passim; його ж. «Мінойський матріархат»... – Passim.

найвищим священним авторитетом на Криті було жіноче божество³¹. І саме тому, на нашу думку, лише під покровительством Великої богині і у гармонійному співіснуванні з нею – в образі жінки, – чоловіки могли претендувати на привілейоване становище у суспільстві і входження до його владної еліти. Тому з метою отримання влади чоловік, на нашу думку, був змушений застосовувати різного роду хитрощі³², які і проявилися у ритуалах перевтілення чоловіка на жінку, у звичаї вдягати жіночий одяг, носити жіночу зачіску, а також у виконанні культових церемоній, які зосереджувалися першопочатково у руках жінок. Таким чином, і культові жести уподібнення до Великої богині можна розцінювати, на нашу думку, як складову частину церемонії, пов'язаної із входженням чоловіка в аристократичні кола мінойського суспільства. Все це було тими «матріархальними» формальностями, які дозволяли чоловікам офіційно, тобто з санкції мінойського соціуму, бути привілейованою частиною суспільства.

Таким чином, у середині цієї «матріархальної» аристократичної верстви можна спостерігати два зустрічних процеси.

1. Жриці Великої богині все робили для того, щоб «матріархалізувати» суспільство і його вищий прошарок зокрема.

2. Чоловіки-аристократи, не маючи достатнього потенціалу, який дозволив би здійснити радикальну ломку «матріархальної» ідеології, визнали за краще прийняти цю ідеологію і поступово оволодівати нею, так би мовити, зсередини. Опинившись у структурах влади і, очевидно, не маючи особливих бойових заслуг, розуміючи переваги такого життя, ці жіночні аристократи так і не зважилися на подальшу «патріархалізацію», і разом з найавторитетнішими мінойськими жінками стали, на нашу думку, творцями «матріархально-олігархічних» кіл.³³

І все ж важко уявити, що аристократична еліта була зайнята у релігійних «матріархальних» обрядах, тоді як землі, що увійшли до складу «мінойської імперії», завойовувалися та колонізувалися простими воїнами. Розповсюдження мінойської культури по всій Егеїді, свідчення античних авторів про широку критську колонізацію та воєнну експансію самовладного царя Міноса³⁴, а також деякі сюжети на пам'ятках мінойського (але не критського) мистецтва (див. далі), дозволяють припустити, що входження до складу мінойської еліти могло здійснюватися не лише за допомогою перевтілення чоловіка на жінку. Шляхам формування аристократії була і альтернатива, яка отримала розвиток у зв'язку з поширенням зовнішньої експансії мінойських царів та висуванням на керівні посади у морських володіннях представників царського роду.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу наступне. На острові Фера у поселенні Акротірі ми зустрічаємо дві різні культурні традиції: місцеву кікладську, представлену комунальними жилими комплексами, і критську, мінойську, представлену багатими будинками, подібними до тих, які ми зустрічаємо у Кноссі³⁵. Дослідники схиляються до думки, що жителями цих будинків скоріш за все були мінойські колоністи (багаті купці, капітани кораблів, можливо, навіть якісь сановники з

³¹ Див. наші вказані статті.

³² Такого роду хитрощі дозволяли ламати традицію у рамках самої ж традиції (Першіц А.І., Монгайт О.Л., Алексєєв В.П. Історія первісного суспільства. – К., 1980. – С. 184).

³³ Про це поняття також див. наші вказані праці.

³⁴ Див. про це: Молчанов А. А. Социальные структуры и общественные отношения в Греции II тысячелетия до н. э. (Проблемы источниковедения минойстики и микенологии). – М., 2000. – С. 88 сл.; Шувалов В.В. Морская держава Миноса // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира / Под ред. Э.Д. Фролова. – СПб., 2003. – Вып. 2. – С. 22 сл., з посиланнями на джерела та літературу.

³⁵ Див. про це: Marinatos Sp. Die Ausgrabungen auf Thera und ihre Probleme. Wien, 1973. – S. 15; Marinatos N. Art and Religion in Thera. Reconstructing a Bronze Age Society. Athens, 1985. – P. 11 ff; Shaw J. Akrotiri as a Minoan Settlement // Thera and the Aegean World. – Vol. I. – London, 1978; Doumas Chr.G. Town Planning and Architecture in Bronze Age Thera // 150 Jahre Deutscher Archäologisches Institut. – Mainz, 1981. – P. 97; Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 179 сл.

числа мінойської палацової адміністрації) і представники місцевої знаті, які вже засвоїли звички, смаки і спосіб життя мінойської еліти³⁶. Деякі особливості в мистецтві цих найкращих будинків Акротірі вказують на те, що у них мешкала мінойська знать, яка пов'язала своє життя з війною. Так, на мініатюрному фризі одного з будинків поселення ми бачимо не властиву критському «матріархальному» мистецтву сцену морського бою³⁷. В інших настінних розписах Акротірі ми зустрічаємо «заборонені» у мистецтві мінойського Криту зображення оголеного людського тіла. Це, наприклад, зображення чоловіка з рибою, хлопчиків-боксерів та «варварів», які тонуть у морі³⁸. Такі незвичні для критян сцени можна було би пояснити тим, що острів Фера зазнав впливу мікенської цивілізації. Проте проти цього засвідчує, що в Акротірі жили власне мінойці-критяни, архітектура і мистецтво яких просочені наскрізь критським стилем і не мають нічого мікенського.

Мистецтво Акротірі ілюструє, на нашу думку, перелом у ментальності мінойських колоністів: відхід від «матріархальних» смаків та принципів життя і орієнтацію на грубу патріархальну ідеологію³⁹. Повністю ж войовничий і патріархальний дух мінойських аристократів виразився у пам'ятках мінойського мистецтва, знайдених у материковій Греції, переважно в Мікенах⁴⁰. Сюди віднесемо: сцену битви аристократів, що зображена на золотому перстні, батальну сцену на срібному ритоні, сцену полювання на левів, що прикрашає бронзовий кинджал⁴¹, а також кровожерливі сцени битв з левами⁴².

У науці побутує думка, що система цінностей мінойської культури значною мірою зорієнтована саме на жіночу психіку⁴³, тоді як сцени війни, полювання та еротичні мінойські майстри зображували лише на пам'ятках мистецтва, які виготовлялися на замовлення ахейських царів і, відповідно, вже після завоювання Криту ахейцями. На нашу думку, всі ці речі не обов'язково сприймати як такі, що були замовлені у мінойських майстрів ахейцями⁴⁴. Вони, скоріш за все, були виготовлені для задоволення потреб «нової», воєнної мінойської аристократії і зображували її представників. На користь цього вказує ще й те, що сюжети боротьби з левами – уособленнями «матріархальних» угруповань⁴⁵ – не є невідомими на самому Криті⁴⁶.

Очевидно, люди, на замовлення яких виготовлялися такого роду пам'ятки мистецтва, ще відчували свою приналежність до критського суспільства, проте їх ментальність змінилася у зв'язку з їхнім основним заняттям – війною, яку, очевидно, супроводжувала морська торгівля⁴⁷.

³⁶ Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 182 сл. Поп.: Dumas Chr.G. The Minoan Talassocracy and the Cyclades // Archäologischer Anzeiger. – 1982. – Heft 1. – P. 9.

³⁷ Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 188. – Ил. 40.

³⁸ Geiss H. Reise in das alte Knossos... – Taf. II, III; Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 188. – Ил. 40.

³⁹ У морських володіннях Криту, очевидно мав відбуватися поступовий відхід мінойських воїнів від «матріархальних» порядків, адже панування на завойованих територіях передбачало панування і над жінкою. У професійних воїнів з'являлася певна зневага до жінки як такої, що не воює. Мінойські загарбники брали собі наложниць, з якими могли поводитися грубо. Все це давало можливість піддати сумніву священність жінки. За таких умов, на нашу думку, у мінойських чоловіків формувалася патріархальна ідеологія.

⁴⁰ Про перебування мінойців на території Балканської Греції засвідчують дані античних авторів та археологічні знахідки (див. про це вказані праці А.А. Молчанова і В.В. Шувалова).

⁴¹ Evans A. The Palace of Minos... – Vol. I. – P. 691. – Fig. 513; Vol. III. – P. 93. – Fig. 52; Marinatos Sp. Crete and Mycenae... – Pl. XXXV–XXXVI.

⁴² Evans A. The Palace of Minos... – Vol. III. – P. 125. – Fig. 77–79; Vol. IV. – P. 463. – Fig. 388; P. 584. – Fig. 574. Також див.: Vol. III. – P. 127. – Fig. 80 a–b. Поп.: Schachermeyr Fr. Die minoische Kultur... – Abb. 71 f.

⁴³ Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 204 сл.; Schachermeyr Fr. Die minoische Kultur... – S. 127 f.; Перещ В.М. «Мінойський матріархат»...

⁴⁴ Ці речі досить цінні і відповідають духовним потребам ахейців. Тому вони могли бути присвоєні останніми під час тих чи інших завоювань.

⁴⁵ Див. про це вказану нашу статтю.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Виходячи з того, що зовнішня торгівля посідала значне місце в економіці палацових господарств Криту, а також всього Східного Середземномор'я, дослідники припускають, що саме професійні купці і моряки-капітани торгових

На нашу думку, еліта, яка жила в мінойських палацах, віллах, фешенебельних будинках Кносса, а також у заморських будинках, найкраще представлених особняками Акротірі, і у розпорядженні якої знаходилася мінойська держава, включала в себе жрецьку общину «матріархально-олігархічної» орієнтації та общину купців і воєначальників, які сповідували патріархальну ідеологію і монархічний режим⁴⁸. Можна припустити, що перша була пов'язана здебільшого з великим землеволодінням і користувалася впливом на самому Криті. На це непрямим чином указує сама «матріархальність» власне критської культури. Друга ж община, на нашу думку, була пов'язана переважно з зовнішніми ринками та із здобутими землями за межами острова⁴⁹. Ці дві аристократичні общини, які, очевидно, мали тенденцію до зростання в одну, жили, на нашу думку, за умов певної боротьби і компромісів, про що можна судити за деякими сюжетами мінойського мистецтва⁵⁰.

Таким чином, ми доходимо висновку, що у мінойському суспільстві визначилися два різних варіанти формування аристократії: шляхом «матріархальних» ритуалів, які надавали релігійного авторитету особам, котрі їх здійснювали⁵¹, і через війни, які давали основи для безпосередньої, вже патріархальної влади.

кораблів були одним з найважливіших структурних елементів у складі аристократичної еліти мінойського суспільства (Блаватская Т.В. Греция в период формирования раннеклассового общества... – С. 144; Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 168 сл.).

⁴⁸ На тісний зв'язок «мінойської монархії» з морськими володіннями Криту вказують античні автори, які в один голос називають саме Міноса (а не просто критян) творцем талассократії (Thuc. 1.4.1; Diod. 4.60.3–4; 4.79.1; 5.54.4; 5.78.3; 5.84.1; 33.10.1; Plat. Leg. 706.b; Hdt. 3.122; Strab. Geogr. 10.4.8). З античних авторів ми також дізнаємося, що у системі адміністративного управління морської держави Міноса верховні посади займали, як правило, родичі монарха, які, судячи з усього, були його ставлениками і представляли його владу (див., напр.: Thuc. 1.4.1; Apoll. Rhod. 1.620 sq.; Diod. 5.79.1–2; Paus. 7.4.1; 7.4.8; 7.5.12–13). Очевидно, така практика забезпечувала монарху особистий контроль над здобутими землями. На активну зовнішню діяльність мінойських царів указує також топонім Міноя, який зустрічається у різних частинах Середземномор'я і походить від імені згаданого критського царя (Diod. 4.79.1; 4.79.5; 5.84.1–2).

⁴⁹ Пор.: Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 170 сл. и прим. 119: «... мы поступили бы вполне логично, признав, что критские «дворцы» не были дворцами или царскими резиденциями в общепринятом значении этих терминов, а представляли собой своего рода «zentral-kommunale Verwaltungsbauten», по определению греческого археолога А. Зоэса (Zois A. Gibt es Vorläufer der minoischen Paläste auf Kreta? Ergebnisse neuer Untersuchungen // Palast und Hütte. – Mainz am Rhein, 1982. – S. 209, 214). Эта формулировка может быть принята, однако, только с одной важной оговоркой: община, в ведении которой находился «новый дворец» Кносса и, видимо, также другие критские дворцы XVII–XV вв., представляла собой уже не древнюю территориально-родовую общину..., а некое подобие акционерной компании с общим капиталом, объединявшей в своем составе богатых купцов и крупных землевладельцев (в принципе, это могли быть одни и те же лица), узурпировавших общинные святыни и использовавших их в своих узкословных интересах. По существу это был своеобразный симбиоз двух разнородных, но на каком-то этапе их развития сросшихся социальных организмов: жреческой корпорации, державшей под своим контролем главные культы официального пантеона, и купеческой общины типа раннеассирийского карума, известного по клинописным текстам из Каниша. Пор. також: Блаватская Т.В. Греция в период формирования раннеклассового общества... – С. 148.

⁵⁰ Див. про це: Перещ В.М. Деякі питання «мінойської монархії»... – С. 222; його ж. Мінойський матріархат... – Passim.

⁵¹ Звичайно, ми не хочемо сказати, що лише одне перевтілення чоловіка на жінку шляхом певних ритуалів дозволяло увійти йому в «матріархальну» аристократичну страту. Очевидно, ці чоловіки мусили певною мірою проявляти й інші аристократичні якості.

Слободян Н.В.,

*канд. істор. наук, докторант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Національного університету імені Тараса Шевченка*

Формування багатополюсного світу: російське бачення

В статті на основі аналізу сучасної системи міжнародних відносин розглядаються три моделі світобудови: біполярна, однополярна та уніполярна.

Analyzing the modern system of international relations, the author of the article studies three models of world-building systems: bipolar, monopolar and unipolar.

Ключові слова: багатополюсний світ, центр сили, баланс сил, біполярна модель світобудови, однополярна модель світобудови, уніполярна модель світобудови, світовий диктат

Розпад Радянського Союзу та Організації Варшавського Договору призвели до руйнування колишнього світового геополітичного порядку. Сьогодні світ знаходиться в стані пошуку нової моделі розвитку. Йде пошук моделі геополітичної стабільності, яка врахувала б нові реалії і баланс сил у світі.

Деякі аналітики визначають сучасну структуру світу як «хитку багатополлярність» [7, с. 32], інші дослідники звертають увагу на складну структуру міжнародних відносин: у військовому відношенні відбувається домінування США, особливо це стало зрозуміло після війни у Перській затоці в 2003 р.; триполярність в економічних відносинах – США, Японія і ЄС та п'ятиполярність у політичних відносинах США, Росія, Китай, Англія й Франція [1, с. 33].

За сучасних перехідних умов світові держави-лідери прагнуть зміцнити своє економічне і політичне становище за рахунок ослабленої Росії, активно проникаючи у геополітичні зони, що традиційно контролювалися російською державою. Зрозуміло, що кожен з «центрів сили» намагається відстояти у новій розстановці сил на світовій арені свої інтереси. Сьогодні російські та американські дослідники активно дискутують щодо питання: яка модель геополітичної структури світу найбільшою мірою відповідає інтересам Росії та США і при цьому не шкодить розвитку інших держав? Адже саме забезпечення геополітичних інтересів російської та американської держав разом із збереженням стабільності міжнародної системи є двома головними принципами, на яких повинна будуватися участь обох держав у створенні нового світового порядку.

З точки зору теорії політології можливі три моделі майбутнього світобудови: однополярна, біполярна і багатополлярна. Всі вони мають свої плюси і мінуси з погляду інтересів Росії та США, а також щодо завдань збереження стабільності світової політичної системи.

Можна погодитися з тими дослідниками, хто розглядає біполярну модель світобудови як найбільш оптимальну для збереження стабільності сучасного світу. Таку точку зору ще у 70-і роки відстоював американський політолог К.Уольтц. У своїй праці «Теорія міжнародної політики» (1979 р.) він вбачав сенс біполярності у тому, що вона мінімізує невизначеність, адже число учасників конфронтації у цій моделі різко обмежене [1; с. 28].

Схожої точки зору дотримується відомий російський учений, професор Московського державного університету ім. М. Ломоносова – С. Крестонато. Він стверджує, що «...за умов сучасного взаємопроникливого світу наявність багатьох центрів сили може призвести до хаосу: оскільки збільшення кількості центрів сил означає ескалацію їх інтересів, а у результаті може зростати кількість зіткнень. Баланс сил, динамічна рівновага можуть бути тільки тоді, коли на вагах дві рівновеликі чаші. І безпека міжнародних відносин базується на поверненні до двополярного світу, де одна сторона врівноважує іншу» [5].

Ще один російський дослідник, професор В.Б. Тихомиров вважає, що «...на глобальному рівні світова суспільна система завжди була і залишається біполярною, що й проявляється в її структурі» [10].

На думку цього вченого, однополюсність взагалі суперечить законам природи. Світ просто приречений бути біполярним, оскільки полюси «...повинні доповнювати один одного у рамках єдності протилежностей» [10, с. 54–55]. Тому з погляду завдання збереження і підтримки міжнародної стабільності біполярна модель світового устрою є найбільш прийнятною.

Останнім часом все частіше на сторінках серйозних наукових політологічних видань з'являються публікації, в яких прогнозується швидке висунення на роль другого полюсу у ролі антизахідної сили, – Китаю. Але активна міжнародна політика цієї держави не послабить тиску західних держав на Росію. Повноцінна біполярна модель світоустрою, якою вона була, починаючи з середини ХХ ст. – це не просто розділення світу між конкуруючими ідеологічними та соціально-політичними центрами. З геополітичної точки зору це ще і поділ світу на «морські» і «континентальні» держави.

По-друге, реальною противагою геополітичній диктатурі США і НАТО міг би стати лише довготривалий стратегічний союз між Росією і Китаєм. Але у такому союзі, враховуючи, що китайська економіка на піднесенні, а російська потребує реформування, китайська армія зміцнюється, а російська лише відтворюється, – нинішня Росія навряд чи здатна відіграти роль повноцінного партнера.

Таким чином, з погляду інтересів Росії у боротьбі з США за світову гегемонію біполярна модель майбутнього світоустрою є сьогодні малоприйнятною.

Другою можливою моделлю світоустрою є модель однополярного, або уніполярного світу, що на практиці означає глобальну американську гегемонію.

Провідна наукова еліта Сполучених Штатів сьогодні має кілька фундаментальних досліджень щодо особливої місії США у світі. Ще у 80-і роки американські учені Р.Кохейн і Дж.Най розробили теорію «гегемоністичної стабільності». При цьому під гегемонією Р.Кохейн розумів такий порядок міжнародних відносин, коли одна держава (наприклад, Сполучені Штати) «...є достатньо сильною, щоб встановлювати основні правила, що регулюють міждержавні відносини і має силу, щоб змусити інші держави слідувати цим правилам» [2, с. 30].

Проте у період зародження цієї теорії на шляху до жаданої світової гегемонії США стояв СРСР і його союзники. Але після епохи перебудови світового простору на користь США (кінець 80-х – початок 90-х років) така перешкода була знищена.

Нині зовнішня політика Сполучених Штатів спрямована на формування однополярного світу. «У основі нашої стратегії, – наголошував міністр оборони США Уільям Коен у своїй доповіді Президентові і Конгресу в 1997 р., – лежить незаперечний факт, що, будучи глобальною державою з глобальними інтересами, які необхідно захищати, США повинні продовжувати брати активну участь у всіх світових справах через дипломатичну, економічну і військову діяльність» [11].

При цьому американські урядовці наприкінці ХХ ст. вдалися до інтенсивної світової пропаганди однополярного світоустрою. Так, своєрідним маніфестом, що затверджує претензії Заходу на чолі з США на панування над всім світом, є опублікована на сторінках журналу «Поліс» стаття координатора від США у Комітеті НАТО із Східної Європи і Росії Айрі Страуса.

Фактично Страус у сфері міжнародних відносин розвиває відому тезу Ф.Фукуямі про настання «кінця історії» у зв'язку з перемогою інститутів і цінностей західного лібералізму у всьому світі. А. Страус стверджує, що уніполярність є кінцевою точкою еволюції, а настання епохи однополярного світу просто відмічене печаткою неминучості [9, с. 27].

Американський автор відстоює думку, що уніполярний світ уже настав, де абсолютно жодної альтернативи світового лідерства Заходу не існує сьогодні і не існуватиме у майбутньому: єдина альтернатива – загальний хаос і глобальна дестабілізація. Аналізуючи ставлення Росії до

однополярного світу і можливі варіанти її поведінки у майбутньому, вчений констатує, що за часів міністра закордонних справ А. Козирьова Росія фактично визнавала уніполярність на чолі із США. При цьому пан А. Страус впевнений, що Російська держава все рівно не зможе протистояти однополярній моделі світоустрою, оскільки «...уніполярна інтеграція – основна реальність нового світового порядку» [9, с. 44].

«Реакція проти уніполяризму знаходиться в Росії ще на своїх первинних етапах, – пише А. Страус. Вона ще може виявитися зворотною, якщо помірним росіянам вдасться розплющити Заходу очі на необхідність введення Росії в уніполь» [9, с. 44].

Основним засобом встановлення світової гегемонії для США є затвердження їх військової присутності по всьому світу, насамперед, у ключових геостратегічних районах Європи та Східної Азії. Як відзначає відомий фахівець з геополітики, президент Російського Географічного Товариства професор С.Б. Лавров, саме економічне відставання США на фоні безпрецедентного економічного піднесення Китаю і нових індустріальних країн Східної Азії, а також демографічний вибух в ісламських державах і постійно зростаюче неприйняття західних цінностей рештою світу примушує Захід, на чолі з США, робити ставку саме на військову силу, щоб утримати світове лідерство [9, с. 44].

Уніполярна модель, тобто світовий диктат США і НАТО, є для Росії найбільш невідгідною зі всіх можливих сценаріїв світового розвитку. Результат такої уніполярності можна проілюструвати на прикладі Сербії та Іраку. Неприйняття американської диктатури, що існує серед сучасної політичної еліти Росії, лише відображає тенденцію зміни ставлення до США і Заходу в російському суспільстві [8, с. 18].

Третьою можливою формою нового світового порядку є багатополюсна модель світоустрою. Саме до такої моделі нині, на думку багатьох російських і західних фахівців, рухається людство. На це є кілька об'єктивних причин. Як відзначає один з російських експертів, «в основі сучасного поліцентризму, що йде на зміну геополітичному протистоянню Схід – Захід, лежить розпад світу на зони внутрішньої економічної інтеграції, яка знаходиться в стані постійної конкуренції, а саме, Європейський Союз, Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА), зона «великої китайської економіки», Японія і група країн АСЕАН» [8, с. 18].

У формуванні багатополлярності провідну роль відіграють не тільки економічні, а й інші чинники, адже кожна глобальна економічна зона становить також етноцивілізаційну і культурну спільність. Руйнування біполярної моделі світоустрою викликало, всупереч очікуванням західних політиків, не прагнення до єдиного центру, а навпаки – активне повернення до власного цивілізаційного коріння. Останнім часом по всьому світу виразно прослідковується тенденція до зближення держав, що входять до складу єдиних культурно-цивілізаційних спільнот.

Багатополлярність стає реальністю світової системи міжнародних відносин. Активізується процес об'єднання Європи на основі Маастріхтського договору. Наприкінці 2004 р. на конференції в Анкарі була створена так звана ісламська вісімка з числа провідних країн ісламської цивілізації. Посилюється інтеграція держав АСЕАН, більшість країн Східної Азії прагнуть вступити до цієї організації.

Відбувається посилення і окремих держав – в основному таких, які самі по собі є окремими цивілізаціями або їх найбільші представники. Насамперед це стосується Китаю, також зростає значення у світовому плані Індії та Бразилії. Тому, на нашу думку, говорити про те, що вже наступила уніполярність – означає видавати бажане за дійсне.

Отже, багатополюсна модель світоустрою сьогодні найбільшою мірою відповідає інтересам Росії. Саме багатополлярність сучасного світу визначає сучасну геополітичну стратегію Російської Федерації. Одні політологи називають таку оптимальну стратегію офіційної Москви, як «стратегією балансуєючої рівновіддаленості», інші — «стратегією рівнонаближеності» [8, с. 26].

Втім, суті справи це не змінює. І та, і інша стратегії припускають, що найкращою політикою для Росії буде підтримка динамічної рівноваги між основними центрами світової сили. Тільки за

таких умов, при взаємному стримуванні цих центрів сили і балансуючи на їх суперечностях, Росія отримає можливість для зовнішньополітичного маневру.

У відносинах з основними центрами сили Російська Федерація прагне перейти до прагматичної, спокійної і зваженої політики балансування між ними, зберігаючи по можливості зі всіма державами рівні, партнерські відносини. «При цьому, як вважають російські урядовці, – необхідно чітко розмежувати сфери життєво важливих інтересів і домовитися про взаємне невтручання в ці сфери. Визначити зони взаємодії із стратегічних питань з іншими державами, що представляють довгостроковий взаємний інтерес для Росії та її партнерів», наголошують російські аналітики [4].

У цілому політика Росії повинна спрямовуватись на зміцнення багатополусної структури світу, на протидію формуванню однополярності, тобто фактичної диктатури США і НАТО.

Проте, деякі російські аналітики виступають проти багатополарності, вважаючи, що вона несумісна із стабільністю світової системи. Опоненти даної моделі стверджують, що «багатополарне балансування – це неминуха закономірність, яка в свій час привела до виникнення світових воєн» [1, с. 39].

Інша група дослідників наголошує, що «...до світових воєн призвело не багатополарне балансування, а невміння і небажання певних сил грати за правилами» [6, с. 29].

Отже, незважаючи на те, що багатополарна модель порівняно з біполярною, поза сумнівом, ускладнює завдання підтримки стабільності у світі, вона у жодному випадку не призводить до тотальної дестабілізації.

Література

1. Богатуров А.Д. Кризис миросистемного регулирования //Международная жизнь. — 1993. — №7.
2. Богатуров А.Д. Современные теории стабильности и международные отношения России в Восточной Азии в 1970–90-е гг. – М., 1996.
3. Колосов В. Перспективы российско-украинских отношений // НГ-сценарии. – 1997. – №2 (11).
4. Картунов С. Россия ищет союзников //Независимая газета. – 1996. – 16 февр.
5. Крестонато С. Три позиции: ленинградские ученые о продвижении НАТО на Восток //Советская Россия. – 1997. – 15 мая.
6. Поздняков Э.А. Концепция баланса сил в международных отношениях. // Баланс сил в мировой политике: теория и практика. – М., 1993.
7. Сорокин К.Э. Геополитика России в «ближнем» и «среднем» зарубежье: праксиологические измерения //Полис. – 1995. – №3.
8. Сорокин К.Э. Геополитика современного мира и Россия //Полис. – 1995. – №1.
9. Страус А.Л. Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России //Полис. – 1997. – №2.
10. Тихомиров В.Б. «Глобальное супружество»: разумное единство противоположностей в мировой системе государств //Полис. – 1997. – №2.
11. Уткин А. Новая ось мирового противостояния. Китайская гегемония неотвратима // НГ-сценарии. – 1997. – №4 (13).

Слюсаренко П.М.,

*канд. істор. наук, начальник науково-дослідної лабораторії
Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України*

Формування родів військ сухопутних сил армії Української Народної Республіки у 1920 р.

В статье рассматриваются особенности формирования родов войск украинской армии в условиях ее борьбы за национальную государственность в ходе российско-польской войны.

The given article considers some specific features of forming the Ukrainian army troops while its struggle for national statehood during the Russian-Polish war.

Ключові слова: армія УНР, рід військ (зброї), Сухопутні сили, реорганізація, тактична одиниця, українсько-польське військове співробітництво, штатна структура, управа, накази Головної команди військ УНР.

Як і сучасні Збройні сили України, Армія УНР у 1920 р. будувалася на основі досвіду провідних країн світу, поступово створюючи свою організаційну структуру із Генерального штабу, трьох видів (Сухопутних сил, Повітряного флоту, Морських сил) та з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ і організацій, що не входили до вказаних видів збройних сил. Між тим, слід зазначити, що за загальновідомих об'єктивних причин (втрата Чорноморського узбережжя та військових кораблів), державним і військовим керівництвом УНР відкладалось формування Морських сил на невизначений термін. Існували й певні труднощі у створенні Повітряного флоту (поляки не поспішали постачати літаки для української армії). Проте, більш сприятливі умови існували насамперед, для формування Сухопутних сил. Саме протягом 1920 р., безпосередньо у ході російсько-польської війни, і відбулося формування таких родів військ Сухопутних сил армії УНР як: піхота, кіннота, артилерія, панцирні (броневі) сили, авіація та технічні війська.

Серед останніх наукових доробок, в яких розглядається матеріал, пов'язаний безпосередньо з формуванням родів зброї Сухопутних сил армії УНР, на нашу думку, слід виділити такі: » Військово-повітряні сили України в 1917 – 1920 рр. » А. Харука (2000 р.),» Організація артилерійських частин та їх бойова діяльність по захисту української державності 1917–1920 рр.» П. Ткачука (2004 р.), «Армія Української Народної Республіки доби Директорії» А. Науменка (2006 р.) [1; 2; 3]. Між тим, слід зазначити, що автори лише частково торкаються окремих аспектів із досліджуваної тематики. Тому ми у цій статті і поставили за мету детальніше дослідити реформування Сухопутних сил армії УНР. Разом з тим, ця тематика є беззаперечно актуальною у сфері відродження української національної воєнно-історичної науки.

Як і у 1919 р., так і у 1920 р. найчисленнішим родом зброї в армії УНР залишалась піхота. Однак, за новою програмою реформування армії базовою тактичною одиницею ставав курінь. Під час формування піших з'єднань і частин дотримувався принцип «трійки». До складу стрілецької дивізії входило три стрілецькі бригади, а до складу бригади – три курені. За умов російсько-польської війни було сформовано всього шість стрілецьких дивізій (18 стрілецьких бригад із 33 запланованих), хоча й не за повним штатом, та дві кулеметні бригади (чотири кулеметних курені), які й становили основу бойових частин дієвої армії УНР [4, с.38].

З 8 травня 1920 р. в армії УНР було впроваджено загальноармійську нумерацію піших з'єднань та частин і здійснено військовий реєстр. Визначено нумерувати: стрілецькі дивізії з 1-ї (1-а Запорізька, 2-а Волинська тощо), стрілецькі бригади та курені з числа 1-го, починаючи із 1-ї стрілецької дивізії [5].

Піхота мала на озброєнні здебільшого рушницю російського зразка системи «Мосіна-1891», станкові і ручні кулемети систем «Максим» та «Льюїс», револьвери й ручні гранати, так само як і піхота Червоної армії, що їй надавало можливість поповнювати запаси завдяки військовим трофеям. Так, амуніційна дотація на день бою для стрільця армії УНР, згідно з українськими приписами, мала б бути 213 набоїв на рушницю і 18 тис. на кулемет. Але у наявності виявилось лише по 20–30 набоїв як результат постачання з боку союзної польської армії.

До спорядження козака належали: наплечник, хлібник, польова пляшка, казанок для їжі, ложка з виделкою, ніж, лопатка й однострій. Однострої піхоти відрізнялись від одностроїв інших родів зброї синім пояском на шапці та синіми вилогами на комірі. Старшинські і підстаршинські відзнаки нашивалися також на синій підкладці [4, с.39].

Слід зазначити, що останнім пішим з'єднанням, сформованим восени 1920 р., виявилась «1-а Кулеметна дивізія Армії УНР», яку вивели на фронт 9 вересня [6, с.207]. Від поляків для неї було отримано кулемети систем: «Максим»–21, «Кольт»–36, «Льюїс»–2, «Шосе»–1 та «Шварцльозе»–1, що було явно недостатньо для двобригадної дивізії [7]. З 25 вересня 1920 р. дивізія вела бої у складі 234 старшин та 1377 козаків [8, с.333].

Отже, є всі підстави стверджувати, що українська піхота, як провідний і основний рід зброї, знаходилась лише на початковій стадії розвитку.

Кіннота була розкидана малочисленими полками по стрілецьких дивізіях.

Перше кінне з'єднання було сформоване 18 червня 1920 р. До зведеного кінного загону полковника П. Дяченка увійшли кінні полки: Київської, Волинської, Запорозької та Херсонської дивізій [6, с.44]. Полки мали штатну структуру із чотирьох сотень, а кожна сотня нараховувала: 5 старшин, 162 козаки та 169 коней [9].

23 червня 1920 р. загін П. Дяченка було реорганізовано на бригаду [6, с. 50], а наприкінці липня, після її розформування, із дивізійних кінних полків створено окрему зведену кінну дивізію трибригадного складу [10, с. 147]. Проте, наприкінці жовтня дивізію реорганізовано на двобригадний склад. Чисельність дивізії генерала І. Омеляновича-Павленка станом на 31 жовтня 1920 р. становила 184 старшини та 1921 козака. До її складу долучалися кінно-гірський дивізіон полковника О. Алмазова та пластунський полк (20 старшин та 577 козаків).

Новий штат окремої кінної бригади розроблявся у Генеральному штабі лише 16 жовтня 1920 р. за розпорядженням С. Петлюри. Штатом передбачалось: штаб, польова радіостанція, два кінних полки, чотиригарматна кінно-гірська батарея, разом: 89 старшин, 12 урядовців, 183 підстаршини, 1484 козаки. На озброєнні було: 20 кулеметів «Максим» на тачанках або двуколках, 40 кулеметів «Льюїс», два кулемети «Кольт» та чотири гармати М 1904. Проте, у зв'язку із втратою союзника ввести його в дію так і не вдалося [11].

Кіннотники були озброєні карабінами російського зразка системи «Мосіна-1891/1907», шаблями, пістолями й списами довжиною у 311 см. Із розрахунку на шістьох бійців видавався із арсеналу ручний кулемет системи «Кольт» або «Льюїс», а кінно-кулеметні сотні озброювалися кулеметами «Максим». До спорядження козака входило сідло з паківницями для 40 набоїв. Кіннота відрізнялась від інших родів зброї жовтим пояском на шапці та жовтими вилогами на комірі. Козаки носили бурки та при чорних баранових шапках червоні або жовті шлики [4, с.44]. У липні 1920 р. за наказом командарма усі коні в армії УНР були проклеювані буквою «Щ», що нагадувала тризуб [12, с.84].

Отже, слід зазначити, що розвитку окремих масових кінних з'єднань, як ударній силі у маневреній війні, було запізно надано належну увагу і що стало найсуттєвішою помилкою військового керівництва УНР.

Артилерія не була численною й багатою на зброю, але вважалася одним із найкращих родів зброї, оскільки мала досвідчених старшин-артилеристів: В. Сварику, Г. Чижевського, М. Крата, С. Чорного, А. Сахна та ін. [4, с.45]. За новими штатами у складі стрілецької дивізії передбачалося мати чотириполкову гарматну бригаду (полк з важкими і три полки з легкими гарматами) та кінно-

гарматну батарею, разом 50 гармат. Кожному гарматному полку придавалася кулеметна сотня з шістьма кулеметами «Максим», а кінно-гарматній батареї кулеметна чота з двома кулеметами «Кольт» [13]. Слід зазначити, що у процесі реформування українська артилерія стала розподілятися на польову, гірську, кінну та важку.

У випадку вдалого розгортання стрілецьких дивізій у армійські корпуси, передбачалося легкі й важкі гарматні полки реорганізувати на бригади, а кінно-гарматну батарею у окремий кінно-гарматний дивізіон.

Встановлено, що до кінця липня 1920 р. армія УНР мала шість, але недоукомплектованих гарматами бригад (лише по 15 гармат) і лише один окремий кінно-гірський дивізіон [10, с. 146]. Характерною особливістю кінно-гірського дивізіону було те, що його гірські гармати М 1904 перевозилися кіньми на в'юках, що значно підвищувало маневреність.

Від одностроїв інших родів зброї однострої артилеристів відрізнялись червоною барвою поясків на шапках і червоними вилогами на комірах [4, с.48].

Найболючішою проблемою української артилерії протягом війни було слабе постачання з боку союзника гарматами та набоями [14]. За підрахунками автора, артилерія армії УНР повинна була мати 300 гармат, а мала всього 74.

Проте, незважаючи на недоукомплектованість своїх частин та постійну нестачу боєприпасів, артилерія добре воювала.

Панцирні (броневі) сили були малочисельні, і як рід зброї, знаходились у стані початкової фази свого розвитку. На озброєнні мали бронепотяги, автопанцирники та навіть танки [13].

Слід зазначити, що вже з 26 липня 1920 р. у складі 1-ї Запорозької стрілецької дивізії у боях брав участь бронепотяг «Кармелюк», з 21 серпня у складі 3-ї Залізної дивізії – бронепотяг «Чорноморець», з 22 серпня у складі 4-ї Київської дивізії – бронепотяг «Запорожець», а під час загального наступу армії УНР 17 вересня в її лавах діяв бронепотяг «На Україну» [15]. Безперечно, це значно підсилювало вогневу міць дивізій.

Ще наприкінці серпня 1920 р. начальником технічних військ полковником Рукіним було розроблено штати: панцирного потягу, десантної сотні і окремого дивізіону. До штату бронепотягу входило: 15 старшин, п'ять урядовців та 141 козак. На озброєнні він мав: дві гармати, десять кулеметів, два самопали та 150 рушниць. А для забезпечення зв'язку надавались: один телеграфний і чотири телефонних апарати, десять сухих батарей, п'ять верст дроту, два мотоцикли, два самокати та один прожектор. Разом з тим формувалася й десантна сотня у складі: чотирьох старшин, 128 козаків та 33 коней. Сотня озброювалася однією польовою гарматою і двома кулеметами «Льюїс». На випадок виходу із ладу паротягу команда бронепотягу і десантна сотня реорганізувались у окремий дивізіон [13]. Так, станом на 30 вересня 1920 р. бронепотяги армії УНР мали такий склад: «Запорожець» – 23 старшини та 101 козак, «Кармелюк» – 20 старшин та 266 козаків, «Чорноморець» – 20 старшин та 210 козаків та «На Україну» – 6 старшин та 51 козак [15]. Як результат, керівництво УНР так і не змогло сформувати у кожній дивізії по відділу бронепотягів у зв'язку з недостатнім постачанням з боку союзника. До 21 листопада 1920 р. у бойовому стані дійшов лише бронепотяг «Кармелюк» полковника А. Дворенко-Дворкіна, але й він був підірваний під час відступу армії УНР за Збруч [16, с.396].

Крім відділу бронепотягів, у кожній стрілецькій дивізії передбачалось створити по одному автопанцирному дивізіону, але вдалося сформувати лише дивізіон армійського підпорядкування [17]. Польське командування виділило наприкінці серпня 1920 р. всього шість автопанцирників системи «Форд», а у жовтні ще два, але цього було вкрай недостатньо для боєздатності армії УНР [15].

Згідно зі штатом окремий автопанцирний дивізіон у своєму складі мав 12 старшин та 136 козаків. До складу автомобільного майна належало: шість бойових автопанцирників з двома гарматами та чотирма кулеметами кожен, п'ять легкових автомобілів, п'ять тягарових автомобілів (із них два півторатонних), дві самоходи-цистерни (півторатонні), самохід-майстерня, самохід-

депо, дві самохід-кухні та чотири мотоцикли. Гарматне майно складалось із двох гармат, 16 кулеметів, шести рушниць-кулеметів, 12 біноклів, двох машинок для начинення кулеметних стрічок. Штатом також передбачалось інженерне майно і майно зв'язку (станцій фонічних – 6, кабеля телефонного – 9 верст) [18].

Як свідчать джерела, до створення танкових загонів в армії УНР так і не дійшло, хоча й було отримано від поляків наприкінці серпня 1920 р. п'ять танків системи «Рено» [15]. У Лодзі готували танкістів для армії УНР [19, с.69].

Однострої вояків панцирних частин відрізнялись чорними поясками на шапках та чорними вилогами на комірах [4, с.53].

Отже, розвитку українських панцирних сил стали на заваді ті самі причини – слабе постачання з боку союзника.

Кожна стрілецька дивізія відповідно до штату передбачала наявність авіадивізіону із трьох авіаційних загонів по шість літаків у кожному. Щоб розпочати формування авіаційних частин начальника Українського Повітряного флоту полковника В. Павленка ще 5 квітня 1920 р. було відправлено до Варшави [20]. Попередньо планувалося сформувати авіаційний загін із 12 літаків [21]. Штат 1-го Запорозького авіаційного загону нараховував: 24 старшин і урядовців; 213 козаків та 38 коней [22]. Але цьому не судилося статися.

На звернення 1 липня 1920 р. військового міністра УНР до польського Генерального Штабу (Ч.634) була надана згода на отримання лише трьох літаків [23]. А вже 8 липня 1-й Запорозький загін на чолі з сотником Жаховським розпочав бойове навчання у Мокотові, але у скороченому складі: п'ять військових пілотів, п'ять пілотів-дозорців та чотирьох механіків [24]. Українське командування планувало отримати від поляків і десять повітроплавів [15].

Встановлено, що 1-й Запорозький авіаційний загін прибув на фронт на початку жовтня 1920 р., маючи у своєму складі три літаки: «Бранденбург», «Ньюпор-21» і «Ньюпор-23», що застосовувались у ролі бомбардувальників і розвідників. Відмінною відзнакою українських літаків був квадрат на хвостовій частині, розділений навпіл чорною смугою на дві половини – жовту та блакитну [6, с.278]. Зрозуміло, що такої кількості літаків для армії було недостатньо.

Технічні війська за своїм призначенням відігравали важливу роль у сфері бойового, технічного та тилового забезпечення армії УНР протягом війни. До складу цього роду зброї входили: саперні, зв'язку, понтонні, залізничні частини та автоколони. Українська армія мала також свої технічні майстерні, інженерні склади і навіть потяг-майстерню. Так, саперні частини і підрозділи були сформовані практично в усіх кінних та піших частинах і з'єднаннях української армії, хоча й неуккомплектовані на 100 % особовим складом і майном. У складі стрілецьких куренів та бригад вже наприкінці травня функціонували по дві саперно-підривні чоти у кожній [13]. А кінні полки теж мали по одній чоті підриву [11]. Інша ситуація складалася відносно створення саперних частин дивізійної ланки, зокрема, реорганізації дивізійних технічних полків [13]. Саме технічні полки, які об'єднували у своєму складі саперів та зв'язківців, на той час вже ставали безперспективними, оскільки маневрена війна потребувала окремих фахових частин [17].

У зв'язку зі слабким постачанням технічного майна від союзника у дивізіях було сформовано технічні курені як кадр майбутніх саперних та телеграфних куренів. Кожен технічний курінь у своєму штаті, затвердженому С. Петлюрою 6 вересня 1920 р., мав саперну сотню з обозом [13]. Хоча згідно з наказом Головної команди Ч.039 від 18 вересня цього ж року й було введено у дію штат трисотенного саперного куреня, за загальною чисельністю 26 старшин, 1040 козаків та 323 коней (при 174 возах), але за відсутністю спеціалістів формування було призупинено [17].

Отже, у листопаді 1920 р. армія мала в наявності лише шість саперних сотень (у дивізіях), 55 саперно-підривних півсотень (у бригадах і куренях) та 12 саперно-підривних чот (у кінних полках).

На початку російсько-польської війни частини військового зв'язку ще не були відокремлені як самостійний рід зброї від технічних військ, що значно гальмувало їх розвиток. Першим

організаційним кроком з боку військового керівництва УНР щодо створення окремих частин зв'язку став наказ Головної управи військ УНР Ч.59 від 4 травня 1920 р., який ввів у дію такі штати: Головної польової телеграфно-телефонної контори при Навчальній команді української армії; Головної польової телеграфно-телефонної філії штабу дивізії; Польової робітничої колони для поправки і встановлення ліній зв'язку; Польової контрольної станції для іспиту і направи дротів та Рухомого склепу телефонно-телеграфних матеріалів [17]. Ці станції призначалися для підтримання військового зв'язку між Військовим міністерством, штабом дієвої армії УНР та штабами дивізій [22].

10 травня 1920 р. на нараді з пропозицією про створення замість технічних полків окремих саперних та телеграфних куренів виступив начальник Військово-технічної управи Військового Міністерства полковник Случанівський. Але виявилось, що формування окремих телеграфних куренів було нереальним за відсутністю належної кількості спеціалістів та технічного майна [17]. Тому й було прийнято рішення обмежитись лише творенням телеграфно-телефонних сотень для дивізій та команд зв'язку для бригад і куренів [13]. Це був дійсно оптимальний варіант. Винятком у цій ситуації стало створення окремого радіотелеграфного дивізіону армійського підпорядкування. Крім того, при штабі Головного отамана військ УНР було створено відділ зв'язку [18].

На початку серпня українське командування звернуло особливу увагу на налагодження в армії УНР радіозв'язку, особливо у кінних частинах. З цього приводу Головним отаманом 17 серпня 1920 р. затверджено штати: польової радіостанції, польової інформаційної радіостанції, самохідної радіостанції та окремої інформаційної радіостанції, що значно покращувало систему управління частинами [25].

Встановлено, що вже на початку вересня при штабі дієвої армії функціонувала польова радіостанція системи «Телефункен», яка складалась із п'яти відділень: апаратного, машинного, мачтового, запасного та станційного. Всі стрілецькі, кінна та кулеметна дивізії мали по одній польовій інформаційній радіостанції [26].

Отже, восени цього самого року армія УНР у своєму складі вже мала: окремий радіотелеграфний дивізіон, вісім польових радіостанцій, 13 сотень зв'язку, 72 команди зв'язку та 12 чот зв'язку. Хоча вони й були менше як наполовину укомплектовані людьми і технікою, але управління підрозділами забезпечували.

Питання про необхідність формування понтонних частин в армії УНР було порушено у червні 1920 р. У своєму наказі Ч.2 від 17 червня Головний отаман військ УНР вимагав від військового міністра розпочати створення понтонних частин [17]. Саме після того, як армія УНР укріпилася на правому березі Дністра й відбулося формування трьох понтонних сотень, введених до складу трьох стрілецьких дивізій, оскільки поляки 17 липня виділили лише три понтони для спорудження трьох мостів [15]. Згідно зі штатом понтонна сотня налічувала 12 старшин, 613 козаків, 444 коня та 86 возів [27].

Під час загального наступу українсько-польських військ з 15 вересня 1920 р. при форсуванні Дністра, у складі армії УНР діяли три понтонні сотні. А вже у жовтні їх було зведено у курінь армійського підпорядкування.

У липні досліджуваного нами року з боку українського командування було приділено увагу й залізничним частинам, призначеним для полагодження і ремонту залізничних колій під час пересування військ. З цього приводу на території Збірної станиці Ланцут сформовано залізничну сотню, яка вже 1 серпня прибула на фронт і 29 серпня за бойові заслуги отримала назву «Окремої Запорозької залізничної сотні» [21]. Сотня у своєму складі мала: півсотню служби шляху, півсотню руху і тяги, команду майстерні та обоз, разом 17 старшин та 384 козаки. Слід зазначити, що лише восени, після вступу армії УНР на лівий берег Збруча було створено дев'ять залізничних комендатур, а формування залізничних куренів так і залишилось лише у планах [13].

Велика увага надавалась організації автомобільних частин. У стрілецьких дивізіях було сформовано по одній автоколоні і санітарно-самохідній колоні та по три самохідних чоти у бригадах [26]. Штатом автоколоні передбачалось 8 старшин та 140 козаків, чотири особових автомобілі, 24 тягарових автомобілі, три автоцистерни, автомайстерню, автодепо, автокухню, чотири мотоцикли та два самокати [17]. До санітарно-самохідної колони входило в п'ять старшин та 124 козаки, 20 санітарних самоходів, два легких самоходи, один тритонний самохід, одна цистерна та депо [18]. Це забезпечувало постачання й своєчасний вивіз поранених.

Між тим, 18 вересня 1920 р. підполковником Ліппе все ж була сформована окрема автоколони армійського підпорядкування [26]. До її складу увійшло 12 старшин та 130 козаків, 12 тягарових автомобілів, вісім санітарних автомобілів, два легкових автомобілі й чотири мотоцикли [13].

Слід наголосити, що для забезпечення технічних частин спеціалістами у вересні було лише розпочато формування Навчального технічного полку [28].

Проблема щодо ремонту техніки вирішувалась лише частково створенням при базисному інженерному склепі 10 жовтня 1920 р. технічної майстерні, а 26 жовтня отриманням від поляків потяга-майстерні (30 вагонів) [21].

Однострої технічних військ відрізнялись від одностроїв інших родів зброї чорними поясками на шапках та чорними вилогами на комірах [4, с.50].

Технічні війська, як і будь-який інший рід зброї, незважаючи на тяжкі умови війни, теж активно формувалися і мали перспективу.

З викладеного доходимо висновку, що, військове керівництво УНР мало реальні перспективи щодо створення боездатних родів військ Сухопутних сил армії УНР, навіть у бойовій обстановці. Формування родів військ гальмувалось лише з однієї причини – навмисним слабким постачанням зброї, набоїв, технічного майна та амуніції з боку союзника. Саме невиконання повною мірою Польською Республікою своїх союзних зобов'язань, закріплених Варшавською угодою, й призвело до неспроможності армії УНР протистояти численній і набагато краще озброєній Червоній армії восени 1920 р. Армія УНР змушена була відступити за Збруч, де й була інтернована.

Література

1. Харук А.І. Військово-повітряні сили України в 1917-1920 рр.: Дис.... канд. іст. наук: 20.02.22 / Державний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2000. – 191 с.
2. Ткачук П. Організація артилерійських частин та їх бойова діяльність по захисту української державності 1917 – 1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2004. – 19 с.
3. Науменко А.О. Армія Української Народної Республіки доби Директорії // Вісник Київського славістичного університету. – 2006. – № 27. – С. 119–128.
4. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен (Німеччина): Вид-во «Дніпрова хвиля», 1958. – 318 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 52.
6. Українсько-московська війна в документах (оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки) / З передмовою і під редакцією Генерального штабу генерала В. Сальського. Документи впорядкував генерал П. Шандрук – Варшава, 1933. – Ч. I. – 401 с.
7. ЦДАВО України. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.
8. Українська революція: документи (1919 – 1921 рр.). Джерела до новітньої історії України / Упор. Т. Гунчак. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у Сполучених Штатах Америки, 1984. – 478 с.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 55а. – Арк. 5.
10. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926) / Л. Лазаренко. – К.: МП «Фенікс», 1992. – 259 с.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 125. – Арк. 31, 34, 42, 47.
12. Тинченко Я. Армии Украины 1917 – 1920 гг. – М.; ООО «Восточный горизонт», 2002. – 140 с.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 124. – Арк. 4.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 126. – Арк. 19.

15. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 381. – Арк. 138.
16. Литвин С.Х. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 126 а. – Арк. 8.
18. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк. 32.
19. Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20 – 30-х рр. ХХ ст. у Польщі. – Львів: НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – 245 с.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 4.
21. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 10.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 115. – Арк. 34.
23. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 262. – Арк. 69.
24. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 776. – Арк. 5.
25. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 14.
26. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 175 а. – Арк. 53.
27. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 12.
28. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 159. – Арк. 9.

Хададова М.В.,

*асистент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

*Польський національно-визвольний рух 20–60-х років XIX ст.
у публікаціях журналу «Каторга и ссылка» (1921–1935)*

В статті розглядаються публікації в журналі «Каторга и ссылка», присвячені проблемі польського національно-освободительного руху в 20–60-х роках XIX в., аналізуються причини звернення істориків до окремих епізодів руху, традиційних і нових поглядів на проблему, характерну для 20–30-х років XX в.

The author of the given article studies some materials published in “The Katorga i Ssilka” magazine and devoted to the problem of Polish struggle for freedom movement in the 1820-1860s. She also analyses the reasons encouraging historians to study particular episodes of the mentioned above movement, as well as traditional and newly accepted views to the problem, which were common in 20-60s of the XXth century.

Ключові слова: журнал «Каторга и ссылка», польський національно-визвольний рух, Польське патріотичне товариство, польське повстання 1830–1831 рр., польське повстання 1863–1864 рр.

Сьогодні актуальними є дослідження становлення історичної науки на переломних етапах розвитку суспільства. Еволюція поглядів на ту чи іншу історичну проблему, перестановка акцентів під впливом певних подій знаходить відображення у багатьох історичних публікаціях. Це стосується і відображення подій польського національно-визвольного руху у вигляді конспіративної діяльності та збройних повстань протягом 20–60-х років XIX ст.

Тема відносно популярна в історіографії XIX – початку XX ст., у 20–30-х роках XX ст. втрачає свою актуальність. Радянські дослідники вже на рубежі вказаного часу продемонстрували розрив з науковими традиціями попередників у висвітленні діяльності польських таємних товариств і подій повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр. на польських землях у цілому і у південно-західних губерніях Російської імперії зокрема [1].

У 20-х роках XX ст. на перший план виходить героїка революційних подій у Росії на початку століття. Власне це і спричинило виникнення у цей час кількох історико-революційних видань: «Красный архив», «Пролетарская революция», «Красная летопись», «Борьба классов» та ін. Серед цього розмаїття «червоної» періодики особливе місце займає часопис «Каторга и ссылка». Він видавався з 1921 до 1935 р. з ініціативи створеного у 1920 р. Товариства колишніх політкаторжан та засланих – поселенців (з 1925 р. Всесоюзного товариства політкаторжан та засланих – поселенців).

Слід зазначити, що незважаючи на активне використання матеріалів із більш як 170 номерів «Каторги и ссылки», окремого дослідження, присвяченого становленню і розвитку названого видання досі не існує. Що ж до польської тематики, представленої на сторінках журналу, то вона ніколи не виділялась в окремий предмет дослідження, а була лише джерелом посилань, використаних у працях кінця 30-х – 60-х роках XX ст.

То ж головною метою цієї публікації є виявлення закономірностей звертання до польської тематики на сторінках журналу та відповідність матеріалів до загальних тенденцій розвитку історичної науки 20–30-х років XX ст. А основні завдання полягають у виявленні загального і особливого у поглядах авторів публікацій у журналі «Каторга и ссылка» з поглядами істориків дореволюційних часів та нових напрямів у дослідженнях явищ, пов'язаних з польським національно-визвольним рухом, зокрема у Правобережній Україні.

Перший номер тоді ще збірника побачив світ у березні 1921 р. Він був приурочений до четвертих роковин звільнення політичних каторжан та засланців [2]. Назва збірника відображала і його зміст. Політична тюрма, каторга і заслання – ось основні і єдині для перших чотирьох збірників теми. Але така однобічність видання залишала поза увагою читачів власне історію революційного руху в Росії. То ж паралельно, разом з історичною секцією «Дома Печати», редколегія «Каторги и ссылки» видає «Историко-революционный вестник». Завдання вісника формулювалось так: «...изучать революционное движение независимо от того, носило ли оно характер массового пролетарского движения или шло путем террористических актов и частичных восстаний» [3].

Таким чином розширялась тематика публікацій, яка до того базувалась на спогадах і у мемуарах професійних революціонерів.

У вступній частині до першого номера вісника, який побачив світ у 1922 р., підкреслювалась незалежність його від будь-яких партій та партійних угруповань. Редакція зобов'язувалась розміщати у збірнику статті або нариси осіб, що належали до різних політичних течій [4]. Також, незважаючи на умову щодо обов'язкової приналежності кореспондентів до Товариства каторжан і засланців – поселенців, серед них з'являються і професійні, відомі у подальшому історики – М. Дружинін, Б.Сироєчковський, О.Пресняков та ін. [5].

Ці факти вказують на демократичність і неупередженість редколегії, а також сприяли появі у виданні науково-дослідних статей та перших публікацій архівних матеріалів. Саме новий погляд на зміст журналу призвів до об'єднання обох продуктів друкарні Товариства у єдиний товстий журнал, який виходив щомісячно, а тираж його зростав кожного року [6].

Визначною подією, до якої було приурочено кілька наукових публікацій у журналі, став сторічний ювілей повстання декабристів. Однією із перших публікацій, присвячених йому, була стаття О.Є. Преснякова, в якій висвітлювались причини виникнення таємних товариств на початку XIX ст. та їх роль у суспільно-політичному русі того часу. Причину виникнення таємних товариств автор вбачає у переродженні суспільних відносин, а функцію – у зближенні різних верств суспільства. Автор звертає увагу на діяльність польського Патріотичного товариства та контакти його членів з Південним товариством декабристів.

О.Є. Пресняков дещо перевищує значення польських таємних товариств і їх вплив на внутрішню політику Росії, але підкреслює, що основним завданням члени Патріотичного товариства вважали відновлення свободи і незалежності Польщі. З цією метою представниками товариства проводилась активна пропаганда не лише в польських, а й в українських землях, переважно у поміщицькому середовищі, яке, власне, і стало його соціальною базою.

Щодо контактів поляків з представниками Південного товариства, то вони, на нашу думку, ускладнювались тим, що, з одного боку, ані польське Патріотичне товариство, і польський рух у цілому не припускав союзних відносин з Росією. З іншого боку, польські зв'язки Південного товариства ускладнювали відносини півдня і півночі – Тульчина і Петербурга [7].

Слід зазначити, що тенденція розгляду польського конспіративного руху 20-х років XIX ст. переважно у зв'язку з рухом декабристів виникла ще у другій половині XIX ст., була підтримана радянськими істориками і мала місце до недавнього часу. Але саме О.Є. Пресняков перший у радянський час звертає увагу на польський суспільний рух 20-х років XIX ст., визначає його соціальну базу та значення для формування суспільної думки першої чверті XIX ст.

Іншим напрямом польської тематики на сторінках «Каторги и ссылки» стали матеріали, присвячені листопадовому (1830–1831 рр.) та січневого (1863–1864 рр.) повстанням у Царстві Польському та західних губерніях Російської імперії. Тема польських повстань була досить популярною в офіційній історіографії цього періоду. Але розглядалась вона переважно з національної точки зору і являла собою приклад полонофобії [8].

Класовий підхід у вивченні документів, пов'язаних з подіями 1830–1831 рр. у Правобережній Україні, дозволив Н.Л.Рубінштейну розглянути відносини між селянами –

українцями та поміщиками – поляками під час повстання. В офіційній історіографії XIX – початку XX ст. домінувала думка про байдуже ставлення селянства до виступів поляків, а перебування їх у загонах підкреслювалась як виключно примусове. Посилаючись на офіційні документи, Н. Рубінштейн доводить участь українських селян у подіях повстання. Як приклад розглядається повідомлення про військові дії проти повстанців у Овруцькому повіті, де захоплені у полон селяни відпущені «как невинные жертвы мятежников». Подібні дії уряду пояснюються автором як попередження селянських заворушень та побоювання можливого переходу селянства в табір шляхти [9].

Щодо керівництва повстанням, то воно, на нашу думку, належало поміщикам-землевласникам, які залучали до участі у загонах дрібних землевласників — посесорів та дрібну шляхту, що жила в маєтках і повністю залежала від землевласника. Там, де поміщики не брали участі у повстанні, там і дрібна шляхта лишалась осторонь.

Осторонь лишалась і більша частина селянства, незважаючи на незначні заворушення, що проявлялись у непокорі поміщикам [10].

Якщо події 1830–1831 рр. розглядались вже з нових позицій, то погляди стосовно польського повстання 1863 – 1864 рр. лишаються традиційними. У статтях В. Арндта, присвячених окремим особам – діячам січневого повстання, він використав терміни «заговор» та «возмущение польських ксендзов и шляхты», характерні для дореволюційної історіографії [11]. Основною причиною повстання в західних губерніях, на думку Арндта, полягала у визволенні селян від кріпацтва, бо саме у 1861 р., після розповсюдження чуток про реформу, розпочинаються польські заворушення.

Події повстання викладаються автором з певною долею іронії, він наголошує на значенні проповідей католицького духовництва серед молоді. У результаті навіть виховані у православ'ї юнаки та дівчата вступали в ряди повстанців, як, наприклад, житомирська дворянка Ганна Пустовойтова [12]. Ці думки не є новими, вони повторюють офіційну позицію стосовно повстання, сформульовану ще у 60-х роках XIX ст. [13].

На початку 30-х років XX ст. Товариство політкаторжан велику увагу приділяє науковим дослідженням, які здійснюються в шести основних напрямках:

- з вивчення декабристів та їх епохи;
- з вивчення суспільних течій 30–70-х років XIX ст.;
- з вивчення революційного руху 1905 р.;
- з вивчення ролі єврейського робітничого руху;
- сибірська секція;
- музейна секція [14].

Для роботи по кожному з напрямів створювалась бригада на чолі з бригадиром. Наукову діяльність членів товариства координувало Центральне бюро наукових історико-дослідних секцій (НІДС), у рамках яких проблеми польського національно-визвольного руху досліджували члени Польської секції. Участь у цих дослідженнях брали і українські члени Товариства. Їх робота координувалась створеним у 1931 р. НІДСом з центром у Харкові [15].

У цей період Товариством проводиться активна видавнича діяльність. Але відбір матеріалів для публікацій йде більш прискіпливо. Перевага віддається публікаціям, в яких розглядаються історичні події та явища з точки зору класового підходу і формаційної теорії Маркса і Енгельса. Особлива увага приділяється зв'язкам російських революціонерів з європейським революційним рухом.

Питанню впливу революцій 1848 р. в Європі на суспільне життя в Росії присвячено дослідження А. Ніфонтова, в якому він звертає увагу на загострення польського питання, особливо у західних губерніях імперії. У цей період активізується діяльність емігрантів, які мусили покинути батьківщину після придушення повстання 1830–1831 рр. Діючи через емісарів, вони весь час підтримували революційні настрої серед польського населення. Особливо це було помітно в

південно-західних губерніях, де, як і у польських землях, постійно виникають підпільні революційні організації. Саме їх діяльність – «глухое брожение на западных окраинах империи», на думку автора, створило соціальну базу для підтримки лозунгів повстання 1863 р. [16].

Ніфонтов вважав, що події 1848 р. в Європі відродили національні почуття і націоналістичні тенденції у поляків. До речі, останні були притаманні лише дрібному шляхетству, міським жителям та молоді, тобто незначній верстві населення, який таким чином протистояв класовим інтересам селян і заможного шляхетства [17].

Новою тенденцією, яка простежується в дослідженні А.Ніфонтова, є те, що він бачить вже не протистояння національне – типу «поляк – українець», а класові суперечності між представниками різних суспільних груп.

У 30-х роках ХХ ст. серед публікацій на тему польського національно-визвольного руху в журналі «Каторга и ссылка» більша увага приділялась подіям 60-х років ХІХ ст. Традиційно подаються матеріали про окремих діячів повстання, як то Андрій Потебня, життєвий шлях якого простежив у своїй праці Сергій Шкроб. Мета автора полягала не лише у висвітленні біографічних даних героя польського повстання, а у виявленні причин симпатії його, українця, до поляків [18].

На сторінках журналу знаходять своє місце і публікації джерел, які таким чином вводяться в науковий обіг. Цікавими зразками агітаційних листків 60-х років ХІХ ст. є прокламації, датовані 1862 р. і виявлені у Рівному та Ямполі. На жаль, коментарі до названої публікації практично відсутні. Автор намагався зробити припущення щодо авторів прокламацій. На його думку, це польські дворяни, які таким чином виявляли свій протест проти національної політики царату, а також шукали собі союзників, зокрема серед єврейського населення південно-західних губерній Російської імперії напередодні повстання [19].

Свої думки з приводу причин і характеру повстання 1863–1864 рр. на сторінках журналу «Каторга и ссылка» висловив В.Віленський–Сибіряков. На його думку, поразка Росії у Кримській війні сприяла піднесенню в Царстві Польському нової хвилі повстанського руху протягом 1861–1863 рр. Повстання охопило велику територію як самої Польщі, так і західних губерній Росії, набувши при цьому характер затяжної партизанської війни [20].

Соціальну базу повстання автор визначає як переважно дрібношляхетську, підтриману на першому етапі повстання ремісниками і міщанами. У подальшому, з переходом влади у національному уряді до «білих» — соціальна база значно зменшилась [21].

Остання згадана публікація є показовою з точки зору переходу у висвітленні питань, пов'язаних з польським національно-визвольним рухом від старих уявлень про «шляхетсько-ксьондзівський бунт», до оцінки з точки зору його класової сутності. Ця думка у подальшому була розвинута у монографічному дослідженні С.І.Драніцина [22].

Польська тема на деякий час втрачає свою актуальність, зі сторінок журналу зникають відповідні публікації. З часом втрачає актуальність і саме видання, оскільки нові часи потребували нових журналів з чітко визначеною тематикою під пильним партійним контролем. У нові часи стало неможливим існування журналу, на сторінках якого незгода редколегії з позицією автора вирішувалось в ході дружньої дискусії у відповідній рубриці видання, а не шляхом репресій.

Але свою місію «Каторга и ссылка» виконала. Саме це видання привертало увагу дослідників до призабутих проблем польського національно-визвольного руху, вводило в науковий обіг нові документи, сприяло поширенню історичних знань у галузі полоністики. Тобто, таким чином формувались передумови для подальших досліджень.

Література

1. Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.).– М.: Изд-во «Индрик», 1999.– С.10.
2. Кантор Р.М. Именной и систематический указатель к историко – революционному вестнику «Каторга и ссылка» за 1921 – 1925 гг.– М.: Изд.-во Главлит, 1928.– С.9.
3. Историко-революционный бюллетень. Ежемесячный сборник. – 1922.– № 1.– С.4.

4. Историко-революционный вестник.– 1922. – № 1.– С.3.
5. Бюллетень Центрального Совета Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев. Приложение к журналу «Каторга и ссылка». – 1932.– № 12. – С.9.
6. Кантор Р.М. Именной и систематический указатель...– С.9.
7. Пресняков А.Е. Тайные общества и общественно – политические воззрения декабристов // Каторга и ссылка. Историко — революционный вестник.– 1925.– № 8.– С.35 – 64.
8. Погодин М.П. Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний. 1831 – 1867. – М.: Типогр. газеты «Русский», 1867.– 240 с.
9. Рубинштейн Н.Л. Крестьяне и помещики в польском восстании 1831 года. (По материалам Одесского областного архива) // Каторга и ссылка: Историко-революционный вестник.– 1926.– № 1.– С.136.
10. Там само. – С.132 – 137.
11. Арндт В.Б. Из воспоминаний о польском восстании 1863 г. Иосафат Огрызко // Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник.– 1924.– № 3.– С.56 – 58.
12. Арндт В.Б. Из воспоминаний о польском восстании 1863 г. Анна Теофиловна Пустовойтова.// Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. – 1924.– № 6.– С.95 – 103.
13. Катков М.Н. 1863 год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи. – М.: Типогр. «Московских ведомостей», 1887. – Вып. 1.– 662 с.
14. Бюллетень Центрального Совета Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев. Приложение к журналу «Каторга и ссылка».– 1930.– № 4.– С.11.
15. Бюллетень Центрального Совета Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев. Приложение к журналу «Каторга и ссылка».– 1932.– № 12.– С.10.
16. Нифонтов А. Влияние революции 1848 года в России // Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. – 1930.– № 10.– С.35.
17. Там само. – С.39.
18. Шкроб С. Жертва польского освобождения (Андрей Потеня)// Каторга и ссылка. Историко — революционный вестник.– 1931.– № 4.– С.89 – 99; 1933.– № 2.– С. 50 –87; 1934.– № 2.– С.81 – 105.
19. Рейсер С. Неизвестные прокламации 60-х годов // Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник.– 1932.– № 6. – С.198 – 201.
20. Виленский Сибиряков В. Нерчинская каторга времен Чернышевского //Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник.– 1933.– № 9. – С.86 – 105.
21. Там само. – С. 96.
22. Драницын С.И. Польское восстание 1863 г. и его классовая сущность.– Л.: Гос. Соц.-экон. изд.-во, 1937.– 297 с.

Шевчук А.В.,

*канд. істор. наук, ст. викладач кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Селянські господарства Волинської губернії другої половини XIX ст.: проблеми розвитку

В статті аналізуються всі проблеми, з котрими сталкивалися крест'яне після отмены крепостного права в 1861 г. Показаны их попытки самостоятельно преодолеть пережитки старой социально-экономической системы.

The author of the present article analyses the problems faced by peasants after the abolishing of the serf right in 1861. He focuses on their attempts to overcome vestiges of the old social and economic system.

Ключові слова: Волинська губернія, Селянська реформа 1861 р., селянські господарства, сервітути, черезсмужжя, «розверстання на волоки».

Селянська реформа 1861 р. та наступні зміни російської влади мали на меті не лише звільнення кріпаків та влаштування земельного устрою інших категорій сільського населення, а й піднесення аграрного сектора. Царська адміністрація планувала прискорити розвиток економіки за рахунок впровадження ринкових механізмів, що передбачало запровадження нових технологій обробітку землі, використання машин та вільнонайманої праці.

Специфіка Волинської губернії полягала у відносній відсталості регіону на середину XIX ст., що мало наслідком відсутність великих внутрішніх ринків збуту сільськогосподарської продукції. До зовнішніх ринків вирощену продукцію необхідно було довозити гужовим транспортом й тому єдиним шансом для виживання для поміщиків була наявність дешевої робочої сили кріпаків. Після 1861 р. ситуація не змінилася і ціни на вирощене зерно не могли бути великими. Ця проблема, а також нестабільна політична ситуація, пов'язана з польськими намаганнями здобути незалежність у 1863 р. та лавіруванням царської влади між поміщиками та селянством, призвели до створення парадоксальної ситуації – збереження пережитків в інтересах селян призводило до гальмування розвитку їхніх господарств. Тому надалі ми проаналізуємо причини, які гальмували розвиток села.

Стосовно історіографії цього питання, то загалом з дореволюційних авторів – А.Забелін [1], з радянських – А.Анфімов [2], В.Теплицький [3] і Д.Пойда [4] та сучасних українських – В.Кудь [5], сходилися на тому, що існування пережитків старої системи – сервітутів та черезсмужжя негативно впливало на їх розвиток. Але при цьому радянські історики скасування сервітутів вважали однією з причин класової боротьби, хоча цей процес був неминучим закономірним явищем за умов еволюції сільського господарства. До того ж автори уникали показу спроб самих селян позбутися цих пережитків.

Після реформи 1861 р. селянські господарства продовжували стикатися з проблемами, які негативно впливали на їх розвиток: нестійкість селянського земельного правопорядку, наявність сервітутних прав у поміщицьких угіддях та черезсмужжя їх наділів з землями поміщиків та між собою [6]. Стосовно першої причини кризи, то нестійкість господарств пояснювалася частими розділами наділів між синами-спадкоємцями, що призводило до зменшення кількості землі та відповідного зuboжіння.

Що ж до сервітутів, то вони були властиві лише Правобережній Україні. При відміні кріпосного права передбачалося збереження у поміщицькому лісі селянських сінокосів, спільних водопоїв та випасів до тих пір, доки не буде проведено обов'язкового розділення [7]. Це

відбувалося тоді, коли обидві сторони не могли домовитися між собою про розподіл угідь. У випадку збереження такої форми стосунків колишні кріпаки не отримували належних їм вигонів та сінокосів, але зберігали право на користування водопоями, вилов риби у річках, збирання грибів, ягід, горіхів та жолудів, випас худоби у певних кількостях, полювання, отримання хмизу та матеріалу для ремонту будівель з поміщицького лісу тощо [8]. Одночасно власники та орендарі маєтків могли випасати свою худобу на полях селян після збирання врожаю та на спільній толоці. На Волині сервітутами було охоплено 71 % селян та 86 % маєтків [9].

З часом така форма стосунків почала заважати поміщикам: сервітути перешкоджали здійснювати перехід від трипільної до багатопільної системи, а випас селянської худоби в лісі призводив до знищення молодих насаджень. Одним із способів отримання коштів для землевласників був продаж лісу, що також викликало спротив з боку колишніх кріпаків. За цих умов розпочалося позбавлення права колишніх кріпаків користування сервітутами, що автоматично погіршувало їх становище.

У 1891 р. Волинський губернатор стверджував, що процес скасування, крім вже згаданих вище причин, був викликаний значною кількістю іноземних колоністів, які ставали покупцями дешевих лісових угідь. Тому чиновник відзначав зменшення у селян кількості худоби, що автоматично призводило до недостатнього угноєння ґрунтів [10]. Поступове і методичне знищення прав випасу худоби отримало у дореволюційній літературі назву «злизування» сервітутів. Основний вид – випас худоби на польових угіддях, які знаходилися під паром, відмінявся шляхом раннього його підняття, більш ретельною обробкою землі, запровадженням багатопілля. В лісах створювалися «заказники», де в молодій лісопосадці на 10 – 15 років заборонявся випас худоби [11].

Дії, спрямовані на скасування сервітутів та відсутність точних меж надільної землі, сприяли загостренню відносин між поміщиками і селянами, що переростало на самовільні дії останніх. На думку влади це пояснювалося тим, що землевласники у перші роки після звільнення (якщо врахувати їх становище після повстання 1863 р. – думка автора) допускали дрібні захоплення своїх земель, не забороняли пасти худобу у своїх маєтках, дозволяли рибалити, збирати хмиз тощо. Навіть у тих випадках, коли ці права були відсутні за викупними документами чи надавалися в обмеженому розмірі.

З часом поміщики спробували відновити свою власність, що викликало з боку селянства різноманітні незаконні дії, які виражалися в свавіллі та відмові підкорятися судовим рішенням. Спочатку колишні кріпаки скаржилися до губернського у селянських справах присутствія, але всі справи після виконання викупних актів вирішувалися судами. Бездіяльність з боку вищих посадових осіб, які нічим не могли допомогти, нерідко викликали протиправні дії: самовільні порубки лісу, випасання худоби тощо. Здебільшого це не носило характеру відкритого опору: порушуючи права власників, селяни самі приносили в адміністративні і судові органи скарги на власників за недопущення користування сервітутами або несли кримінальну відповідальність за скаргами на них поміщиків [12].

Проте були і випадки відкритого опору (у селах Годисі, Семенівці, Пилипах, Солотвині і Луці). У відповідь землевласники подавали до суду і вигравали справи. У своєму звіті губернатор С.Суходольський у січні 1897 р. вказував, що протягом 1895 р. було 37 вартих уваги випадків відкритого спротиву [13]. Загалом на Житомирщині у 1866–1900 рр. щорічно було охоплено заворушеннями у середньому 6,2 % сіл [14].

У 1896 р. уповноважений Стецько-Прохорівського товариства Заславського повіту скаржився губернатору, що власник маєтку не допускає селян до випасу худоби на вигоні. У свою чергу мировий посередник, якого зобов'язали розібратися, дав відповідь, що у такому випадку потрібно звертатися до суду, а не самовільно знищувати посіви (штраф склав 300 руб.) [15]. У селі Хорлупи Дубнівського повіту поміщик перейшов із трипільної системи до багатопільної, що

призвело до відсутності пару. Селяни змушені були пасти худобу в лісі, але спроба повернути права користування через суд виявилися марними [16].

За твердженням того ж С.Суходольського, «...справи такого роду звичайно розглядаються у судових установах; але, мабуть, покарання у вигляді більш чи менш тривалого тюремного ув'язнення не може вплинути на селян, які вважають свої дії цілком законними і єдино можливими. Судові рішення не поважаються... Нерідко бувають випадки, що після від'їзду судового виконавця знову порушуються права власника, якому не залишається іншого виходу як знову подавати до суду, будучи впевненим, що при першій можливості вони знову будуть діяти по-старому. Присудження ж грошових штрафів... являється у більшості випадків фіктивним, тому що відповідальна сторона, маючи у своєму розпорядженні лише саме необхідне рухоме майно і знаючи, що земля його до погашення викупу не може бути продана за борги, повністю і безпомилково впевнена, що стягнути з неї нема чого...» [17].

Проте і землевласники, незважаючи на переконання губернатора, не завжди діяли у рамках закону. У своїй скарзі поміщик с. Домбрицького Тшипер вказував, що селяни щонеділі виганяють худобу в його молодий ліс, а будь-які спроби їх зупинити закінчувалися побиттям сторожів. На запит губернатора мировий посередник відповів, що за викупними актами селяни отримували право на користування сервітутами, але у 1896 р. власник відібрав сінокоси, що призвело до конфлікту. Врешті обидві сторони провели розверстання угідь [18].

Селяни в основному програвали справи. Головною причиною цього було те, що у викупних документах не значилися сервітутні права, хоча вони користувалися ними протягом тривалого часу. Ситуацію ускладнювала і бідність позивачів, які не мали коштів вести судові тяжби. Так, у своїй скарзі губернатору жителі с. Лісогірки у 1902 р. вказували, що судитися з поміщиком Журавським марно, оскільки він за допомогою досвідчених адвокатів завжди виграє справи якщо не суддівським рішенням, то за фальшивою мировою угодою, як це було кілька років тому [19].

Хоча бували випадки, коли селянам вдавалося відстояти свої права. Коли у 1901 р. поміщик с. Трубок граф Чацький перестав допускати випас худоби, то їх повірений подав до суду і виграв справу. Землевласник відшкодував збитки у сумі 600 руб. [20]. Таке рішення пояснювалося наявністю коштів для оплати послуг досвідченого юриста та фіксацією сервітутних прав у викупному акті.

Як це не парадоксально, у ряді випадків користувачі сервітутів добровільно відмовлялися від своїх прав, формально нічого не отримуючи. Це відбувалося тоді, коли вони прагнули купити землю у поміщика за допомогою Селянського поземельного банку. За рішенням Державної ради цей пережиток відмінявся у разі згоди 2/3 домогосподарів. Після цього різко зменшувалася ціна на землю, що давало змогу отримати позику у банківській установі. У 1901 р. такий факт був зафіксований у маєтку Барткова Рудня барона Фірса (ціна знизилася з 150 до 95 руб. за десятину) [21]. У 1900 р. 55 домогосподарів с. Жобрини домовилися з повіреним дворянки Максимової придбати 539 десятин землі по 70 руб. за умови втрати сервітутів [22].

Держава усвідомлювала гостроту проблеми існування сервітутів. Тому для врегулювання цього питання на початку 1891 р. була створена спеціальна комісія під керівництвом міністра внутрішніх справ. Проте навіть за 10 років своєї роботи вона не знайшла жодного рішення [23], що пояснювалося патовою ситуацією: відмінити сервітутути в інтересах поміщиків означало погіршити становище селянства і навпаки.

Єдиним можливим виходом у даній ситуації було проведення розверстання угідь: скасування сервітутів, за яким селяни повинні були відмовитися від своїх прав і, як компенсацію, отримати певну площу землі. Проте вони не бажали втрачати пасовиська та інші вигоди, а на Поліссі ще й можливість розорювати додаткові ділянки у лісах та безкоштовно отримувати хмиз [24]. Загалом цей процес був не вигідний не лише селянству, а й поміщикам, які повинні були виділити землю, що швидко зростала у ціні.

Попри все це розверстання проводилося. У 1876 р. загалом у губернії нараховувалося 3 537 поміщицьких господарств. Із цієї кількості розверстано було 838, що становило 23,69 % (найбільша кількість – 208 із 310 – у Дубнівському повіті, а найменше – 10 із 264 в Ковельському [25]). Як вже зазначалося раніше, така катастрофічна ситуація в останньому регіоні була викликана великими лісовими масивами. За три роки потому додатково розверстано угіддя було лише у 19 маєтках [26]. До 1887 р. більше 300 тис. десятин мали сервітути, які входили до складу 1878 маєтків. Розверстано було 625 помість, а селяни отримали взамін 14 547 десятин [27]. Отже, прирізки становили у середньому по маєтку 23 десятини, що було недостатньо, враховуючи втрачені вигоди.

Ще одним недоліком, який заважав селянам і поміщикам перейти до створення господарств нового типу, було черезсмузжя. Його суть полягала у тому, що селянські землі, подрібнені на багато ділянок, межували між собою, а нерідко і з угіддями поміщиків. Це не давало змоги перейти до багатопілля та забирало багато часу на поїздки до нив, які знаходилися на значній відстані одна від одної. Єдиним виходом з цієї ситуації могла б стати державна політика по створенню хутірської системи. Проте уряд жодних конкретних дій не здійснював. Саме тому у Житомирському та Володимир-Волинському селянське населення самостійно вирішило усунути шкоду від черезсмузжя своїх наділів. Для цього вони розселялися хуторами, концентруючи землі домогосподаря в одному місці. Такий процес отримав назву «розверстання на волоки» і розпочався в 1888 р., хоча і не виходив за межі північної частини Житомирського повіту, а з початку ХХ ст. почав поширюватися і у Володимир-Волинському повіті [28].

Нове оформлення відносин між землевласниками було непростим і доволі бюрократизованим: вимагалось рішення сільського сходу, затверджене губернським у селянських справах присутствієм [29]. При цьому головною умовою було межування між собою лише селянських земель. Саме на цій підставі у 1901 р. було відмовлено 72 домогосподарям с. Недзелиць (деякі з них мали до 12 окремих частин), оскільки до їх наділів вклинювалися угіддя поміщика князя Бартова [30].

Загалом такі спроби населення самостійно подолати негаразди аграрної реформи виявилися малоуспішними. З жовтня 1902 р. губернатор наказав мировим посередникам подати йому до 1 листопада список поселень, які перейшли на окремі хутори. З відповідних рапортів випливало, що цей процес охопив лише три повіти: згадані вище Житомирський (48 поселень) і Володимир-Волинський (16) та Ковельський (14) [31]. Таким чином, лише у 78 селах вдалося здійснити необхідну перебудову своїх господарств, що давало змогу в майбутньому перейти до прогресивніших форм господарювання.

Ще одним пережитком, який гальмував розвиток селянського господарства, була відробіткова система. Її суть полягала у тому, що селяни, яким бракувало угідь, орендували їх у поміщиків, проте вони не платили коштів, а віддавали частину врожаю і зобов'язувалися відпрацювати певну кількість днів. В Овруцькому повіті при трипільній системі орну та сінокісну землю селяни знімали у власників, залежно від якості угідь, за половину або 2/3 зібраної продукції. Окрім цього вони відпрацьовували за кожен десятина по 3 піших дні влітку [32].

Фактично землевласники отримували робочу силу для збору врожаю, причому селяни, що спеціально оговорювалося, повинні були спочатку відпрацювати на землевласника. Якщо ж домогосподар орендував 12 десятин, як це у нашому випадку [33], то він змушений був пропрацювати 36 днів. Зрозуміло, що угіддя не удобрювалися і це мало наслідком низьку врожайність. Але відробіткова система була, як це не парадоксально, взаємовигідною справою для власників і орендарів. Якщо б за користування угіддями потрібно було платити гроші, то була б залежність від коливання цін на ринку.

Таким чином, в силу об'єктивних та суб'єктивних причин селянські господарства Волинської губернії переживали кризу. На нашу думку, виходом з даної патової ситуації могла б стати урядова політика по запровадженню змін у сільському господарстві та дії самих селян по

запозиченню у колоністів нових технологій. Але якщо перше було неможливим у зв'язку з відсутністю у держави коштів, то друге, незважаючи на очевидні вигоди, завдяки їх консерватизму не приносило, як правило, позитивних результатів. Більше того, селяни негативно ставилися до іноземних поселенців, які внесли у землеробство покращення та, здебільшого, нічого нового не запозичували [34]. Виходом з цього, на думку губернатора, з чим погоджується автор, могло б стати розповсюдження між селянами агрономічних знань через відкриття народних шкіл та організація громадських сільських кас і банків, в яких вони зберігали б свої гроші і отримували кредити [35]. Фактично ж до Столипінської аграрної реформи так нічого і не було зроблено для селянства.

Література

1. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии. – Киев, 1887. – Ч. 1. – С. 218–223, 233.
2. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881 – 1904. – М., 1980. – С. 78, 85.
3. Теплицкий В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-і роки XIX ст.). – К., 1959. – С. 111.
4. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866–1900 гг. – Днепропетровск, 1960. – С. 56–63.
5. Кудь В. Сервітути на Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матер. між нар. наук. красн. конфер. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 129 – 131.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – Арк. 3 зв.
7. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Собр. 2. – СПб., 1863. – Т. 36, отд. 1. – С. 313 — 315.
8. Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 4585. – Арк. 25 – 26.
9. Пойда Д. Указ. соч. – С. 58.
10. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 841. – Спр. 111. – Арк. 5 – 5 зв.
11. Кудь В. Вказ. праця. – С. 130–131.
12. Крестьянское движение в 1890 – 1900 гг.: Сб. док. /Под ред. А.В. Шапкарина. – М., 1959. – С. 272.
13. Там само. – С. 272 – 273.
14. Історія міст і сіл Української РСР В 26 т. Житомирська область. – К., 1973. – С. 28.
15. ДАЖО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 5803. – Арк. 2 – 2 зв.
16. Там само. – Спр. 5760. – Арк. 5-6.
17. Крестьянское движение в 1890 – 1900 гг. – С. 273.
18. ДАЖО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 5747. – Арк. 1–3.
19. Там само. – Спр. 1024. – Арк. 4.
20. Там само. – Спр. 386. – Арк. 24-25.
21. Там само. – Спр. 500. – Арк. 3.
22. Там само. – Спр. 332. – Арк. 1.
23. Пойда Д. Указ. соч. — С. 62.
24. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 158. – Арк. 74.
25. Там само. – Оп. 55. – Спр. 184. – Арк. 16 зв.–17.
26. Там само. – Оп. 533. – Спр. 158. – Арк. 73 зв.
27. Забелин А. Указ. соч. – С. 233.
28. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – Арк. 4.
29. ДАЖО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 482. – Арк. 1–2.
30. Там само. – Спр. 468. – Арк. 1–2.
31. Там само. – Спр. 955. – Арк. 1, 3–26, 29-30.
32. ДАЖО. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 517. – Арк. 18.
33. Там само. – Арк. 1.
34. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 535. – Спр. 322. – Арк. 3, 12 зв.
35. Там само. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 119.

Автори номера

**Дмитрук
Наталія Анатоліївна,**

старший викладач кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин ФПУ

**Байлема
Тетяна Миколаївна,**

аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Бондарчук
Ярослав Олегович,**

аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Гедз
Віталій Анатолійович,**

аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Гуз
Анатолій Михайлович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

**Гуцало
Людмила Вікторівна,**

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка

**Добровольська
Ганна Олександрівна,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху Академії праці і соціальних відносин ФПУ

**Князевич
Дар'я Олексіївна,**

аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Коваленко
Олена Вікторівна,**

викладач кафедри соціології Запорізького національного університету

**Коляда
Ігор Анатолійович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, докторант відділу історії XIX–початку XX ст. Інституту історії України НАН України

**Кочкіна
Наталія Юрївна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Крикніцький
Олександр Петрович,**

аспірант кафедри новітньої історії Національного університету імені Тараса Шевченка

**Мельничук
Олег Анатолійович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

**Невінчаний
Ігор Сергійович,**

аспірант кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка

-
-
- Новак
Мирослава Великсівна,** асистент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу Київського національного торговельно-економічного університету
- Перець
Володимир Миколайович,** аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Пивоварська
Карина Борисівна,** кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка
- Полтавська
Оксана Володимирівна,** асистент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу Національного торговельно-економічного університету
- Попова
Валентина Вікторівна,** кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту імені проф. Й.С. Завадського Національного аграрного університету
- Сапелкіна
Олена Володимирівна,** кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин ФПУ
- Слободян
Наталія Володимирівна,** кандидат історичних наук, докторант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Слюсаренко
Павло Миколайович,** кандидат історичних наук, начальник науково-дослідної лабораторії Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України
- Ставицький
Андрій Володимирович,** кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної кібернетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Філь
Ганна Василівна,** викладач, аспірантка кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин ФПУ
- Хададова
Марина Володимирівна,** асистент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка
- Халковська
Анна Миколаївна,** аспірантка кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Ціпуринда
Володимир Степанович,** викладач кафедри менеджменту Київського торговельно-економічного університету
- Чудовська-Кандиба
Ірина Анатоліївна,** кандидат соціологічних наук, докторант кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Шевчук
Андрій Володимирович,** кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка
-
-